

Τέλος κυριάρχου δυτικής έσχατολογίας (συνοδοιπόρου του βιομηχανικού ανθρώπου)

Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ὀμήρου, εἰς τὴν ἀσπίδαν τοῦ Ἀχιλλέως, καὶ εἰς τὴν ῥαψωδίαν «Ὀπλοποιΐαν», ἐθωρεῖτο ἀπ' τοὺς προγόνους μας ὡς καθοριστικῆς σημασίας γεγονὸς τῆς «Ἰλιάδος» καὶ τοῦ ὁμηρικοῦ κόσμου, μαζὶ μὲ τὶς προκαταρκτικὲς σκηνὲς τῆς εἰσόδου τῆς Θέτιδος εἰς τὸ Ἑργαστήριον τοῦ χωλοῦ θεοῦ, ἐντὸς τοῦ μεγαλυτέρου ἀνακτόρου τοῦ Ὀλύμπου· ὁ θεὸς τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς τεχνολογίας εἶχε ἐπιτύχει τὴν κατασκευὴ τῶν δώδεκα αὐτομάτων τεχνιτῶν τριπόδων γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν θεῶν, ὅπως καὶ τεχνιτῶν ἀνθρώπων, τῶν νεαρῶν κορασίδων, οἱ ὁποῖες τὸν βοηθοῦσαν στὸ ἔργαστήριό του κι ἦταν μοναδικὲς στὶς δυνατότητές τους κινήσεως καὶ ἀντιδράσεως. Ἦταν ὑπαρκτὲς αὐτὲς οἱ κόρες στὸν Ὀλυμπο, ὅπως πίστευαν ἀκραδάντως οἱ Ἕλληνες καὶ τὶς εἶχαν ὡς πρότυπό τους στὶς τεχνικὲς τους ἐργασίες, ἀλλὰ ὄχι καὶ στὴν πολιτικὴ τους πρακτικὴ, αὐτὴ τοὺς ἔλειπε, ὅπως καὶ ἡ μουσικὴ τους ἀρμονία· οἱ ιδιότητες αὐτὲς ἀνῆκαν μόνο εἰς τὸν ἄνθρωπον, δηλαδὴ τὸν ἐλεύθερο πολίτη, ὡς κατάλληλο εἰς τὴν ἐναρμόνιον μουσικὴν καὶ τὴν ἐλεύθερην πολιτικὴν πρακτικὴν.¹ Αὐτὴ εἶναι κι ἡ μεγάλη κι ἀναλοίωτη διαφορὰ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, μὲ συνέχειά τους τὶς κοινότητες τῶν ὑψηλῶν βουνῶν καὶ μικρῶν κι ἀκατοίκητων προηγουμένως νησιῶν, καὶ τῶν ἄλλων πολιτισμῶν καὶ τρόπων ζωῆς.

Οἱ κατακλυσμιαῖες ἐξελίξεις τῶν τελευταίων δεκαετιῶν, στὴν καθημερινή, καὶ κατὰ προέκταση, στὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ ὅλων μας -καθὼς ὁ κλεινὸς πλανήτης μας ἔχει καταστει μιά μικρὴ γειτονιά, μὲ τὴν ἐπικοινωνία ὅλων τῶν κατοίκων του ταχύτατη καὶ καλύπτουσα κάθε πτυχή τῆς καθημερινότητός μας- ἔχει φέρει ριζικὲς ἀλλαγές στὴν νοοτροπία μας καὶ στὸ ἦθος μας· ὅταν ἐπιχειροῦμε τὴν ἀξιολόγησή τους, ἀνεξαρτήτως τῆς ἱστορικῆς μας προελεύσεως, μὲ ἄμεση ἀναφορὰ τουλάχιστον γιὰ ἐμᾶς τοὺς Ἕλληνες εἰς τὸν γενάρχη μας ποιητὴ, κατανοοῦμε τὴν διαφορὰ· εἶναι ἡ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος ποὺ ἡ ἐπικοινωνία τῶν λαῶν τῆς εἶναι τόσο γρήγορη καὶ πλήρης σχεδόν, μὲ ἀποτέλεσμα ὅλοι μας νὰ δυσκολευόμαστε στὴν ἀφομοίωση τῶν συνθηκῶν τῆς νέας ζωῆς, μὲ τὸ ἔξυπνο τηλέφωνο καὶ τὶς ψηφιακὲς διασυνδέσεις. Τὸ κύριο πρόβλημα ὅλων τῶν λαῶν εἶναι ἡ προσρμογὴ τους στὴν νέα πραγματικότητα, καθὼς αὐτὴ ὑπερκαλύπτει τὴν προηγούμενη οἰασθήποτε μορφῆς κι ἀναδεικνύει, ἀλλὰ καὶ ἐπιβάλλει, νέες συνθήκες ζωῆς στὸν καθένα μας· ἔτσι, γιὰ

¹ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἡ εὐαίσθησία τῶν Ὀλυμπίων θεῶν, σελ. 16.

νὰ πάρουμε ἓνα ἀπλὸ παράδειγμα, ἀλλὰ χαρακτηριστικὸ τῆς νέας ἐποχῆς καὶ μὲ πολλές ἐπιδράσεις στὴν καθημερινότητά μας, ἡ ψηφιοποίηση τῶν συναλλαγῶν μας, μὲ τὸ δημόσιο, τὶς τράπεζες, τὶς ὑπηρεσίες, γιὰ κάλυψη τῶν καθημερινῶν μας ἀναγκῶν, ἔχει προκαλέσει ἄρδην ἀλλαγὴ τῆς ζωῆς μας, ὑπὸ δύο τουλάχιστον μορφάς: πρῶτον, μᾶς ἔχει ἀπαλλάξει ἀπ’ τὴν χρονοβόρο καὶ ψυχοφθόρο οὐρά, μὲ τὴν ἀτελείωτη τριβὴ μας μὲ τὴν δημοσιοῦπαλληλία, καὶ μᾶς ἔχει ἐξασφαλίσει τὴν ταχύτατη ἐξυπηρέτησή μας ἀπ’ τὸ σπίτι ἢ τὸ γραφεῖο μας· δεύτερον, μᾶς ἔχει ἐπιτρέψει τὴν ἄνετη καὶ δημιουργικὴ ἀσχολία μας μὲ τὰ πολιτικὰ πράγματα καὶ τὸ ἐπάγγελμά μας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀένανη ἀξιοποίηση τῶν πνευματικῶν καὶ χειρωνακτικῶν δυνατοτήτων μας, χωρὶς τὴν δυσανεξία καὶ τὴν ἀγανάκτηση, μετὰ τὴν τριβὴ μὲ τὸ ἀπρόσωπο κι ἀπάνθρωπο κράτος, καθὼς κι αὐτὴ περιορίσθηκε ψηφιακὰ πάρα πολύ, καὶ τὸ ξέσπασμά μας πρὶν στὰ παιδιά μας, χωρὶς νὰ φταῖνε σὲ τίποτα τὰ καημένα!

Ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἄλλου ἀνθρώπου, χωρὶς οὐδεμία σχέση μὲ τὸν προηγούμενό του βιομηχανικό, τοῦ ψηφιακοῦ, ἐγκαινιάζει τὴν νέα ἐποχὴ στὴν παγκόσμια ἱστορία καὶ μαζί της τὴν ἀνάδυση ἄλλης πολιτικῆς ὀντότητας, τῆς ψηφιακῆς, ἡ ὁποία εἶναι καθ’ ὅλα ἀσύμβατος μὲ τὴν προκάτοχό της, ἔστω κι ἂν ἡ συναίσθηση τῶν ἀλλαγῶν συνήθως ἀπαιτεῖ χρόνον, παρ’ ὅλο ὅτι ἔχει ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν καθημερινότητά μας καὶ σὲ αὐτὴν κυρίως αἰσθανόμαστε τὶς ριζικὲς ἀλλαγές της· δὲν τρέχουμε ἀλαφιασμένοι κάθε πρωὶ γιὰ νὰ προλάβουμε τὶς ὑπηρεσίες καὶ τὴν δουλειά μας στὴν συνέχεια, ἀφοῦ ἔχουμε ἐκπληρώσει τὶς ὑποχρεώσεις μας ἀπὸ βραδὶς σὲ λίγα λεπτὰ μόνοι μας ἢ τὶς ἔχουν ἀναλάβει τὰ παιδιά μας, ἂν εἶναι τουλάχιστον στὶς πρῶτες τάξεις Δημοτικοῦ, καὶ τὶς τελειώνουν ταχύτατα παίζοντας. Τὰ δύο πρόσωπα ὁμοιάζουν μὲ τὶς ἀσύμβατες εὐθεῖες στὸν χῶρον, ποὺ δὲν τέμνονται οὔτε ἐφάπτονται στὸ διηλεκές.² ἡ ἐξέταση τῶν διεργασιῶν αὐτῶν στὴν συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπαιτεῖ μακρὰ καὶ ἐνδελεχῇ διερεύνηση τῆς ἱστορικῆς του πορείας καὶ τῶν πνευματικῶν καὶ ὑλικῶν ἐπιτευγμάτων ἐκάστου λαοῦ, μαζί κι ἀξιολόγηση τῶν ἀντιδράσεων του στὶς σημερινὲς προκλήσεις, τὶς πλέον ἀνατρεπτικὲς τῆς ἱστορίας μας, ἂν ὄχι καὶ ἀπὸ τῆς ἐλληνικῆς καὶ πρὸ Χριστοῦ ἐποχῆς, μὲ ἀγεφύρωτες διαφορές.

Ἡ ψηφιακὴ τεχνολογία ἀπελευθερώνει τὸν ἄνθρωπον ἀπ’ τὶς ἐξαρτήσεις τῆς παραγωγικῆς ἀσχολίας του, τοῦ ταιηλορισμοῦ στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία καὶ τοῦ σταχανοβισμοῦ στὴν κομμουνιστικὴ, καὶ τὸν καθιστᾷ ὑπεύθυνον τῆς ἀξιοποιήσεως τῶν πνευματικῶν καὶ δημιουργικῶν του δυνατοτήτων στὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ του, ἀλλὰ ἰδιαίτερος στὴν καθημερινότητά του· κατακτᾷ, ἔστω καὶ χωρὶς ἄμεση συναίσθηση τοῦ γεγονότος, τὴν ἐλευθερίαν του κι ἀναδεικνύεται, «ὥσπερ ἄνθρωπος,

² Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ὁρθολογισμός, ἀσύμβατος τῆς μουσικῆς ἀρμονίας».

φαμέν, ἐλεύθερος ὁ αὐτοῦ ἔνεκα καὶ μὴ ἄλλον ὦν», κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη.³ Ὁ τρόπος κι ἡ βαρύτης ἀξιοποιήσεως τῆς ἐλευθερίας ἀπ' τοὺς διάφορους λαοὺς ἐξαρτᾶται, στὸ μεγαλύτερο βαθμό, ἀπ' τὶς ἱστορικές καὶ γλωσσικές τους ρίζες, ἤτοι ἀπ' τὴν συναίσθηση τῶν ψηφιακῶν ἀλλαγῶν στὴν καθημερινότητά τους μέχρις τῆς δυνατότητος ἐκφράσεώς τους ἀπ' τὴν γλῶσσα τους, τὸν λόγον τους· δὲν ἔχουν ὅλες οἱ γλῶσσες τὶς ἴδιες δυνατότητες ἐκφράσεως, ἤτοι ἄλλες εἶναι εὐπλαστες καὶ δημιουργικῶν δυνατοτήτων γλῶσσες, ὅπως εἶναι ἡ ἑλληνικὴ κι ἄλλες δύσκαμπτες καὶ ἀνελαστικῆς δομῆς, ὅπως ἡ λατινικὴ. Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς ἀρχίζουν, ἀπ' τὴν ἐποχὴ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ἀπ' τὸν Ἀριστοφάνη, εἰς τὰς «Νεφέλας», ὅταν ὁ Σωκράτης λέει γιὰ τὸν Στρεψιάδη, «Ἄνθρωπος ἀμαθὴς οὐτοσί καὶ βάρβαρος».⁴ Ἡ καθοριστικὴ πολιτικὴ διαφορὰ τῆς Καινῆς ἀπ' τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, πέραν τῆς δογματικῆς ἐρμηνείας, εἶναι ἡ φύσις τοῦ λόγου τοῦ Ἰησοῦ, παραινετικὸς καὶ διδακτικὸς αὐτός, ἐπιτακτικὸς καὶ κατηγορηματικὸς ἐκεῖνος τοῦ Μωυσέως· δηλαδή, εἶναι κάτι ἀδιανόητο ἢ ἀγνόησις τῆς μουσικῆς ὑμνωδίας τῆς Ὁρθοδοξίας... καὶ ἡ ὑπαγωγή τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας στὴν κοσμικὴ στὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, μὲ ὅτι αὐτὰ σημαίνουν στὴν ἐκφραση τῆς θρησκευτικῆς τους πίστεως καὶ στὴν δομὴ τοῦ κράτους της. Ἀντιθέτως στὴν Δύση ἦταν ἀπόλυτη καὶ ἀδιαμφισβήτητη ἡ ἐξουσία τοῦ πάπα, μετὰ τὴν καθιέρωση ὑπὸ τοῦ Καρλομάγνου τῆς Ἀγίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ Γερμανικοῦ Ἔθνους. Ἡ ἐσχατολογικὴ αὐτὴ ἀντίληψη εἶναι παντελῶς ξένη πρὸς τὴν ἑλληνικὴ δημοκρατικὴ νοοτροπία κι ὅπου ἐμφανίζονται τελευταῖα κάποιες ἐκδοχές της -σὲ τυραννικὰ κυρίως καθεστῶτα, ὅπως διακωμωδεῖ καὶ ὁ Σωκράτης τὸν Στρεψιάδη, εἰς τὰς «Νεφέλας», «ἄνθρωπος ἀμαθὴς οὐτοσί καὶ βάρβαρος», καὶ ἐννοεῖ τὸν μὴ μετέχοντα τῆς ἡμετέρας παιδεύσεως, μὲ ὑπογράμμιση τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τοῦ ἐμμελοῦς λόγου τοῦ ἐλευθέρου πολίτου καὶ τοῦ ἀμελοῦς καὶ ἀχρείου τοῦ δουλικῆς νοοτροπίας ἀτόμου-, ποὺ δὲν εἶναι λίγες, ἀλλὰ ἀφοροῦν περιόδους καὶ συστήματα τῆς ἐποχῆς τῆς παρακμῆς ὅλες τους... Τὸ δεύτερο εἶναι, ἐπίσης, ἡ παραμέληση τῆς ἀρχῆς τῆς μεταπλάσεως τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος τοῦ Μὰξ Βέμπερ καὶ πολλῶν ἄλλων· αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι μᾶλλον ὀδηγεῖ ἢ ἀποδοχὴ της, ἢ ἔστω ἡ συζήτησή της, στὴν ἄρδην ἀνατροπὴ τῆς μεσσιανικῆς τους ἀντιλήψεως, καθὼς ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἔμπρακτὴ ἱστορικὴ ἀπόδειξη τῆς διαψεύσεώς της καὶ τῆς ἀναδύσεως καὶ ἄλλου ἀνθρώπου, ἐλευθέρου καὶ δημιουργικοῦ, μὲ προάγγελό του τὸν ῥωμαντικὸ καὶ ἐκφραστοῦ τῆς ἐποχῆς μας, τὸν ψηφιακὸ, ὁ ὁποῖος εἶναι σὰν τὶς ἀσύμβατες εὐθεῖες μὲ τὸν βιομηχανικό...»⁵

³ Ἀριστοτέλους, «Μετὰ τὰ φυσικά, βιβλ. Α', κεφ. β, 982β25-27).

⁴ Ἀριστοφάνους, «Νεφέλαι», στ. 492, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Νόμους τὰ ᾧδ' αὖς ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 23, κι «Ἀπ' τὸν ἐφησυχασμὸ στίς διομολογήσεις», σελ. 34.

⁵ Ὅρα εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἰσοπεδωτικὴ λογικὴ», σελ. 2-3.

Ἡ ἐμμονή μας στὶς πτυχὲς αὐτὲς ἔχει ὡς αἰτία τῆς τὴν βαρύτητά τους στὴν σημερινή ἐποχὴ τῆς γενικῆς παγκοσμίου πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς κρίσεως, μὲ τὸν ἐμπορικὸ πόλεμο ὑπαρκτὸ πλέον καὶ ἐμφανέστατα τὰ ἀδιέξοδα τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας· ἡ ἀναδρομὴ στὶς ἀρχικὲς αἰτίες τους, στὶς ρίζες τῶν φαινομένων, εἶναι συνεχῆς καὶ μοναδικὴ πηγὴ ἀντλήσεως τῶν αἰτιῶν ἐκδηλώσεώς των. Ἡ συζήτηση περὶ αὐτῶν γενικεύεται παγκοσμίως, μὲ κύρια αἰτία τὴν ἀμφισβήτηση τῆς ἐσχατολογικῆς ἀντιλήψεως τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου, ὡς τῆς ἀνωτέρας βαθμίδος τῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος ἐπὶ γῆς· ἡ ἐσχατολογικὴ ἀντίληψη, μὲ τὴν θεωρητικὴ ὑποστήριξή της, διαμορφώθηκε σταδιακὰ, ἀπ’ τοὺς σταυροφόρους, διὰ τῆς βιαίας ὑπαγωγῆς στὴν ὀρθὴ θρησκεία τῶν ἀπίστων, ἀλλὰ καὶ στὸ δόγμα, τῶν ἀλλοδόξων Ὁρθοδόξων Χριστιανῶν, τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴν χειρότερη λεηλασία πόλεως καὶ ἐξολοθρεύσεως χριστιανῶν, στὴν ἱστορία, ὡς ἀπαρχὴ τους, ἀλλὰ καὶ τῶν βιαιῶν κατακτήσεων τοῦ νέου κόσμου, μὲ τοὺς κονκινσταδόρους, μετὰ τοὺς σταυροφόρους, καὶ προέκτασή τους τὶς γνωστὲς δόξες τῆς ἀποικιοκρατίας.

Ἡ προβληματικὴ αὐτὴ ἐλάχιστα ἔχει ἀπασχολήσει τὴν δυτικὴ σκέψη καὶ ἰδιαίτερώς μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς μεσσιανικῆς ἀντιλήψεως, ὅτι ἡ ἱστορικὴ πορεία διέπεται ἀπ’ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τῆς διαιρέσεώς του σὲ καπιταλιστικὸ καὶ κομμουνιστικὸ κορμό, μὲ προκαθορισμένες τὶς διαφορὲς τους καὶ αὐταπόδεικτη κοινὴ τους βάση· μὲ ἀντίστροφη πορεία, οἱ προηγούμενες ἐποχές, μερκαντισμός, ἀναγέννηση, ἰταλικὴ πρωτίστως, μεσαιωνικὴ περίοδος, βυζαντινὴ καὶ δυτικὴ, ἐρμηνεύθηκαν μὲ ἐνιαῖα κριτήρια, ὡς προκαταρκτικὰ αὐτῆς καὶ θεμέλιό τους τὸν Ἅγιον Αὐγουστῖνο, ἐνῶ στὴν ἴδια λογικὴ ὑπῆχθησαν ἡ ῥωμαϊκὴ καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐποχὴ, ἑλληνιστικὴ, κλασικὴ, ὁμηρικὴ· ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ ῥωμαϊκὴ δημοκρατία ὑπετάχθησαν εἰς τὴν ἐνιαῖα λογικὴ τῆς προσεγγίσεώς τους, χωρὶς οὐδεμίαν ἀναφορὰ στὶς ἄλλες διερευνήσεις τῆς βυζαντινῆς, ἑλληνιστικῆς καὶ καθαρὰ ἑλληνικῆς ἐποχῆς, θεωρούμενες μὲ ἀναδρομὴ. Αὐτὲς ἐλησμονήσθησαν στὸ περιθώριο, ὅποτε ἐπανερχόμεθα εἰς τὴν σαφέστατη διάκριση ἑλληνικῆς καὶ ῥωμαϊκῆς δημοκρατίας καὶ εἰς τὰς γενεσιουργὰς συνθήκας τῆς ἀμέσου δημοκρατίας καὶ τῶν αὐτομάτων τριπόδων καὶ τῶν ὠραίων κορασίδων τοῦ Ἡφαίστου...

Ἡ ἄλλη κριτικὴ τῆς περιόδου αὐτῆς τῆς ἱστορίας ἔχει γίνεи στὶς δυτικὲς χῶρες, μὲ προεξέρχοντες κυρίως τὸν Μάξ Βέμπερ καὶ τοὺς μαθητὲς του, ὅπως ἀναφέραμε, ἀλλὰ ἔχει ἐνδιαφέρον ἡ σημαντικὴ ἀξιολόγηση ὑπὸ τοῦ Λέοντος Τολστόν τοῦ Οὐλλιέλμου Σαίξπηρ, στὸ τέλος τῆς ζωῆς του, στὶς ἀρχὲς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, καθὼς δημοσιεύθηκε μετὰ τὸν θάνατόν του, τὸ 1910. Ὁ μεγάλος Ρῶσος συγγραφεύς, διανοητὴς καὶ ἰσχυρὴ φωνὴ τῆς ὑπάρξεως τῆς Ρωσίας, μᾶς λέει πολλὰ...

Ἀπ' τὴν τραγωδία στὸ δράμα

Τὸ πρόβλημα εἶναι περισσότερο πολιτικό, εἴτε ἰδεολογικῆς ἢ θρησκευτικῆς πίστεως, τὸ ἴδιο ἄλλωστε εἶναι, κι ὅχι συστηματικῆς τραγικῆς μορφῆς· τὸ δράμα, ἀπ' τὴν πρώτη κι ἔμφυτη ἐμφάνισή του στὴν ἀνθρώπινη κοινότητα, ἔχει πολιτικὴ καὶ μόνο ἔκφραση, ἀναλόγως πρὸς τὸν βαθμὸ καὶ ποιότητα ἀποδοχῆς του ἀπὸ ἐκάστη κοινωνία, μὲ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων ἀξιολόγησή του. Δὲν ὑπάρχει κοινότης, κώμη δηλαδή, χωριό, χωρὶς τὴν μίμησιν, τὸ πείραγμα, τὸ σκῶμμα, ἀπ' ὅπου προῆλθε κι ἡ λέξη κωμωδία στὴν πρώτη της μορφή, τῆς περιπαικτικῆς διαθέσεως τῶν μελῶν της, ὅσο μικρὴ κι ἂν εἶναι ἡ κοινότης, ὅπως ἀκόμη καὶ μεταξὺ τῶν μικρῶν μὲ τὴν μητέρα τους καὶ τὴν οἰκογένειά τους, μὲ τὸ χαμόγελο καὶ τὸ πείραγμα, μὲ τὶς μιμήσεις αὐτῶν καὶ τὰ γέλια, μεγαλώνουν τὰ παιδιά. Πέραν τῶν γενικῶν αὐτῶν θεωρήσεων ἡ μελέτη τῆς δραματοποιίας, ὡς συστηματικῆς ἀξιολογήσεώς της, ἀνάγεται εἰς τὴν ἄμεσο δημοκρατία μας, ἐπεὶδὴ εἰς αὐτὴν ἔχουμε πλήρη ἐπεξεργασία τῆς ἐξελίξεως τῶν διαφόρων μορφῶν τοῦ δράματος, ἀπ' τὸν οἰκιακῆς ἢ φιλικῆς συναναστροφῆς περιπαικτικὸ σχολιασμὸ καὶ σαρκασμὸ μέχρι τὸν κοινοτικῆς «ἐφ' ἀμάξης» καὶ τὰ φαλλικά, μὲ τὶς μάσκες τράγων, ὅπως καὶ τοῦ τραγικοῦ, κωμικοῦ, σατιρικοῦ ἢ σατυρικοῦ δράματος, στὴν τελειότερη μορφή τους, ἀλλὰ καὶ θεωρητικὴ καὶ πολιτικὴ ἀξιολόγησή του, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος· ὅπωςδὴποτε, οἱ διαφορὲς μορφὲς δράματος εἶναι σύμφυτες μὲ ἐκάστην ἀνθρωπίνην κοινωνίαν, τὸν λόγο της, τὴν γλῶσσα της καὶ τὶς ἱστορικὲς καὶ πολιτιστικὲς ρίζες της, ἀλλὰ ἡ συστηματικὴ καὶ διεξοδικὴ μελέτη τους συνέβη, γιὰ πρώτη φορὰ καὶ στὴν τελειότερη μορφή τους, μόνο εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἄμεσον δημοκρατίαν. Δύσκολα ἀποδεικνύεται πειστικά, ὅτι ὑπῆρχε ἄλλη μορφή ἀμέσου δημοκρατίας στὸν δυτικὸ κόσμον, ἐκτὸς ἀπὸ κάποιες ἐκδηλώσεις της ἀξιόλογες πάντοτε, ἀλλὰ χωρὶς τὴν συνέχεια συστηματικῆς καὶ λεπτομεροῦς πρακτικῆς τους καὶ εἰς βάθος μελέτης τους, πολιτικῆς καὶ ἱστορικῆς, ἰδιαίτερος στίς πρωτόγονες κοινωνίες. Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ ἀναφορὰ.

Ὡς πρῶτο βῆμα, ἀρχίζουμε ἀπ' τὴν «Ποιητικὴν» τοῦ Ἀριστοτέλους:

Ἐποποιία δὴ καὶ ἡ τραγωδίας ποίησις, ἔτι δὲ κωμωδία καὶ ἡ διθυραμβοποιητικὴ καὶ τῆς ἀνλητικῆς ἢ πλείστη καὶ κιθαριστικῆς, πᾶσαι τυγχάνουσιν οὕσαι μιμήσεις τὸ σύνολον. διαφέρουσι δὲ ἀλλήλων τρισίν· ἡ γὰρ τῶ ἐν ἑτέροις μιμεῖσθαι ἡ τῶ ἕτερα ἢ τῶ ἑτέρως καὶ μὴ τὸν αὐτὸν τρόπον.

Ὡςπερ γὰρ καὶ χρώμασι καὶ σχήμασι πολλὰ μιμοῦνται τινες ἀπεικάζοντες οἱ μὲν διὰ τέχνης οἱ δὲ διὰ συνηθείας, ἕτεροι δὲ διὰ τῆς φωνῆς, οὕτω κἂν ταῖς εἰρημέναις τέχναις, ἅπασαι μὲν ποιοῦνται τὴν μίμησιν ἐν ῥυθμῷ καὶ λόγῳ καὶ ἀρμονίᾳ, τούτοις δ' ἢ χωρὶς ἢ μεμειγμένοις· οἷον ἀρμονία μὲν καὶ ῥυθμῷ χρώμεναι μόνον ἢ τε αὐλητική καὶ ἡ κιθαριστική, κἂν εἴ τις ἐτεροι τυγχάνωσιν οὔσαι τοιαῦται τὴν δύναμιν, οἷον ἡ τῶν συρίγγων· αὐτῷ δὲ τῷ ῥυθμῷ μιμοῦνται χωρὶς ἀρμονίας αἱ τῶν ὀρχηστῶν· καὶ γὰρ οὗτοι διὰ τῶν σχηματιζομένων ῥυθμῶν μιμοῦνται καὶ ἦθη καὶ πάθη καὶ πράξεις.⁶

Μακρὰ ἢ ἀναφορά, ἄλλα ἄκρως ἀπαραίτητη διὰ τὴν κριτικὴν μας ἀνάλυσιν:

Λοιπὸν ἡ ἐποποιῖα καὶ ἡ ποίησις τῆς τραγωδίας, προσέτι δὲ καὶ ἡ κωμωδία καὶ ἡ ποίησις τῶν διθυράμβων καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος ἡ αὐλητική καὶ ἡ κιθαριστική, ὅλαι εἶναι μιμήσεις κατὰ τὸ σύνολον (θεωρούμεναι). Ἀλλὰ διαφέρουν ἡ μία ἀπὸ τὴν ἄλλην κατὰ τρία τινά: ἢ ὅτι μιμοῦνται διὰ διαφόρων μέσων ἢ ὅτι μιμοῦνται διάφορα πράγματα ἢ ὅτι μιμοῦνται διαφορετικῶς καὶ ὄχι κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον.

Δηλαδή καθὼς καὶ μὲ χρώματα καὶ μὲ σχήματα μιμοῦνται μερικοὶ πολλὰ καὶ παριστοῦν ἄλλοι μὲν διὰ τέχνης, ἄλλοι δὲ διὰ συνηθείας, ἄλλοι δὲ διὰ τῆς φωνῆς, τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὰς εἰρημένας τέχνας· δηλαδή ἅπασαι μὲν κάμνουν τὴν μίμησιν μεταχειριζόμεναι ῥυθμὸν καὶ λόγον καὶ ἀρμονίαν, ταῦτα δὲ ἢ χωριστὰ ἢ ἀνάμεικτα. Δηλαδή ἀρμονίαν μὲν καὶ ῥυθμὸν μεταχειρίζονται μόνον ἡ αὐλητική καὶ ἡ κιθαριστική καὶ ὅσαι ἄλλαι τυγχάνει νὰ ἔχουν τοιαύτην ιδιότητα π.χ. ἡ τέχνη τῶν συρίγγων· Μὲ τὸν ῥυθμὸν δὲ μόνον ἄνευ ἀρμονίας μιμοῦνται αἱ τέχναι τῶν ὀρχηστῶν· διότι καὶ αὐτοὶ μὲ τοὺς ῥυθμοὺς τῶν ποικίλων στάσεων ποὺ λαμβάνουν μιμοῦνται καὶ χαρακτηῖρας καὶ πάθη καὶ πράξεις.

Ἡ παράθεσις τοῦ ἀποσπάσματος ἔχει ἓναν καὶ μόνον σκοπὸν, τὴν ὑπογράμμιση τοῦ πῶς ἀντιλαμβάνονταν τὴν δραματικὴν ποίησιν οἱ Ἕλληνες, ἀπ' τὴν πρῶτην ρίζην τῆς μέχρι τὴν ἀνωτέραν ἐκείνην τῆς τραγωδίας· γνώριζαν σὲ βάθος τὴν ἐξέλιξιν τῆς μιμήσεως, ἀπ' τὴν αὐθόρμητη καὶ πηγαία τῆς οἰκογενειακῆς στὴν κοινωνικὴ ζωὴ καὶ στὴν πολιτικὴν τῆς προεκτάσεις, μὲ καθοριστικὸ κριτήριον, τὴν ἐνεργὸν συμμετοχὴ ὅλων εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ δράματος, τραγικοῦ ἢ σατυρικοῦ ἢ σατιρικοῦ κι

⁶ Ἀριστοτέλους, «Περὶ Ποιητικῆς», Βιβ. Α', κεφ. α, παρ. 2-5, (1447α13—28), μετάφραση Σίμου Μενάρδου.

ιδιαιτέρως τῆς τραγωδίας, μὲ ὀξύτερη ἀναφορὰ εἰς τὴν παράβασιν τοῦ πρώτου ἢ τὴν πάροδον τοῦ δευτέρου· αὐτὸς ἦταν, ἄλλωστε, ὁ ρόλος τῆς καθιερώσεως τῶν θεωρικῶν, ὁ παιδαγωγικὸς τῆς διδασκαλίας τους. “Εἰς τὴν ἄμεσον δημοκρατίαν ἡ διδασκαλία τοῦ δράματος ἦταν πολιτικὴ πράξη καὶ ἀποτελοῦσε προέκταση τῆς ἰσηγορίας, τοῦ διαλόγου εἰς τὴν Ἀγοράν, εἰς τὴν Βουλὴν καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου· ἡ πολιτικὴ κριτικὴ τοῦ ποιητοῦ γινόταν μὲ τὴν παράβαση –αὐτὸ σημαίνει καὶ ἡ λέξη, παράβασις, βαίνω ἐκτὸς τῆς κανονικῆς ῥοῆς τοῦ δράματος–, μὲ τὸν εὐθὺ λόγον τοῦ ποιητοῦ πρὸς τοὺς πολῖτες· ἀναφερόταν πάντοτε στὰ τρέχοντα πολιτικὰ ζητήματα ἢ καὶ στὶς προσωπικὲς ἐμπειρίες τοῦ ποιητοῦ μὲ τοὺς κριτὲς καὶ τὸ κοινόν. Συνήθως οἱ πολῖτες ἀντιδρουῦσαν μὲ σχόλια ἀπὸ κάτω ἢ μὲ ἐπιφωνήματα ἐπιδοκιμασίας ἢ ἀποδοκιμασίας· ὁ διάλογος ἦταν ζωντανὸς καὶ οὐσιαστικός, μὲ ἄμεσες τὶς ἐπιπτώσεις του πολλὰς φορὲς στὴν πολιτικὴ ζωή.”⁷

Οἱ ἀναφορὲς εἶναι ἐνδεικτικὲς κι ὄχι ἐξονυχιστικὲς γιὰ τὴν μελέτη τῆς δραματικῆς ποιήσεως ἀπ’ τοὺς προγόνους μας, ἀλλὰ ἀποβλέπουν εἰς τὴν ἀνάδειξιν τῆς διαφορᾶς τῆς ἀντιλήψεώς τους ἀπὸ ἐκείνης τῶν ἄλλων ἐποχῶν· οἱ παραδόσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ διατήρησαν τὴν ἀντίληψη τῶν προγόνων μας, ἔστω καὶ μὲ τὴν μορφή τῶν ἐθίμων τῶν κοινοτήτων μας καὶ περισσότερο, μὲ τὴν συνέχιση τῆς δημοτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, ἀλληλένδετες πλέον μὲ τὴν πολιτικὴ μας ταυτότητα, ὁ ἀδόμενος κι ὁ μὴ ἀδόμενος λόγος εἶναι αἰωνίως ἐνιαία καὶ ἀδιαίρετη ἔκφραση τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου. Ἐπικουρικὰ λέγονται αὐτά, στὰ πλαίσια τῆς προβληματικῆς μας, γιὰ τὸν ρόλο τοῦ λόγου, τῆς γλώσσης, στὴν ψηφιακὴ τεχνολογία, ὅπως τὸ ἔχουμε ἐπισημάνει ἀρκετὰ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς». Ὁ γενάρχης μας Ὅμηρος παραμένει ὁλοζώντανος στὴν καθημερινή μας καὶ στὴν πολιτικὴ μας ζωή.

⁷ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», σελ. 54.

Ἡ παραδοσιακή δυτική θεώρηση τῆς δραματικῆς ποιήσεως ἐστιάζεται στήν διαδρομή της στίς διάφορες χώρες της, μὲ ἀναφορὰ ἐνάρξεως τὴν ἑλληνική καὶ συνέχεια τὴν ῥωμαϊκή καὶ τὴν μεσαιωνική, μὲ κατάληξη τὴν ἀναγέννηση καὶ τὴν νεώτερη ἐποχή, μὲ κορυφαίους τὸν Σαίξπηρ καὶ τὴν γαλλικὴ σχολή, *Μολλιέρο*, *Ρακίνα* καὶ ἄλλους, ὅπως τῆς ἰσπανικῆς σχολῆς· τὴν παράδοση αὐτὴ σέβεται σὲ ὅλες τὶς ἐκφράσεις της ὁ Λέων Τολστόυ, ἂν καὶ ἐπιχειρεῖ κάποιες νύξεις σὲ ἐκείνη τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἐπαναλαμβάνουμε, ὅτι ἡ μελέτη ἔχει ὡς ἀντικείμενό της τὴν πολιτικὴ διερεύνηση τῆς ἱστορικῆς πορείας τῆς δραματικῆς ποιήσεως στήν νεώτερη ἐποχή κι ὄχι τῆς θεατρικῆς αὐτῆς καθ' ἑαυτῆς, πάντα κι ὑπὸ τὴν θεώρησιν τῶν ἀλλαγῶν τῆς πρακτικῆς τοῦ ἀνθρώπου, κι ἰδιαίτερος τῆς πολιτικῆς ἐξ αἰτίας τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας· δὲν εἴμαστε οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι μὲ τοὺς βιομηχανικούς, καθὼς εἴμαστε σὰν τὶς ἀσύμβατες εὐθεῖες στὸν χώρο, ἅς μὴν τὸ ξεχνᾶμε, μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς διαδοχῆς μας πάνω στὸν κλεινὸν πλανήτην μας.

Ἀπ' τὴν μελέτη τοῦ Λέοντος Τολστόυ, ὁ ὁποῖος ἀνάγεται στοὺς πρώτους ἀρνητὲς τῆς βιομηχανικῆς ἐσχατολογίας, ἀντλοῦμε τὴν ὀξεῖα κριτικὴ τῆς δυτικῆς δραματοουργίας, ἔστω κι ἂν ἐκ τῶν ἑνδον θεωρουμένης αὐτῆς, καθὼς ὁμολογεῖ κι ὁ ἴδιος, ὅτι εἶχε ταυτισθεῖ μαζί της, μὲ τὰ θεατρικά του τουλάχιστον ἔργα· ἀποτελεῖ τὴν καλύτερη ἀπόδειξη ἢ ὁμολογία του, ὅτι ἐκφράζει τὴν ὀρθόδοξη θεώρηση ὄχι μόνο τῆς δραματοουργίας, ἔναντι τῆς ἰσχυρῆς δυτικῆς ἀντιλήψεως ὡς ἐσχατολογίας τοῦ ἀναδυθέντος δυτικοῦ ἢ βιομηχανικοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀξιολογήσεως τῆς περιόδου τοῦ ὀρθολογισμοῦ τῆς νεωτέρας ἐποχῆς. Ἀπ' τὴν προβληματικὴ του ὅμως ἀπουσιάζει ἢ ἔστω καὶ πρόχειρη ἀναφορὰ στήν παράδοση τῆς δραματοουργίας τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας ἦταν εἰλικρινὴς πιστός· δείχνει ὅμως, ὅτι ταλαντεύεται μεταξὺ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως του καὶ τῆς ἀποδοχῆς τοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ τῆς Ρωσίας, ὅπως ἐπιβλήθηκε ἀπ' τὸν Μεγάλον Πέτρο καὶ μετὰ, δηλαδὴ δύο αἰῶνες πρὶν· κατέστη αὐτὴ θρησκευτικὴ πίστη γιὰ τὴν αὐλὴ καὶ τοὺς περισσοτέρους εὐγενεῖς τῆς χώρας, ὅταν μάλιστα στὰ ἀνάκτορα τῆς Ἀγίας Πετροπόλεως καθημερινὴ γλῶσσα ἦταν ἡ γαλλικὴ, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ σὲ πολλοὺς εὐγενεῖς τῆς ἐπαρχίας, τὴν ὁποία γνώριζε ἄριστα κι ὁ ἴδιος· ἀπέναντί της πρόβαλε τὴν ρωσική, ὡς καθημερινὴ του καὶ λογοτεχνικὴ του γλῶσσα, συνοδευόμενη μὲ τὴν ἄσκηση τῶν θρησκευτικῶν του καθηκόντων.

Ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴν προβληματικὴ τῆς κριτικῆς του κατὰ τοῦ Σαίξπηρ ἦταν μελέτη τοῦ Ἀμερικανοῦ συγγραφέως Ἑρνέστου Κρόσμπαν, γιὰ τὴν θεώρηση τῆς ἐργατικῆς

τάξεως ἀπ' τὸν μέγιστο δυτικὸ δραματοουργό τους, ὅπου διαπιστώνει, ὅτι εὐνοοῦσε, μέσα ἀπ' τὰ ἔργα του, τοὺς εὐγενεῖς καὶ τὸν βασιλέα, ὡς ἀπόλυτη μοναρχία μάλιστα· ἡ ἀναφορὰ εἶναι ἀποσπασματική κι ἐνδεικτική, ἐπειδὴ τὸ ἀντικείμενό μας δὲν εἶναι ἡ ἀξιολόγηση αὐτῆς, ἀλλὰ ἡ κρίση τοῦ Λέοντος Τολστόυ, γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴν δραματολογία καὶ τὸν Σαίξπηρ ἰδιαίτερος, ὡς κορυφαῖο ἐκφραστή της. Ὁ Οὐλλιέλμος Σαίξπηρ ἀναδείχθηκε ἐπὶ Ἐλισάβετ τῆς πρώτης, ὅταν ἄρχισε τὴν ἐμφάνισή της, ὡς μεγάλης εὐρωπαϊκῆς δυνάμεως ἡ Ἀγγλία, μὲ τὴν καθιέρωση τοῦ ἀγγλικανισμοῦ, παραπλησίον τοῦ προτεσταντισμοῦ, ὡς ἐπισήμου θρησκείας της, καὶ τῆς διαμάχης τῆς Αὐλῆς, μὲ τὴν γενναία ὑποστήριξη τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ, στὴν ἀντιπαλότητά της μὲ τὸ Βατικανὸ καὶ τοὺς εὐγενεῖς, ἐνῶ ἡ συντριβὴ τῆς μεγάλης ἰσπανικῆς ἀρμάδος τὴν κατέστησε ἰσχυρὰ θαλάσσια δύναμη· ἡ σύγκρουση αὐτὴ ἐπέτρεψε ταυτοχρόνως τὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τοῦ θεάτρου καὶ τῆς δραματοποιίας, ὡς ἀμοιβαίας ροῆς μεταξὺ των, ὅπως καὶ τῆς ἐλευθέρως ἐκφράσεως, γιὰ πρώτη φορὰ σὲ παρόμοιο βαθμὸ μέχρι τότε στὴν ἀγγλικὴ ζωὴ. Ἡ κριτικὴ ὅμως τοῦ Ἑρνέστου Κροσμπάν στο τέλος τοῦ δεκάτου ἐννάτου αἰῶνος διέπεται ἀρκετὰ ἀπ' τὴν ἐσχατολογικὴ ἠθικὴ τῆς βικτωριανῆς ἐποχῆς καὶ τὴν γενίκευση τῆς ἐφαρμογῆς της στὴν ἐρμηνεία τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ὅπως ἐπιβλήθηκε στὴν δυτικὴ σκέψη· ὅταν, δηλαδή, καθιερώθη ἡ καθολικὴ κι αὐστηρὰ ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας, κατὰ τὰς «ἐπιστημονικὰς» ἀρχὰς τῆς βικτωριανῆς ἠθικῆς κι ὄχι κατὰ τὰς ἀρχὰς ποὺ εἶχαν ἀποδεχθεῖ ἢ πίστευαν οἱ ἄνθρωποι ἐκάστης ἐποχῆς, εἴτε ἦσαν ἐλεύθεροι πολῖτες εἴτε ὄχι, καὶ πολὺ περισσότερο τῶν μεγάλων ἱστορικῶν περιόδων. Ὁ κατηγορηματικὸς κι ἀπόλυτος λόγος της ἦταν τὸ κριτήριό τους, «διὰ πᾶσαν νόσον καὶ πᾶσαν μαλακίαν!»

Ἡ πολιτικὴ θεώρηση μᾶς ἐπιτρέπει τὴν βαθύτερη κατανόηση καὶ διερεύνηση τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ τῆς χειραφετήσεώς του ἀπ' τὴν ἐσχατολογία τοῦ ὀρθολογισμοῦ τῆς ἐποχῆς του, καθὼς στὶς προηγούμενες, μετὰ τὴν Ἀναγέννηση, ἦταν κάτι πολὺ πιὸ δύσκολο, καθὼς εἶχε ἐπιβληθεῖ ἡ ἀπαξίωση τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως, μὲ τὴν ὑπαγωγή της στὴν λατινικὴ, ὡς ἐνιαίας πολιτικῆς κυρίως ἐκφρασεῶς τους· ὅπωςδὴποτε ἡ χειραφέτηση ποτὲ δὲν ἔρχεται μόνη της, ὅπως συμβαίνει καὶ στὶς μέρες μας, παρὰ τὴν συντριπτικὴ συμβολὴ τῆς ἐμφανίσεως καὶ χρήσεως τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἔχει συμβεῖ ἄλλη φορὰ στὴν ἱστορία, ἀκόμη καὶ σὲ ἀνάλογες ἄρδην ἀλλαγές τῆς διαδρομῆς της. Ἀποτελεῖ ὅπωςδὴποτε ἐξαίρεση ἡ ἰωνικὴ ἐποχὴ, μὲ τὸν Θαλῆν τὸν Μιλήσιον καὶ συνέχεια τὴν ἄμεσο δημοκρατία, πάντα μὲ τὶς ρίζες της εἰς τὸν Ὀμηρον καὶ τὴν ἀνθρωπομορφικὴν

θρησκείαν του, με την ισότητα των σχέσεων θεῶν καὶ θνητῶν.⁸ Ἄλλωστε, ἔχουμε προαναφέρει ἀρκετὰ ἀπ' τὰ σχετικὰ τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου, τὰ ὁποῖα κι εἶναι γνωστὰ σὲ ὅποιον ἐπιχειρεῖ, ἔστω καὶ πρόχειρη ἀναδρομὴ εἰς αὐτὴν καὶ εἰς «Τὸ Ἑμμελές»· ἡ ἀποδεκτὴ γενικῶς θεώρησή της ἐπιβάλλει τὴν ἀπόλυτη κι ἀνεπιφύλακτη δέσμευση ὅλων στὴν δυτικὴ ἐσχατολογία, ὡς αἰωνίου ἐπιστημονικῆς καὶ ἀδιαμφισβητήτου ἀληθείας, ὅπως συμπληρώθηκε μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ὀρθολογισμοῦ, τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης τους, στὰ πλαίσια τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ κι ἐντάξεως ἢ ὑποταγῆς τοῦ ἑλληνικοῦ στὸν λατινικό. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι εἶναι ἀδιανόητη γιὰ τὶς μέρες τοῦ ἢ ὅποια ἀναφορὰ παρομοίας μὲ τὴν δική μας κριτικῆς κι ἀπ' τὸν Ρῶσο συγγραφέα, ὅσο ἐμβριθὴς κι ἂν ἦταν τῆς παγκοσμίου προβληματικῆς τῆς ἐποχῆς του· ἕνας παράγων συνδέεται ἐμμέσως μὲ τὴν ἀπουσία οἰασδῆποτε ἀναφορᾶς τῆς κριτικῆς του στὴν πορεία τῆς χριστιανικῆς πίστεως κι ἰδιαίτερος τῆς Ὁρθοδοξίας, τῆς ὁποίας ἦταν θερμότατος πιστός, σὲ διαφοροποίησιν ἀπ' τὸν καθολικισμό καὶ τὸν προτεστантиσμό· τὸ δεύτερο εἶναι, ὅτι δὲν συνδέει ἀναπόσπαστα τὴν θρησκευτικὴ του πίστη, μὲ τὴν ὑμνολογία καὶ τὴν ψαλμωδία τῆς ἐκκλησίας, τὴν τελετουργία τῆς ὁποίας παρακολουθοῦσε συστηματικά, ἀλλὰ ἀγνοοῦσε ἴσως, ὅτι ἦταν πιστὴ ἀντιγραφὴ τῆς ἀρχαιοελληνικῆς. Πιθανῶς ἄλλα γραπτὰ του νὰ ἔχουν κάποια ἀναφορά, ἀλλὰ ἐμεῖς δὲν ἐξαντλοῦμε τὴν μελέτη μας στὸ θέμα αὐτό, οὔτε εἴμαστε σὲ θέση γιὰ τὴν πραγμάτευσή του...

Ἔτσι περιορίζομαστε σὲ ὅσα ἀναφέρει στὴν πραγματεία του γιὰ τὸν Σαίξπηρ: τὰ ἔργα του διέπονται «ἀπὸ ἑναν ἐγγλέζικο πατριωτικὸ σωβινισμό ὁ ὁποῖος διαφαίνεται σὲ ὅλα του τὰ ἱστορικὰ δράματα... ὁ θρόνος τῆς Ἀγγλίας εἶναι ἅγιο κι ἱερὸ πρᾶμμα, κι οἱ Ἀγγλοι πολεμοῦν πάντοτε τοὺς Γάλλους, σκοτώνοντας χιλιάδες ἀπὸ δαύτους χωρὶς οἱ Ἀγγλοι νὰ χάνουν περισσότερους ἀπὸ μερικὲς δωδεκάδες... Ὅτι ἡ Ζὰν Ντ' Ἀρκ εἶναι μία μάγισσα, ὅτι ὁ Ἐκτωρ κι ὅλοι οἱ Τρῶες εἶναι ἥρωες, καὶ οἱ Ἕλληνες δειλοὶ καὶ προδότες κι ἄλλα πολλὰ παρόμοια».⁹ Λίγο πιὸ κάτω προσθέτει, ἡ πίστη στὸν Σαίξπηρ ὀφείλεται σὲ «μεταδοτικὴ ὑποβολὴ πού εἶχε κι ἔχει ὑποτάξει τοὺς ἀνθρώπους» (ὅπως) μὲ τὶς Σταυροφορίες στὸν Μεσαίωνα, ὡς μαγεία, ἢ τὴν ὑπόθεση Ντρεῦφους στὶς μέρες του, (τοῦ Τολστόυ) ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιρροῆς τοῦ τύπου.

Ἡ κριτικὴ τοῦ μεγάλου Ρώσου λογοτέχνου ἔχει ὡς ἐκκίνησή της τὶς ἐπιφυλάξεις του ὡς πιστοῦ Ὁρθοδόξου, ἀλλὰ ἀπουσιάζει πλήρως ἡ διερεύνηση τῆς μουσικῆς ἀρμονίας τῆς ὑμνολογίας της στὴν προβληματικὴ του, ἐνῶ ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ

⁸ Ὅρα, ἀν. σελ. 2 καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ὁ ὀρθολογισμός, ἀσύμβατος τῆς μουσικῆς ἀρμονίας».

⁹ Λέοντος Τολστόυ, «Ὁ Σαίξπηρ κι ὁ Γκαῖτε», ἐκδόσεις «Κεραμεύς», 1916, σελ. 78-9, 83-84, (γλῶσσα τοῦ μεταφραστοῦ).

ἀποτελεῖ τὴν βάση τῆς ἐλληνικῆς καὶ ρωσικῆς ψαλμωδίας· ἡ ἀποδοκιμασία τῆς ἄλλης δραματοουργίας τῆς νεωτέρας ἐποχῆς, ὅπως καὶ τῆς δικῆς του, δὲν ἀντισταθμίζει τὴν ἀδυναμία του αὐτῇ: «Ὅταν λοιπὸν ἔγινε παραδεκτὸ ὅτι τελευταία λέξη τελειότητος εἶναι τὸ δράμα τοῦ Σαίκσπηρ καὶ ὅτι πρέπει νὰ γράφουν (ὅλοι) ὅπως ἔγραφε ἐκεῖνος, δηλαδὴ ὅχι μόνο χωρὶς τὴν παραμικρὴ θρησκευτικὴ ἰδέα, ἀλλὰ καὶ χωρὶς ἠθικὴ ἰδέα, τότε ὅλοι οἱ ἄλλοι δραματοουργοὶ ρίχτηκαν νὰ τὸν μιμηθοῦν: νὰ γράφουν δράματα ρηχὰ καὶ ἄδεια».¹⁰ Κι ἀναφέρει τοὺς Γκαίτε, Σίλλερ, Οὐγκώ κι ἀπ' τοὺς Ρώσους, Τουργκένιεφ, Ὀστρόβσκι καὶ Ἀλέξη Τολστόν, ἐνῶ στὴ συνέχεια περιλαμβάνει στὴν ἴδια κατηγορίᾳ καὶ τὰ λίγα δικά του θεατρικὰ ἔργα: «Τὰ θεωρῶ κι αὐτά, ὅπως ὅλα τὰ ἄλλα, στερημένα ἀπ' αὐτὴ τὴ θρησκευτικὴ οὐσία ποὺ πρέπει νὰ συνιστᾷ τὸ δράμα τοῦ μέλλοντος».

Σύντομη ἡ ἀναφορὰ μας, ἀλλὰ ἓνα πρᾶγμα τοῦ διαφεύγει ἀπ' τὴν ὑπογράμμιση τῆς θρησκευτικότητος στὸ σύγχρονο δράμα, ὅπως καὶ στὸ ἐλληνικόν, ἡ ἀνάλυση τῆς θρησκευτικότητος αὐτῆς στὶς δύο ἐποχές· στὴν ἐλληνικὴ τραγωδίᾳ, καὶ στὸν ἀνάλογο βαθμὸ καὶ στὴν κωμωδίᾳ, ἡ θρησκευτικότης διαπνεόταν ἀπ' τὶς ἰσότητες σχέσεις τοῦ θνητοῦ πρὸς τοὺς θεοὺς του, τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου, κι ἀπ' τὴν διαρκῆ ἀμφισβήτηση τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς, σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις της, ἀλλὰ κι ἀπολύτου ἀπορρίψεως κι ὡς ἐννοίας ἀκόμη τῆς τυραννικῆς ἐξουσίας. Ἡ τραγωδία μετεξελίχθη ἀπ' τὸν διθύραμβο καὶ τοὺς κώμους, μαζὶ μὲ τὴν ἄμεσο δημοκρατία, ὡς διδασκαλία πρὸς τοὺς πολῖτες καὶ διάλογο μαζὶ τους, μὲ τὴν ἀπαγόρευση ἐπαναδιδασκαλίας της εἰς τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου, καὶ γι' αὐτὸ καθιερώθηκαν καὶ τὰ θεωρικά· μὲ τὴν παρακμὴ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ἡ τραγωδία «ἔσχεν τὴν αὐτῆς φύσιν»¹¹ κι ἐπετράπη τὸ 393 π.Χ. ἡ ἐπαναδιδασκαλία ἔργων της, γιὰ πρώτη φορὰ ἀπ' τὸ 525 π.Χ. περίπου...

¹⁰ Αὐτόθι, σελ. 101.

¹¹ Ὅρα, εἰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ὁρθολογισμὸς ἀσύμβατος τῆς μουσικῆς ἀρμονίας», σ. 9 καὶ Ἀριστοτέλους, «Περὶ Ποιητικῆς», κεφ. Δ', παρ. 12, (1449 α15).

«Ἀσβεστος δ' ἄρ' ἐνῶρτο γέλως μακάρεσσι θεοῖσι»

Ἡ ἀπουσία ἔστω κι ἐμμέσου ἀναφορᾶς, στὸν ρόλο τῆς μουσικῆς ἀρμονίας καὶ στὴν διαμόρφωση τοῦ ἥθους, ὅπως καὶ στὴν συνακόλουθη ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ δημιουργικὴ σκέψη, βαρύνει ἀρκετὰ τὴν προβληματικὴ τοῦ Λέοντος Τολστόυ· ἡ εὐρωπαϊκὴ παιδεία του κι ἡ πλήρης ἀποδοχὴ τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τῆς φιλελευθέρως παραδόσεως, μαζὶ μὲ τὴν φιλοσοφία τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἂν κι εἶναι προσωπικὲς ὑποθέσεις αὐτές, ὁδήγησαν τὸν Ρῶσο σοφὸ στὴν ἀδυναμία καταγραφῆς τῆς διαφορᾶς τῆς ὀρθοδόξου ὑμνωδίας ἀπ' τὴν προτεσταντικὴ καὶ καθολικὴ γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ φιλοσοφικὴ στάση τοῦ πολίτου, καθὼς μὲ αὐτὴ τὴν πρακτικὴ καθίσταται ἐλεύθερος. Ἡ κατανόηση τῆς διαφορᾶς αὐτῆς φέρει ὡς ἄμεση συνέπειά της, τὴν διδασκαλία τῆς τραγωδίας εἰς τὰς σχέσεις τῶν πολιτῶν μὲ τοὺς θεοὺς τους, ὅπως καὶ τοῦ Ὀμήρου, ὡς «πρώτου τῶν τραγωδοποιῶν» κατὰ τὸν Πλάτωνα· τὸ τυπικὸ τῆς τελετουργίας τῆς Ὀρθοδοξίας κι οἱ ῥυθμοὶ τῆς ὑμνολογίας της ἀποτελοῦν γνήσια συνέχεια τῶν ἀρχαιοελληνικῶν ὕμνων, ὡς ἀδιαπτώτου μεταπλάσεως, ὅπως τὸ μνημονεύουν ὅλοι οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας κι οἱ Ἕλληνες μουσικοί.

Ἡ ἀρχὴ τους ἀνάγεται εἰς τὴν μορφήν τοῦ λόγου του, ὅπως τὸν ἐδίδαξεν ὁ ἴδιος ὁ Ἰησοῦς, προτρεπτικός, διαλλακτικός καὶ παραβολικός, ἐντελῶς διάφορος ἀπ' τὸν Λόγον τοῦ Μωυσέως καὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἐπιτακτικός αὐτός, κατηγορηματικός κι ἀπόλυτος, χωρὶς ἔχνος ἀμφισβητήσεως ἢ διαφοροποιήσεως ἀπέναντί του· ἡ ἑλληνικὴ θεολογία, τὸ Δωδεκάθεον κι ὁ Ὀμηρος ὡς ἀρχὴ της, δὲν ἀπεδέχθη ποτὲ τὸ ὅποιος μρφής δόγμα καὶ ἔθεσε ὡς μοναδικὴ κι ἀποκλειστικὴ ἀρχὴ της τὴν ἐλεύθερη κι ἀρμονικὴ ἐπικοινωνία μαζὶ τους, τὸν δημιουργικὸ καὶ ἐναρμόνιο λόγο μεταξὺ θεῶν καὶ θνητῶν. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀνθρωπομορφικὴ θρησκεία στὴν ἱστορία μας, μὲ οὐσιαστικὸ τὸν ρόλο τῆς ἀμφισβητήσεως κι ἰδιαίτερη ἔκφρασή του στοὺς χρησμούς τῶν μαντείων, μὲ πρώτους ἐκείνους τῆς Πυθίας· στὰ πλαίσια τοῦ διαλόγου αὐτοῦ καὶ τῆς ἐδραιωμένης πεποιθήσεως τῆς ἰσότητος μεταξὺ θεῶν καὶ βροτῶν διεμορφώθη κι ἡ ἀνάλογη μουσικὴ ἀρμονία, πρὸς ἐξυπηρέτησίν του καὶ ἀποδεσμεύσεως τῆς διανοίας ἀπὸ κάθε ἐμπόδιό της στὴν σκέψη της, στὸν λόγο της καὶ στὴν ἐπακόλουθη πρακτικὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἄμεση δημοκρατία, ἡ ἰσηγορία, τὸ δρᾶμα, ἡ τραγωδία, ἡ φιλοσοφία, ἡ ἱστορία, οἱ καλὲς τέχνες ἔπονται. Ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, ἀρχίζει τὸ Εὐαγγέλιόν του, μὲ τὸ «ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος», τὸ ὁποῖο συνέχισαν οἱ πατέρες τῆς Ὀρθοδόξου ἐκκλησίας καὶ μαζὶ του εὐθέως τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ καὶ τὸ τελετουργικόν της, ὡς συνέχειας τους τῆς ἑλληνικῆς, κατὰ τὸ «ἐπανάληψις μήτηρ πάσης μαθήσεως» τῶν παλαιῶν Δημοδιδασκάλων.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἐξαρτήσεως ἀπ’ τὸν Θεὸ ἔχει ταυτισθεῖ στὴν νεώτερη ἐποχὴ καὶ μὲ τὴν ἀπλὴ ἀναφορὰ στὴν θρησκεία καὶ χωρὶς τὴν διερεύνηση τοῦ περιεχομένου τῆς καὶ τῆς ὑφῆς τοῦ λόγου αὐτῆς τῆς ἀναφορᾶς, ἀρκεῖ δὲ ἡ ἀναφορὰ ἢ ἴδια, αὐτὴ καθ’ ἑαυτήν· δικαιολογεῖται ἡ ἐρμηνεία τῆς, μὲ τὶς ρίζες τῆς στὴν δυτικὴ ἐκκλησία καὶ στοὺς Ἅγιο Αὐγουστῖνο καὶ Θωμᾶ Ἀκινάτη, μὲ τὴν θέσπιση τῶν κάθε μορφῆς ἀρχῶν τους, ἀνεξαρτήτως τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας τους, καθὼς ὁ μέγας Ἅγιός τῆς δὲν ἀναφέρεται οὐδόλως σὲ δύο βασικὲς ἔννοιες τῆς ἐλληνικῆς διανοήσεως καὶ πρακτικῆς, εἰς τὴν μουσικὴν καὶ εἰς τὸ ἦθος, μὲ ἀποτέλεσμα τὸν ἀποκλεισμό τους κι ἀπ’ τὴν δυτικὴ φιλοσοφία. Φυσικὰ αὐτὰ ἔλλειπαν μᾶλλον, ὡς φιλοσοφικὴ θεώρηση κι ἀπ’ τὸν Τολστόν· ζοῦσε κι ὁ ἴδιος τὸν ἐσωτερικὸ διχασμὸ του, ἦταν ἄλλος ἄνθρωπος, ὅταν προσευχόταν στὴν ὁρθόδοξη ἐκκλησία κι ἔψαλε τοὺς ὕμνους τῆς κι ἄλλος ὅταν μελετοῦσε τὰ πολιτικὰ φαινόμενα κι ἐπεξεργαζόταν τὶς ἐρμηνεῖες τους. Οἱ πολλὲς παρατηρήσεις του δὲν πηγάζουν εὐκολὰ ἀπ’ τὴν δυτικὴ σκέψη, ὅσο εὐαίσθητη καὶ διεισδυτικὴ κι ἂν εἶναι, ἂν δὲν συνάδουν μὲ τὴν ὁρθόδοξη λογικὴ.

Ἡ ἀμφισβήτησις ἀρχίζει ἀπ’ τὸν Ὅμηρο εἰς τὴν Ὀδύσειαν κι εἰς τὴν περιγραφὴν ὑπὸ τοῦ ἀοιδοῦ Δημόδοκου, τῆς μοιχείας τοῦ Ἄρεως μετὰ τῆς Ἀφροδίτης, εἰς τὴν θ’ ῥαψωδίαν, τὴν «σύστασιν τοῦ Ὀδυσσέως πρὸς τοὺς Φαίακας»: “Ἡ περιγραφὴ τοῦ Ὀμήρου εἰς τὴν «Ὀδύσειαν» γαργαλιστικὴ, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ μας· ὁ ἀοιδὸς Δημόδοκος μὲ τὴν λιγείαν φόρμιγγά του τραγούδησε τὴν ῥαψωδίαν εἰς τὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἀλκινόου, ἐνῶ ἐγένετο «ἡ σύστασις τοῦ Ὀδυσσέως πρὸς τοὺς Φαίακας», ἐνώπιον ὅλων τῶν κατοίκων τῆς νήσου. Ἡ συστηματικὴ μελέτη τῆς σκηνῆς δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει στὸ πόνημα τοῦτο, παρὰ μόνο ἡ ἀνάδειξη τῶν σχέσεων τῶν θεῶν μὲ τοὺς ἀνθρώπους καὶ ὁ ρόλος τοῦ Απόλλωνος, διότι αὐτὸς δίδει τὸν τόνο τῆς κωμικῆς, μᾶλλον σαρκαστικῆς, ἀντιμετωπίσεως τοῦ πλουσιωτέρου θεοῦ τοῦ Ὀλύμπου· καυστικὸς ὁ Λοξίας, καὶ ἐνῶ ὅλοι οἱ θεοὶ εἶχαν ξεσπάσει σὲ τράνταχτα γέλια,

ἄσβεστος δ’ ἄρ’ ἐνῶρτο γέλως μακάρεσσι θεοῖσι
τέχνας εἰσορόωσι πολύφρονος Ἡφαίστοιο¹².

Ἦταν πράγματι κωμικὴ ἡ σκηνή, γυμνὸς ὁ θεὸς τοῦ πολέμου καὶ παντοδύναμος Ἄρης, δεμένος, στὴν ἀγκαλιὰ τῆς Ἀφροδίτης, ἀπ’ ὅλες τὶς πλευρὲς μὲ ἀθέατα δεσμά· τὴν ἀπολάμβαναν ὅλοι τους τὴν σκηνὴ πάνω στὸν Ὀλυμπο, γίνονταν κι ἐκεῖ αὐτά. Κι ὁ ἀπατημένος σύζυγος νὰ καταριέται τὴν μοῖρα του, ἐνῶ,

¹² Ὅρα εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 9-10, Ὀμήρου, «Ὀδύσεια», θ, 326-327, μετάφραση Ἀργύρη Ἑφταλιώτη, Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Ὁ πολίτης κι ὁ παραγωγός», σελ. 53, κ. ἐπ.

κι ἄσβηστα γέλια ἀρχίσανε οἱ ἀθάνατοι τηρώντας
τὴν τέχνη πού σοφίστη ὁ νοῦς τοῦ ἐφτάξυπνου τοῦ Ἡφαίστου.

Ὁ Απόλλων ἦταν πιὸ δεικτικὸς ἀπ’ ὅλους, ἤρεμος καὶ ὑπομειδιῶν, λέει πρὸς τὸν μικρότερο ἀδελφό του Ἑρμῇ,

“Ἑρμεία, Διὸς νιέ, διάκτορε, δῶτορ ἐάων,
ἦ ῥά κεν ἐν δεσμοῖς ἐθέλοις κρατεροῖσι πιεσθεῖς
εὖδειν ἐν λέκτροισι παρὰ χρυσῇ Ἀφροδίτῃ.”
τὸν δ’ ἡμείβετο ἔπειτα διάκτορος Ἀργειροφόντης·
“αἶ γὰρ τοῦτο γένοιτο, ἄναξ ἑκατήβολ’ Ἀπολλον.
δεσμοὶ μὲν τρεῖς τόσσοι ἀπείρονες ἀμφὶς ἔχουσιν,
ὕμεις δ’ εἰσορόωτε θεοὶ πᾶσαι τε θέαιναι,
αὐτὰρ ἐγὼν εὖδοιμι παρὰ χρυσῇ Ἀφροδίτῃ.”¹³

Καθόλου δὲν τὸν ἔνιαιζε τὸν Ἑρμῇ, ἐὰν θὰ ἦταν σφιχτοδεμένος μὲ τὰ δεσμὰ τοῦ Ἡφαίστου κι ἄς τὸν κορόιδευαν ὅλοι, ἀρκεῖ αὐτὸς νὰ εἶχε στὴν ἀγκαλιά του τὴν χρυσῇ Ἀφροδίτῃ· ὁ θεὸς τοῦ ἐμπορίου καὶ ὁ ταχυδρόμος τοῦ Ὀλύμπου, ὁ ψεύτης καὶ κλέφτης θεός, ἦταν ἀπολύτως εἰλικρινὴς ἀπέναντι στὸν μεγαλύτερο ἀδελφό του· ἄλλωστε, δὲν διαδραμάτιζε κι οὐσιαστικὸ ρόλο στὸν Ὀλυμπο, τὰ θελήματα τοῦ πατρός του ἐκτελοῦσε. Γνώριζε ὁ Απόλλων τὴν ἀπάντησή του καὶ γι’ αὐτὸ τοῦ ὑπέβαλε τὴν ἐρώτηση· ἐννοοῦσε ὅτι δὲν ἦταν τόσο τραγικὴ ὑπόθεση ἢ μοιχεία κι ἄς μὴν τὰ δραματοποιοῦσε τὰ πράγματα ὁ μεγαλύτερος ἀδελφός τους, ἴσως ἐπειδὴ δὲν εἶχε καὶ πολλὰς ἐπιτυχίες στὴν προσέλκυση ὠραίων κορασίδων, καθὼς τὸν ἀπέφευγαν ὅλες, ἐνῶ ὅλοι οἱ ἄλλοι θεοὶ ἐπιδίδονταν μανιακῶς στὶς ἀπολαύσεις αὐτές, καὶ πρῶτος καὶ καλύτερος ὁ πατήρ των, ὁ Ζεὺς· ὅποια ὁμορφὴ μικρὴ κι ἂν ἔβλεπε ἤθελε πρῶτος αὐτὸς ἐπιδίδωκε ἔχειν ἐρωτικὰς σχέσεις μαζί της. Ἡ σύλληψη τῶν μοιχῶν καὶ τὸ ἀμφίπλευρο δέσιμο τοῦ Ἄρεως ἦταν τὸ ἐνδιαφέρον:

“ὦ γιὲ τοῦ Δία, μηνυτὴ καὶ πλουτοδότῃ Ἑρμῇ μου,
σὲ τέτοια δίχτυα δυνατὰ δὲ θὰ ἴστεργες νὰ πέσης,
ἂν εἶχες τὴν ὠριόχρυσήν Ἀφροδίτην στὸ πλευρό σου;”
Κι ὁ μηνυτὴς ὁ Ἀργοφονιάς ἀπολογήθη κι εἶπε·
“Δοξαριστὴ μου Απόλλωνα, μακάρι νὰ γινόταν.

¹³ Αὐτόθι, θ, 335-342, μετάφραση, Ἀργύρη Ἑφταλιώτη.

*Τρεῖς φορές τόσα ἄς μοῦ ‘ριχταν δεσμὰ γύρω τριγύρω,
κι ἄς μὲ κοιτάζατε οἱ θεοὶ κι οἱ θεές μαζί σας ὅλες,
σώνει μὲ τὴν πανώρια ἐγὼ νὰ πλάγιαζα Ἀφροδίτη.”*

Οἱ ἐρωτικές σχέσεις μὲ τὴν Ἀφροδίτη ἦταν τὸ ὄνειρο τοῦ θεοῦ τῆς πονηριᾶς, κι ἐκπληρώθηκε μὲ τὴν γέννηση τοῦ Ἑρμαφροδίτου· ὁ Ἥφαιστος ἔλυσε τὰ δεσμὰ, μετὰ ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ σοβαροῦ Ποσειδῶνος, ὁ ὁποῖος παρενέβη ὡς ἐγγυητὴς γιὰ τὴν ἀποζημίωση τοῦ Ἄρεως πρὸς ἀποκατάσταση τοῦ χωλοῦ θεοῦ. Ἡ Ἀφροδίτη, οὔτε τὰ μάτια της δὲν ἔρριξε στὸν σύζυγό της, μόνο πέταξε ἀμέσως στὴν Πάφο, στὸ ἱερό της, ὅπου τὴν ἔλουσαν οἱ Χάριτες στὴν ἱερὴ πηγὴ καὶ τὴν ἐντυσαν μὲ πανέμορφα ἱμάτια, «θαῦμα ἰδέσθαι», λέει ὁ Ὅμηρος· δὲν τὴν ἐνδιέφερε καὶ τίποτε ἄλλο τὴν θεὰ τοῦ ἔρωτος, ἦταν ἕτοιμη γιὰ τὶς νέες περιπέτειές της.” Ἀλλὰ ἡ γένεση τοῦ Ἑρμαφροδίτου, μνημονεύεται κυρίως μὲ τὴν παρακμὴ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας...

Ὁ Ἥφαιστος λέει, “ἦπεδανὸς γενόμην· ἀτὰρ οὐ τί μοι αἴτιος ἄλλος,
ἀλλὰ τοκῆε δύω, τῷ μὴ γείνασθαι ὄφελλον.”¹⁴

Καταριέται τοὺς γονεῖς του ὁ χωλὸς θεός, τὸν Δία καὶ τὴν Ἥρα, τοὺς μεγάλους θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου, γιὰ τὴν χωλότητά του καὶ εὐχεται νὰ μὴν εἶχε γεννηθεῖ· φέρεται σὰν τὸν πιὸ δυστυχημένο ἄνθρωπο στὸν κόσμον καὶ τὸ βροντοφωνάζει αὐτὸ σὲ ὅλους τοὺς θεοὺς ποὺ τοὺς ἔχει καλέσει νὰ δοῦν τὴν καταισχύνῃ του. Κι ἔφθασαν τρέχοντας ξεσπώντας σὲ τρανταχτὰ γέλια, ἐνῶ κοίταζαν οἱ πονηρὲς θεές πίσω ἀπ’ τὶς γρίλιες:

... κι ἐγὼ σακάτης
ἀπὸ γεννήσιο μου· καὶ ποιὸς τὸ φταίει παρὰ οἱ γονιοί μου,
ποὺ κάλλιο νὰ μὴ μ’ ἔσπερναν...

Εἶναι ἀδιανόητο σὲ ἄλλη θρησκεία, θεός, καὶ μάλιστα υἱὸς τοῦ μεγάλου θεοῦ καὶ πατρὸς θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων, νὰ καταριέται τοὺς γονεῖς του γιὰ τὴν γέννησή του καὶ νὰ εὐχεται τὸ νὰ μὴν εἶχε γεννηθεῖ· εἶναι ὅπωςδήποτε ἡ γνησιότερη ἐκφραση τῆς ἀνθρωπομορφικῆς θρησκείας, τῆς ἀνθρωποπαθοῦς κατὰ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Εὐστάθιο· ὁ θεῖος ποιητὴς ἔγραψε αὐτοὺς τοὺς στίχους καὶ ἀποθανάτισε στὶς κωμικοτραγικὲς σκηνές τους, τὴν κοινὴ πίστη τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς θεοὺς τους. Ὁ ράψωδὸς Δημόδοκος τραγούδησε μὲ τὴν λιγεία φόρμιγγά του τὴν περιπέτεια στὴν συνέλευση τῶν Φαιάκων, ὅταν ἐγίνε ἡ σύστασις τοῦ Ὀδυσσεώς, ἡ

¹⁴ Αὐτόθι, ῥαψωδία ἠ311-312, μετάφραση Ἀργύρη Ἑφταλιώτη, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 41, κ. ἐ.

ἀποκάλυψη τοῦ ὀνόματός του· ἡ διακωμώδηση τοῦ θεοῦ τῆς τεχνικῆς, ἢ μάλλον ἡ διαπόμπενυσή του, τὸ ἀποσκῶψαι, ἐπεξηγεῖ ἄριστα τὶς σχέσεις ἰσοτιμίας καὶ ἀνεξαρτησίας τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς θεοὺς τους.”

“Ὁ πλοῦτος τοῦ θεοῦ τῆς τεχνικῆς δὲν εἶχε δελεάσει τοὺς Ἕλληνες· τὸ ἀντίθετο μάλιστα, ἂν καὶ εἰς τὸν «Προμηθεὺς δεσμώτης» ὁ Ἥφαιστος συνοδεύει τὸν Προμηθεὺς καὶ δίδει ἐντολὰς στὸ Κράτος καὶ στὴν Βία, τὸ πῶς θὰ τὸν ἀλυσσοδέσουν στὸ βράχο, πάνω στὸν Καύκασο, ἀλλὰ μὲ μισή καρδιά τοὺς καθοδηγεῖ,

ἐγὼ δ’ ἄτολμός εἰμι συγγενῇ θεὸν
δῆσαι βίᾳ φάραγγι πρὸς δυσχειμέρῳ...
ὦ πολλὰ μισηθεῖσα χειρωναξία.¹⁵

Δὲν διανοεῖται ἀμφισβητῆσαι τὴν ἐντολὴ τοῦ πατρός του, ἔστω κι ἂν γκρινιάζει συνέχεια, μεμψίμοιρος ἦταν ὡς χαρακτήρ· τὴν δουλικότητα τῆς προσηλώσεώς του στὴν τεχνικὴ καὶ στὴν τεχνολογία ἀποδεικνύει ὁ χωλὸς θεός:

ἐγὼ εἶμαι ἀπρόθυμος συγγενῇ μου θεὸ
μὲ τὴν βίᾳ νὰ δέσω σὲ παγερὸ φάραγγι...
ὦ πόσο σὲ μισῶ τέχνη τῶν χειρῶν μου.

Ἡ ἀτολμία χαρακτηρίζει τὸν Ἥφαιστο, παρὰ τὶς ἀφάνταστες δυνατότητές του στὴν τεχνικὴ καὶ στὴν τεχνολογία, τὶς ὁποῖες δὲν ἔφθασε ἀκόμη καὶ σήμερα ἡ ψηφιακὴ ἐπανάσταση, ὅπως μὲ τὴν κατασκευὴ τῶν αὐτομάτων τριπόδων καὶ τῶν νεαρῶν γυναικῶν νὰ τὸν βοηθᾶνε στὶς ἐργασίες του· παρέμεινε διστακτικὸς καὶ ἄβουλος σὲ ὅλες τὶς πολιτικῆς ὑφῆς ἐκφράσεις του, ὅταν ἀκόμη καὶ στὸν πόλεμο τῶν θεῶν στὴν Τροία παρεμβαίνει μόνον κατόπιν ἐντολῆς τῆς μητρός του. Δὲν ἔδειξε ποτέ του εὐαισθησία ὁ χωλὸς θεὸς καὶ ἔτεινε πρὸς τὸ ἀναίσθητον, δὲν εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ ἀντιληφθεῖ τὴν ἀπάτη στὴν τραγωδία, ἦταν μονόχωνος· ἔτσι παρέμειναν οἱ μαθητὲς του στὴν ἱστορία, ὅπως καὶ οἱ ὠραῖες κόρες τοῦ ἐργαστηρίου του, χωρὶς χαμόγελο καὶ σκωπτικὴ διάθεση, χωρὶς τὸν αἰσθησιμὸς τοῦ ἔρωτος, ἀλλὰ οὔτε καὶ τοῦ ἐρωτισμοῦ αὐτές· ἀποκορύφωμά τους εἶναι οἱ ἄνθρωποι τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς, ἀλλ’ αὐτοὶ εἶναι ὀπυῖωλοι, στὴν συνουσίᾳ ἐπιδίδονται καὶ ἀποδεικνύεται ὅτι ἔχουν πλήρη ἄγνοια τοῦ ἔρωτος, καὶ ὡς πρακτικὴ καὶ ὡς ἔννοια. Στὴν κατάταξη τοῦ Γοργίου οἱ μαθητὲς τοῦ Πλάτωνος ἐκπίπτουν σταδιακὰ στοὺς ἀναίσθητους

¹⁵ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἡ εὐαισθησία τῶν Ὀλυμπίων θεῶν», σελ. 15-16 καὶ «Προμηθεὺς δεσμώτης», στ. 14-15, 45, μετάφραση δική μου.

περισσότερο καὶ λιγώτερο στοὺς μὴ εὐαίσθητους, ὅπως οἱ ὠραῖες κόρες τοῦ Ἡφαίστου, οἱ ἀνέραστες καὶ ἀνερωτικές φύσει· πιστὰ ἀντίγραφα εἶναι τοῦ χωλοῦ θεοῦ καὶ τῶν δημιουργημάτων του σὲ ὅλα... δὲν εἶχε δική του γνώμη, γιὰ τίποτε ἄλλο, πέραν τῶν φανταστικῶν τεχνολογικῶν του ἐπιδόσεων, ὅπως γίνεται καὶ στὴν βιομηχανικὴ κοινωνία. Ἡ ὅποια ἐφεύρεση γινόταν στὸ ἐργαστήριον, μακριὰ ἀπ' τὴν Ἀγορὰ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν κριτικὴ τῶν πολιτῶν καὶ τῶν ἄλλων θεῶν· παρομοίως στὸ ἐργαστήριον τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς, ὅπου ἡ δημιουργικότης ἔχει τὴν μορφή τῆς εὐρεσιτεχνίας, καὶ ὅποιος τὴν ἐπιτυχάνει, ἐν κρυπτῷ καὶ παραβύστῳ, ἐξασφαλίζει καὶ τὴν οἰκονομικὴ του ἄνοδο, ἐνῶ εἶναι ἐντελῶς ἀποκομμένος ἀπ' τὴν Ἀγορὰ καὶ μόνο μετὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἐμφανίζει τὸ προϊόν του στοὺς ἄλλους."

Ἄλλη ἀναφορά, "Ὁ Πλούταρχος, ἀν καὶ ἦταν ἀνεκτικὸς πρὸς τοὺς Ρωμαίους, ἴσως γιὰτὶ δὲν μποροῦσε νὰ κάνει διαφορετικὰ στὴν ἐποχὴ του, ἐμφανίζεται μὲ πολὺν πιὸ ἐλεύθερη σκέψη ἀπ' τὸν μεγάλο φιλόσοφο, (Πλάτωνα)· μᾶλλον ἐπειδὴ αὐτὸς δὲν ἐπιδίωκε τὴν διδασκαλίαν νέου πολιτικοῦ συστήματος, ἀλλὰ περιοριζόταν μόνο στὴν παρουσίαση τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων· τὸν ἐνδιέφερε πολὺ ὀλιγώτερο ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀληθείας καὶ ἐλάχιστα τῆς μίας καὶ ἀποκλειστικῆς, καὶ πολὺ περισσότερο ἡ καταγραφή τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν πολιτῶν, τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς των. Ὅταν ἐπικαλεῖται τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Γοργίου γιὰ τὴν τραγωδίαν ἐμμέσως μᾶλλον ἀπαντάει καὶ στὴν ἀπομίμηση τοῦ ἑλληνικοῦ δράματος ἀπ' τοὺς Λατίνους ποιητὲς τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ θέτει καὶ τὰ ὅρια τῆς διαφορᾶς τῶν δύο ἀντιλήψεων: «*Ἦν ὁ τ' ἀπατήσας δικαιότερος τοῦ μὴ ἀπατήσαντος, καὶ ὁ ἀπατηθεὶς σοφώτερος τοῦ μὴ ἀπατηθέντος. ὁ μὲν γὰρ ἀπατήσας δικαιότερος, ὅτι τοῦθ' ὑποσχόμενος πεποίηκεν· ὁ δ' ἀπατηθεὶς σοφώτερος· εὐάλωτον γὰρ ὑφ' ἡδονῆς λόγων τὸ μὴ ἀναίσθητον*».¹⁶ «*Στὴν ἀπάτην, ὁ ἀπατήσας γίνεται δικαιότερος τοῦ μὴ ἀπατήσαντος, καὶ ὁ ἀπατηθεὶς σοφώτερος τοῦ μὴ ἀπατηθέντος. Διότι ὁ μὲν ἀπατήσας γίνεται δικαιότερος, ἐπειδὴ αὐτὸ πὺν ὑποσχέθηκε τὸ ἔχει ποιήσει· ὁ δὲ ἀπατηθεὶς γίνεται σοφώτερος· διότι εἶναι εὐάλωτον ἀπ' τὴν ἡδονὴ τῶν λόγων τὸ μὴ ἀναίσθητον*». Δηλαδή, ἡ ἀπάτη ὡς πρὸς τὴν ἀλήθειαν τοῦ μύθου συντελεῖ, ὥστε εἰς τὴν πολιτείαν νὰ ἀναδειχθοῦν δικαιότεροι καὶ σοφώτεροι οἱ πολῖτες, ὡς συμμετέχοντες ἐνεργῶς εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς τραγωδίας, εἴτε ὡς μέλη τοῦ θιάσου, ἀνεξαρκήτως τοῦ ρόλου τους, εἴτε ὡς θεατὲς καὶ κριτὲς μαζί, καθὼς πληρώνονταν τὰ θεωρικὰ γιὰ νὰ παρακολουθοῦν τὶς τετραλογίες· ἡ πλοκὴ τοῦ μύθου τῆς τραγωδίας καὶ ἡ διδασκαλία τῆς συμβάλλουν ἀποφασιστικὰ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἥθους, τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ τῆς ἐμμελείας."

¹⁶ Πλούταρχου, «Πότερον Ἀθηναῖοι κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι», 348γ, μετάφραση δική μου καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἡ εὐαίσθησις τῶν Ὀλυμπίων θεῶν», σελ. 7.

Ἡ ἐπανάληψη τῆς ἀναφορᾶς ἴσως θεωρηθεῖ πλεονασμός, γιὰ τοὺς ἀναγνώστες «Τοῦ Ἑμμελοῦς», ἀλλὰ ἐκάστη ἀνάλυση ἔχει τοὺς δικούς της ἀναγνώστες ποὺ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ εἶναι τακτικοὶ τῆς ἱστοσελίδος καὶ τῆς προβληματικῆς της· ἓνα εἶναι τὸ κύριο δεδομένο, ἡ δυτικὴ σκέψη, θρησκευτικὴ, φιλοσοφικὴ, δραματικὴ κι ἱστορικὴ, δυσκολεύεται πάρα πολὺ στὴν προσέγγιση ἔστω τῆς ἀνθρωπομορφικῆς θρησκείας, τῆς μελέτης της, καὶ πολὺ περισσότερο τῆς ἀποδοχῆς της, εἶναι ἓνας ἄλλος κόσμος, πέραν τῆς λογικῆς της, μὲ τὶς ρίζες της στὸν Ἅγιο Αὐγουστῖνο καὶ στὴν ἐπιβολὴ τῆς ἰδεολογίας του στὸν Καθολικισμό καὶ στὸν ὀρθολογισμό, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀπαξίωση τῆς ὀρθοδόξου σκέψεως στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία. Δὲν εἶναι πρόθεσή μας ἡ ἐξονυχιστικὴ μέλετη τοῦ θέματος, μὲ τὶς διακλαδώσεις του στὸν Θωμᾶ τὸν Ἀκινάτη καὶ τὴν μελέτη τοῦ Ἀριστοτέλους, σὲ λατινικὴ μετάφραση, ἀπ' τὰ ἀραβικὰ ἢ τὰ ἐλληνικά, μὲ τὶς ἐπιπτώσεις της τῆς ἀδυναμίας ἀποδόσεως τῶν νοημάτων τοῦ Σταγειρίτου, ὅπως τὸ ἔχουμε ἀναφέρει πολλές φορὲς καὶ τὸ ὑπογραμμίζουν, ὁ Ἀριστείδης ὁ Κοϊντυλιανός, ὁ πατριάρχης Φώτιος κι ὅλοι οἱ Ἕλληνες τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς· ἀλλὰ τότε, τὸν δεκατοτρίτο αἰῶνα, διαμορφώθηκε ἡ ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς, σχετιζομένης μὲ τὴν πίστη καὶ τῆς ἠθικῆς μὲ τὴν φιλοσοφία, οἱ ὁποῖες δὲν ἔχουν οὐδεμία σχέση μὲ τὴν ἀριστοτέλεια φιλοσοφία, «τὴν αὐτῆς ἔνεκα καὶ μὴ ἄλλης οὕσα». Ἀλλὰ, αὐτὰ εἶναι ἄλλο θέμα, κι ὄχι τοῦ παρόντος πονήματος, μὲ μακρὰ παραδρομὴ ἂν ἐπιχειρήσουμε τὴν διερεῦνήσῃ του...

Ὁ Λέων Τολστόυ ἐξήση καὶ ἔγραψε στὰ ὅρια τῶν δύο αὐτῶν ἀσυμβάτων μεταξύ τους κόσμων, μὲ τὴν ἀπόλυτη κι ἀδιαμφισβήτητη κυριαρχία τῆς ὀρθολογικῆς ἀντιλήψεως καὶ τὴν ἀπόρριψη ἢ τουλάχιστον τὴν περιφρόνηση τῆς ἐλληνικῆς ἀνθρωπομορφικῆς θρησκείας· κύρια διαπίστωσή του εἶναι, ὅτι δὲν ἔγραψε τραγωδίες ὁ Οὐλλιέλμος Σαίξπηρ, ἀποδεκτὴ σὲ μεγάλο βαθμὸ σήμερα, ἀλλὰ ὅτι ἦταν μεγάλος δραματουργός, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσα ἄποψη, ὄχι ὅμως καὶ τοῦ ἰδίου...

Στὴν ἐποχὴ τῆς ἀπολύτου κυριαρχίας τῆς βικτωριανῆς ἠθικῆς ἡ φραγκόδουλη ἐλληνικὴ σκέψη εἶχε πλήρως ἐγκλωβισθεῖ στὴν λατινικὴ ἐπικάλυψή της, μὲ ὑπόβαθρο τὸν ἀνύπαρκτο ἐλληνορωμαϊκὸ πολιτισμὸ κι οὐσιαστικὴ ἐπιδίωξή της τὴν ἀπίσχνασή της καὶ τὴν διάσπαση τῆς ἀρρήκτου ἐνότητος τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης στὰ τέσσερες χιλιάδες χρόνια ἱστορίας της· ὡς Λόγος τοῦ Θεοῦ ἀνηγορεύθη ἓνας κι ἀπόλυτος, ἐκεῖνος τοῦ ποντίφηκος, μὲ μοναδικὸ μέλημα τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας, τὴν ἀναζήτηση τῆς ὑποστάσεώς της. Ὡς συμπλήρωμά της ἦρθε ἡ πλήρης ἀμφισβήτησή του καὶ ἡ ἀντικατάστασή του μὲ τὸν ὀρθὸ λόγο, τὸν λόγὸ τῆς ἐπιστήμης, ὅπως τὸν ζοῦμε μέχρι τὴν ἐποχὴ μας, ἔχων ὡς ἐπικάλυψή του τὴν ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς, χωρὶς οὐδεμία

σχέση, με τὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία, πλὴν τοῦ γεγονότος, ὅτι ἀντλεῖ τὸν ὅρον ἀπ' τὰ «Μετὰ τὰ φυσικὰ» τοῦ Σταγειρίτου, τὰ ὁποῖα ὁμῶς πραγματεύονται τὴν ἱστορίαν τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν τῆς ἐποχῆς του. Τοῦ ἔλειπαν ὁμῶς τοῦ ὀρθολογισμοῦ δύο καθοριστικὲς παράμετροι τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως, ἡ ἀναπόσπαστη μουσικὴ ἀρμονία τοῦ ἐλληνικοῦ λόγου, ἡ ἐνότης, λόγου μέλους ἀρμονίας καὶ ῥυθμοῦ,¹⁷ ὅπως κι ἡ ἐσωτερικὴ ἀνάδυση ἐξ αὐτῆς τοῦ ἥθους, δηλαδὴ τῶν ἐγγενῶν στοιχείων τῆς ἰσηγορίας καὶ τοῦ ἐλευθέρου πολίτου ἢ ἀντιστρόφως τοῦ ἀμούσου καὶ δουλικῆς νοοτροπίας· λογικὴ συνέπεια τῆς ἀπουσίας ἀπ' τὸν φιλοσοφικὸ λόγον τῆς μουσικῆς ἀρμονίας καὶ τοῦ ἥθους, εἶναι ἡ ἀπαξίωση κι ἡ ἀπώθηση στὴν λήθη τῆς γνησίας καὶ δημιουργικῆς ἐλληνικῆς σκέψεως. Ὁ λόγος εἶναι πολιτικός, κι ἔτσι ὄχι μόνο δυσκολεύονται οἱ δυτικοὶ φιλόσοφοι καὶ λόγιοι στὴν νοητικὴ ἐπεξεργασία τῶν δύο παραμέτρων, ἀλλὰ κι εἶναι ἐμφανέστατη ἡ ἀδυναμία ἀναγνωρίσεώς τους ὡς τῶν οὐσιαστικῶν λόγων τῆς δημιουργικῆς σκέψεως καὶ τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς, ἐξ αἰτίας τῆς δουλικῆς νοοτροπίας τους· ὁ λόγος, ὡς ἐνότης λόγου μέλους ἀρμονίας καὶ ῥυθμοῦ, φέρει μέσα του κι ἐπιβάλλει εἰς τὸν ἐκφραστή του τὴν ἰσηγορίαν, ἥτοι τὸν δημιουργικὸ κι ἐλεύθερο λόγο, εἰς τὴν Ἀγοράν, τὴν Βουλὴν καὶ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου, ἥτοι τὸν διαλεκτικὸ, ἀρμονικὸ, συναινετικὸ καὶ παραβολικὸ, ὅπως ὁ λόγος τοῦ Ἰησοῦ· ὁ δυτικὸς λόγος ἐμπεριέχει τὴν ἐκπτώσή του σὲ ὑποτακτικὸ, ἄμουσο, αὐταρχικὸ καὶ δουλικό, κατηγορηματικὸ κι ἀπόλυτο, ὅπως ὁ λόγος τοῦ Μωυσέως καὶ τοῦ πάπα, με τὸ ἀλάνθαστό του, κι ἔχει ἀποβάλλει τὸν παραινετικὸ καὶ παραβολικὸ λόγο τοῦ Χριστοῦ.

Ἀπ' τοὺς πρώτους πατέρες τῆς ἐκκλησίας ὁ Μέγας Βασιλείος διαπίστωσε τὴν ὑπεροψία τοῦ Βατικανοῦ, ἥτοι κάποιων ἰσχυρῶν λατινικῶν κύκλων του ποὺ ἡσθάνοντο παραγκωνισμένοι ἀπ' τὴν κυριαρχία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης στὸν χριστιανισμό, κι ἐπισήμανε τὴν ἀνάγκη συμμορφώσεώς τους, περίπου τὸ 376 μ.Χ, εἰς τὴν ἐπιστολὴν του, τῷ «Εὐσεβίῳ, ἐπισκόπῳ Σαμοσάτων», ὅταν ἡ κυρίως Ἑλλάς, δυτικῶς τοῦ Ἀξιοῦ κι ἡ προέκτασή της τῆς Βαλκανικῆς, ὑπήγετο εἰς τὸ πατριαρχεῖον τῆς Ρώμης, καθὼς δὲν εἶχε συσταθεῖ ἀκόμη τότε τὸ πατριαρχεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως· τὰ προβλήματα μὲ τοὺς αἵρετικοὺς ἦταν πολλὰ κι ἡ εὐνοία τῶν αὐτοκρατόρων πρὸς αὐτοὺς μεγίστη, ὅπως τοῦ Οὐάλεντος, 364-378, ὅποτε κι ἡ ἀνάλογη παρέμβαση τοῦ Βατικανοῦ ἦταν οὐσιαστικὴ, μᾶλλον ὡς ἀντίδραση στὴν κυριαρχία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης στὴν αὐτοκρατορία κι ἀκόμη καὶ στὴν Ἀγία Ἐδρα· οἱ φιλόδοξοι ποντίφηκες καὶ μιμητὲς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας πάντοτε μέσα τους ἡσθάνοντο κατώτεροι τῶν πατέρων τῆς Ἀνατολῆς, οἱ ὁποῖοι ἦταν μορφὲς διαποτισμένες μὲ τὴν ἐλληνικὴ παιδείαν καὶ γνώριζαν λεπτομερῶς τὴν διδασκαλίαν

¹⁷ Πλάτωνος, «Πολιτεία», Βιβλ. Γ', 398δ, 400δ, Ἀριστοτέλους, «Περὶ Ποιητικῆς», κεφ. Στ', (1449β23-30)

τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν μαθητῶν του, κι ὡς προφορικὴ παράδοση ἀκόμη, ἐνῶ καὶ στὸ Βατικανὸ τὰ ἑλληνικὰ ἦταν καὶ ἡ ἐπίσημη γλῶσσα του μέχρι τὸ πρῶτο σχίσμα, ἀπ' τοὺς γνησίους χριστιανούς, ἀλλὰ κάποιοι ἀντιδρούσαν: «καὶ γὰρ ἐὰν μὲν ἴλασθῇ ἡμῖν ὁ Κύριος, ποίας ἐτέρας προσθήκης δεόμεθα· ἐὰν δὲ ἐπιμείνῃ ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ, ποία βοήθεια ἡμῖν τῆς δυτικῆς ὀφρῦς;» «Καὶ διότι ἐὰν μὲν μᾶς συμπονέσῃ ἡμᾶς ὁ Κύριος, ποίας ἄλλης προστασίας δεόμεθα· ἐὰν δὲ ἐπιμείνῃ ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ, ποία βοήθεια πρὸς ἡμᾶς ἔναντι τῆς δυτικῆς ὑπεροψίας;»¹⁸ Ἡ δυτικὴ ὀφρὺς, ἡ ὑπεροψία της, διατυπωνόταν μὲ ἀπόλυτο κι αὐταρχικὸ λόγο, χωρὶς οὐδεμία σχέση μὲ τὸν παραβολικὸ καὶ συναινετικὸ τοῦ Χριστοῦ.

Ὁ μέγας ἱεράρχης ἀναφέρεται μᾶλλον σὲ αὐτοὺς τοὺς κύκλους καὶ σὲ προγενέστερες καταστάσεις, ἐπειδὴ τὴν περίοδο αὐτὴ, πάπας ἦταν ὁ Δάμασος ὁ Α' 366-384, ὁ ὁποῖος συμφώνησε ἀπολύτως μὲ τὴν Δευτέραν Οἰκουμενικὴν σύνοδον τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴν προσθήκην τῶν ἁρθρων διὰ τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρὸς μόνον· ἦταν γραμμένη ἀπ' τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον, πατριάρχην κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν καὶ φίλον του, καὶ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Γρηγορίου τὸν Νύσσης, ἐνῶ σχολιάζει τὴν δυτικὴ ὀφρὺν ὁ πατριάρχης Φώτιος, «Εἶπεν Ἀμβρόσιος τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι. Ἀπὸ τῆς σῆς αὐτῇ γλώττης προέρχεται ἡ ὁμίχλη. Ἀλλ' ἀντιφθέγγεται τὴν ὀρθοδοξίαν ἀστράπτων ὁ τρισόλβιος Δάμασος· καὶ θᾶπτον ὁ σὸς ἐξαφανίζεται γνόφος... Εἶπεν Ἀμβρόσιος ἢ Αὐγουστίνος. Ἄλλη πάλιν ἀχλὺς τοῦ σοῦ στόματος προερχομένη. Ἀλλὰ Κελεστίνος οὐκ εἶπεν, οὐκ ἤκουσεν, οὐκ ἐδέξατο, ἀλλὰ αὐγὴν ὀρθοδοξίας ἀστράψας τῶν σῶν ῥημάτων τὴν ἀχλὺν διασκεδάζει».¹⁹ Εἶναι σαφέστατος ὁ πατριάρχης, μέγας ἑλληνιστὴς καὶ κορυφαῖος δογματικὸς τῆς Ὀρθοδοξίας, ἢ μᾶλλον ὁ πληρέστερον συνδέων τὴν νέαν θρησκείαν μὲ τὴν ἀρχαίαν, εἰς τὴν μουσικὴν τῆς ἁρμονίαν καὶ τὴν τελετουργίαν της, σὲ ἐποχὲς δύσκολες, μετὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς ἀγίας ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους ἀπ' τὸν Καρλομάγνον, λίγες δεκαετίες πρὶν καὶ τὴν μακεδονικὴν δυναστείαν ἐπαμφοτερίζουσιν. Ἡ ἀναφορὰ καὶ στὸν Κελεστίνον ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, ἐπειδὴ ἦταν πάπας τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγουστίνου, 422-432. Ἀλλὰ ἄγνωστα! αὐτὰ ἀκόμη καὶ σήμερον στὴν Δύση καὶ τὸ χειρότερο στοὺς φραγκολάγνους ἐπιχωρίους μας, μὲ δεδηλωμένο σκοπὸ τοὺς τὴν ἐπιβολὴ τοῦ σκοταδισμοῦ τοὺς καὶ στὴν χώρα μας! Ἡ δουλικὴ τοὺς ἐξάρτησις ἀπ' τὶς νεώτερες ιδεολογίες, ἀριστερᾶς ἢ δεξιᾶς, ἐμμονικὴ στὴν πράξη, λόγῳ ἀδυναμίας ἐλευθέρας πολιτικῆς ἐπιλογῆς καὶ δημιουργικῆς σκέψεως, πέραν τῆς ιδεολογικῆς ὑποταγῆς, εἶναι ἡ πραγματικὴ αἰτία.

¹⁸ Μεγάλου Βασιλείου, Ἐπιστολή, «Εὐσεβίῳ, ἐπισκόπῳ Σαμοσάτων»,

¹⁹ Φωτίου, πατριάρχου, «Περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας», 360βγ.

Οί ρίζες τῆς ἐξαρτήσεως εἶναι παλιές κι ἀνάγονται στὴν περίοδο τῆς κατακτήσεως τῆς Ἑλλάδος ἀπ' τοὺς Ρωμαίους, ὅπως τὸ ἔχουμε ἐπισημάνει πολλές φορές· ἀλλὰ χωρὶς τὴν ἐπανάληψη τῶν ἀναγκαίων ἀναφορῶν, ὁ ἀναγνώστης δύσκολα πολὺ θὰ πεισθεῖ, μὲ παραπομπές σὲ ἄλλα κείμενα, καθὼς ἔχει ὑποστεῖ ἐπὶ τέσσερες δεκαετίες τουλάχιστον τὴν χειρότερη ψυχολογικὴ καὶ παιδευτικὴ καταπίεση γιὰ ἀφελληνισμό του· ἡ καταιγιστικὴ πλύση ἐγκεφάλου τῶν παιδιῶν στὰ σχολεῖα μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ μονοτονικοῦ καὶ τὸν ἀποπνικτικὸ περιορισμὸ τῆς μεγαλοφώνου ἀναγνώσεως, μὲ στόχο τὴν ἐξάλειψη τῆς ἀκοῆς ἀπ' τὴν ἄρρηκτη σύνδεσή της στὴν λειτουργία τῆς γλώσσης, ὡς λόγος μέλος ἀρμονία καὶ ρυθμός, μὲ τὴν χειρότερη ἀλαλία τῆς διαπλοκῆς, ἀπέβλεπαν στὴν ἐξάλειψη τῆς ἱστορικῆς μας συνεχείας ἀπ' τὸν Ὅμηρο μέχρι σήμερα· κύρια ὄργανά του ἦταν ἡ ἰδεολογικὴ ἐσχατολογία τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου, μὲ ἀνώτερη μορφή της τὸν ἀμερικανικὸ τρόπο ζωῆς, κι ἡ ἐσωτερικὴ καταναγκαστικὴ ἐξουσία τῶν συντεχνιῶν, μὲ τὰ παρακλάδια τους μέχρι τις γειτονιές μας. Ἀλλὰ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἀντιστάθηκε καὶ συνέχισε τὴν ἀρμονικὴ προφορὰ τῆς γλώσσης του, ὡς ἐκφράσεως τοῦ λόγου του καὶ τῆς μουσικῆς του, ἀνεξαρτήτως τῆς ψήφου του, μὲ κέρδος τὴν ἀποβολὴ στὴν πράξη τοῦ ἀφελληνισμοῦ του, προκλητικότατα μάλιστα πρὸς τοὺς ὀπαδοὺς του.

Τὸ κύριο μέλημά του παραμένει, ὁ ρόλος τῆς μουσικῆς εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἥθους τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κατακτήσεως τῆς ἐλευθερίας ἐκ μέρους του εἰς τὴν καθημερινότητά του, εἰς τὴν πολιτικὴν πρακτικὴ του, εἰς «τὸ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς» τοῦ Ἀριστοτέλους· ἡ ὀπτικὴ γωνία, τῆς ἐλευθερίας στὸν Χριστιανισμό τῶν Ρώσων θεωρητικῶν, ὅπως τοῦ Νικολάου Μπερντιάεφ, συνέχεια ἐκείνης τοῦ Λέοντος Τολστόυ, ἀλλὰ ἀρκετὰ εὐρυτέρας, ἐστιάζεται στὴν δυτικὴ θεώρηση τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος κατὰ τὴν ἀντίληψη τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, μὲ τις ἐλάχιστες διαφοροποιήσεις της μὲ τὸν προτεσταντισμὸ, ὡς ἀντικείμενο τῆς λογικῆς τους. Ἡ ἑλληνικὴ σκέψη κι ἡ κεντρικὴ της ἔννοια τῆς ἐλευθερίας ὡς ἐνιαίας πρακτικῆς, λόγου μέλους ἀρμονίας καὶ ρυθμοῦ, ὡς ταυτίσεως τῆς μουσικῆς ἀρμονίας μὲ τὸν δημιουργικὸ λόγο, ἀπουσιάζει πλήρως ἀπ' τὴν συλλογιστικὴ τους· δὲν τὰ ἐμελέτησαν ποτέ, κι ἔτσι δὲν ὑπάρχουν γι' αὐτοὺς, ὅπως καὶ γιὰ τὴν δυτικὴ σκέψη κι ἔγιναν μᾶλλον ἀνεκτὲς οἱ ἀπόψεις τους ἐπειδὴ βοηθοῦσαν τοὺς καπιταλιστὲς στὴν πολεμικὴ τους κατὰ τῶν κομμουνιστῶν. Ἔτσι, πρόβαλαν στὴν Δύση τὸν Νικόλαο Μπερντιάεφ, ἀλλὰ ἔθαψαν τὴν ἀποψη τοῦ Λέοντος Τολστόυ γιὰ τὸν Σαίξπηρ, ἔστω κι ἂν τὴν τελευταία τριακονταετία περίπου ἐμφανῶς ἔχουν παραμερίσει τὸν ἄλλοτε ἀδιαμφισβήτητο βάρδο τους καὶ τὴν χολλυγουντιανὴ θεατρικὴ ἢ καὶ δραματικὴ

παρουσία του. Δεν συναρμολογούν ο μεγάλος ποιητής με την άπλοϊκή και χαμερπή νοοτροπία, αλλά και την καλλιέργεια αναλόγου ήθους και υποτακτικής τουλάχιστον πολιτικής πρακτικής· άλλο ήθος απέπνεε το παλιό γουέστερν κι άλλο το σημερινό αστυνομικό έργο, καθώς στα τρέχοντα γεγονότα, ελάχιστοι καλλιτέχνες του Χόλλυγουντ δείχνουν ευαισθησία, αλλά ή αποθέωση της παραστάσεως κατά της γενοκτονίας στην Γάζα, στο φεστιβάλ της Βενετίας, ήρθε ως απάντηση...

Η αποκοπή της ιστορικής μας εξέλιξεως απ' τις ελληνικές της ρίζες, όπως και τις αρχαίες των μεγάλων λαών που διατήρησαν την ένότητα της πολιτιστικής και γλωσσικής τους συνεχείας επί χιλιάδες χρόνια, Κινέζοι, Ινδοί, είναι χαρακτηριστικό ολοκληρωτικής νοοτροπίας και έρμηνείας του δυτικού ανθρώπου· το έχουμε αναλύσει κατά κόρον, ότι ο έλληνορωμαϊκός πολιτισμός δεν υπήρξε ποτέ, παρὰ εμφανίσθηκε ως γεγονός, τον δέκατο ένατο αιώνα, προς δικαιολόγησιν της δυτικής έσχατολογίας και της μεσσιανικής αποστολής της. Θυμόμαστε, ότι οί Έλληνες μέχρι την ρωμαϊκή κατάκτηση είχαν επικοινωνία με πολλούς άλλους λαούς και τις γλώσσες τους, αλλά δεν αντιμετώπισαν ποτέ τον πολιτισμό τους περιφρονητικά· απ' την στάση αυτή προήλθε κι ή λέξη βάρβαρος, ο όμιλών με βάρ βάρ άγνωστη γλώσσα, αλλά έθεωρείτο εκτός της κοινωνίας τους μόνο όποιος από αυτούς δεν ένσωματωνόταν εις την ελληνικήν παιδείαν. Αυτό σημαίνει, ότι όσοι Έλληνες δεν τιμούσαν ως ήθος τις πολιτικές τους αξίες κι ως πρακτική την ίσηγορία της δημοκρατίας, γίνονταν χειρότεροι βάρβαροι! Παράδειγμα, ή φράση του Σωκράτους προς τον Στρεψιάδη, ο όποιος ήταν ανεπίδεκτος μαθήσεως και προσαρμογής εις την άμεσον δημοκρατίαν, όπως προαναφέραμε, επειδή τα συντεχνιακά του προνόμια τον ένδιέφεραν, κατά τα αντίστοιχα των ήμερών μας:

“Σωκ: ένεστι δητά σοι λέγειν έν τη φύσει;

Στρ: λέγειν μέν ούκ ένεστ', άποστερεϊν δ' ένι.

Σωκ: πώς ούν δυνήσει μανθάνειν; Στρ: άμέλει, καλώς.

Σωκ: άγε νύν όπως, όταν τι προβάλωμαι σοφόν
περι των μετεώρων, εύθέως ύφαρπάσει.

Στρ: τί δαί; κυνηδόν την σοφίαν σιτήσομαι;

Σωκ: άνθρωπος άμαθής ούτοσί και βάρβαρος,
δέδοικά σ', ώ πρεσβύτα, μη πληγών δέη.
φέρ' ίδω, τί δρᾶς, ήν τις σε τύπτει. Στρ: τύπτομαι,
έπειτ' έπισχών όλίγον επιμαρτύρομαι,

εἴτ' αὖθις ἀκαρῇ διαλιπὼν δικάζομαι.²⁰

Μακρὸ τὸ ἀπόσπασμα τῶν «Νεφελῶν», ἀλλὰ ἐνδιαφέρον. Ἀρκετὰ μᾶς προσφέρει εἰς τοὺς στίχους τοῦ Ὁ Ἀριστοφάνης· ὁ Στρεψιάδης ὁμολογεῖ ὅτι ἔχει δυσκολία, στὸ λόγο του, ἀλλὰ στὸ κλέψιμο εἶναι πρῶτος, κι ὁ φιλόσοφος τὸν κατηγορεῖ ὅτι εἶναι βάρβαρος, ἐπειδὴ εἶναι ἀμαθής, ἀμέτοχος τῆς ἐλληνικῆς παιδεύσεως:

Σωκ: Ἐχεις ἔμφυτη τὴν ἱκανότητα τοῦ λέγειν;

Στρ: Τοῦ λέγειν δὲν ἔχω, ἀλλὰ τοῦ κλέπτειν ἔχω.

Σωκ: Καὶ πῶς θὰ τὰ μάθεις; Στρ: Τέλεια, μὴ σὲ νοιάζει.

Σωκ: Ἐλα τώρα λοιπόν, ὅταν σοῦ διδάξω κάποιο σοφὸ
ἀστρονομικὸ θέμα, νὰ τὸ ἀρπάξεις ἀμέσως.

Στρ: Τί λές; Σὰν τὸ σκυλὶ θ' ἀρπάξω τὴν σοφία;

Σωκ: Ἄνθρωπος αὐτὸς ἀμαθής καὶ βάρβαρος,
φοβοῦμαι, ἔ γέρο, μήπως θέλεις ξύλο.

Γιὰ πές μου, τί κάνεις, ὅταν κάποιος σὲ δέρνει;

Στρ: Δέρνομαι,

ἔπειτα παίρνω θάρρος κι ἀναζητῶ μάρτυρα,
κι ἀμέσως μετὰ προσφεύγω στὰ δικαστήρια.

Ὁ Σωκράτης εἶναι ἀπόλυτος σὲ ἓνα μόνο, στὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Στρεψιάδου ὡς βαρβάρου· τόσο ἀπόλυτος ἐλάχιστες φορὲς μᾶς ἔχει διασωθεῖ ὅτι ἐκφράζεται ὁ φιλόσοφος, ἢ μᾶλλον τὸν παρουσιάζει ὁ κωμικὸς ποιητής, τὸ 423 π.Χ., στὰ *Μεγάλα Διονύσια*, ὅπου ἔλαβε τὸ τρίτο βραβεῖο, ἐνῶ τὸ πρῶτο ἔλαβε ὁ *Κρατῖνος*, μὲ τὴν «*Πυτίνην*», τὴν κρασοκανάτα, καὶ τὸ δεύτερο, ὁ *Ἀμειψίας*, μὲ τὸν «*Κόννον*», τὸ σκουλαρήκι ἢ τὴν πλεξούδα. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Σωκράτης λέει στοὺς Ἀθηναίους, καὶ μάλιστα ἀπ' τὸ ἐπίσημο βῆμα τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου, ὅτι ὁ Γεροστρεψιάδης δὲν ἔχει τὴν ἱκανότητα τοῦ λέγειν, δηλαδή δὲν ἔχει τὴν ἄνεση τῆς παρουσίας του εἰς τὴν Ἀγοράν, δὲν εἶναι καὶ ἐλεύθερος πολίτης, διότι ὁ πολίτης κρίνεται ἀπ' τὴν ἄσκηση τοῦ λόγου του· ὁ Στρεψιάδης, ὅμως, δήλωσε ὅτι ἔχει ἱκανότητα εἰς τὸ κλέπτειν, εἰς τὸ «ἀποστερεῖν». Στὴν ἐξέλιξη τῆς κωμωδίας ὁ *Δίκαιος* λόγος ἐμφανίζεται ἀπ' τὸν ποιητὴ ὡς θερμὸς ὑποστηρικτὴς τοῦ Στρεψιάδου, ἐνῶ ὁ *Ἄδικος* λαμβάνει τὸ μέρος τοῦ γιοῦ τοῦ *Φιδιππίδου*, τοῦ μετέπειτα μαθητοῦ τοῦ Σωκράτους.”

²⁰ Ὅρα, ἀν. σελ. 3, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» τοῦ «Ἐμμελοῦς», «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», σελ. 3-4, «Ἀριστοφάνους, «Νεφέλαι», στ. 486-496, μετάφραση δική μου.

«Διὰ τὴν αὐτῶν ἀσθένειαν»

Ἐνα βῆμα μετά, στήν περίοδο τῆς ρωμαιοκρατίας, τὴν ἀποψη τῶν μορφωμένων Ρωμαίων γιὰ τὴν γλῶσσα τους καὶ τὴν σχέση της μὲ τὴν ἑλληνικὴ τὴν διατυπώνουν σαφέστατα οἱ καλύτεροι σοφοί της: “Τὴν πρώτη ἐπισήμανση, ὡς πρὸς τὴν διαφορετικὴ προσέγγιση ἄλλου πολιτισμοῦ τὴν συναντοῦμε εἰς τὸν Ἀριστείδη Κοῖντυλιανό, εἰς τό, «Περὶ μουσικῆς», ὅταν ἀναλύει τὶς διαφορὰς τοῦ διατονικοῦ, τοῦ χρωματικοῦ καὶ τοῦ ἑναρμονίου γένους τῆς μουσικῆς: τὸ ἑναρμόνιον γένος, γράφει, «παρὰ γὰρ τοῖς ἐπιφανεστάτοις ἐν μουσικῇ τετύχηκε παραδοχῆς, τοῖς δὲ πολλοῖς ἐστὶν ἀδύνατον· ὅθεν ἀπέγνωσαν τινες τὴν κατὰ δῖεσιν μελωδίαν, διὰ τὴν αὐτῶν ἀσθένειαν, καὶ παντελῶς ἀμελώδητον εἶναι τὸ διάστημα ὑπολαβόντες»²¹. Ὁ Ἀριστείδης ἦταν Ρωμαῖος τὴν καταγωγή, ἔζησε μᾶλλον τὸν δεύτερο καὶ τρίτο μ.Χ. αἰῶνα, γεννηθεὶς παρὰ τὴν Νεάπολιν κι ἔγραψε σὲ τέλεια ἑλληνικά, μὲ μητρικὴ του γλῶσσα τὴν λατινικὴ, ὅποτε καὶ οἱ παρατηρήσεις του ἔχουν ἰδιαίτερη βαρύτητα, ἐνῶ κάνει ἀναφορὰς καὶ γιὰ τὸ ἥθος ἄλλων, λαῶν, κατοικούντων σὲ ἄλλες περιοχές, Ὀπικίαν, Λευκανίαν, χῶρες τῆς Νοτίου Ἰταλίας, Γαραμαντίδα, χώρα τῆς Ἀφρικῆς, Ἰβηρίαν, Θράκην, Γαλατίαν²²· ἡ ἀναφορὰ του γίνεται γιὰ τὴν λατινικὴ γλῶσσα, ἡ ὁποία τὴν ἐποχὴ του εἶχε ἀναπτύξει τὸν κλασικὸ τῆς πολιτισμὸ ἐπὶ Αὐγούστου, στήν προσπάθειά του ὅπως, μὲ τὴν στρατευμένη κουλτούρα του, προσφέρει ἰσάξια ἔργα μὲ τὴν ἑλληνικὴ καὶ ἡ λατινικὴ γραμματεία. Ὁ Ἀριστείδης, διότι κατὰ μία ἄλλη ἐκδοχὴ ἔζησε τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, γράφει, ὅτι, τὸ ἑναρμόνιο γένος εἶχε τύχει «τῆς ἀποδοχῆς ἀπ’ τοὺς ἐπιφανεστάτους τῆς μουσικῆς, ἀλλὰ εἰς τοὺς πολλοὺς εἶναι ἀδύνατη ἡ ἔκφρασή του· ἐπομένως ἀπεγοητεύθησαν μερικοὶ εἰς τὴν ἔκφραση τῆς κατὰ δῖεσιν μελωδίας, διὰ τὴν ἐγγενῆ ἀσθένειά τους, καὶ πίστεψαν ὅτι τὸ διάστημα αὐτὸ εἶναι παντελῶς ἀμελώδητο.” Ἐστὼ κι ἂν δὲν τοὺς μνημονεύει ὁ Μέγας Βασίλειος, στοὺς ἀπογόνους αὐτῶν μὲ τὴν ἴδια νοοτροπία ἀναφέρεται μᾶλλον εἰς τὰ «περὶ δυτικῆς ὀφρύος», οἱ ὁποῖοι θὰ εἶχαν γίνει πολλοὶ περισσότεροι μὲ τὴν παρακμὴ καὶ πτώση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ «παντελῶς ἀμελώδητον» ἀποτελεῖ τὸν οὐσιαστικὸ κρίκο τῆς ἐρμηνείας· ἀπέκλειαν οἱ πολλοὶ τὸν ρόλο τῆς μουσικῆς εἰς τὸν λόγο τους κι ἐπομένως εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἥθους τους, τὸ ἂν θὰ γινόταν πολίτης αὐτόνομος, μὲ ἑναρμόνιο γένος, ἢ δουλικῆς νοοτροπίας, μὲ χρωματικὸ, καὶ πιστὸς ὁπαδὸς τῆς ὁποίας θρησκείας ἢ ιδεολογίας, μὲ τὸ διατονικὸ μοναδικό του. Σὲ αὐτὰ τὰ βήματα τῶν πολλῶν ἐβάδισαν ὁ Αὐγουστῖνος κι ὁ Ἀκινάτης...

²¹ Ὅρα εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 13, Ἀριστείδου Κοῖντυλιανού, «Περὶ μουσικῆς», βιβλ. Α', κεφ. 12j, μετάφραση δική μου.

²² Αὐτόθι, βιβλ. Β', κεφ. 45j.

“Ἡ πολιτικὴ νοοτροπία ὅσων ἐγκαταλείπουν τὴν ἐλευθέρα πολιτικὴ πρακτικὴ, ἢ ὁποία συνοδεύεται εἰς τὴν ἄμεσο δημοκρατία μὲ τὴν παραίτηση ἀπ’ τὴν ἔκφραση καὶ ἄσκηση τοῦ ἑναρμονίου γένους, ἐνδιαφέρει ὡς γενικὴ παρατήρηση· εἰς τὸν βαθμὸ τῆς ἐκπτώσεως τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ ἐνεργοῦς πολίτας εἰς ἀπράγμονας, τὸν τέταρτο καὶ τρίτο π.Χ. αἰῶνα καὶ σὲ ἀχρείους τοὺς ἐπόμενους, μὲ τὴν καταβύθισή τους σὲ κυνικούς, μετὰ τὴν ῥωμαϊκὴν κατάκτηση, ἀνάλογη ἦταν κι ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ ἑναρμονίου γένους, ὅπως καὶ τῆς τραγωδίας ἀπ’ τὶς ἀρχὲς τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Ἡ μελέτη μας ἐπιχειρεῖ προσέγγιση στοῦ πρόβλημα κι ὅχι τὴν ἐξαντλητικὴ διερεῦνήσή του· ἐπομένως ἐστιάζουμε τὴν προσοχή μας στὶς γενικὲς γραμμὲς τοῦ θέματος, στὴν παρουσίαση τῶν συνοδευόντων τοὺς ἀχρείους καὶ κυνικούς ῥυθμοὺς τῆς μουσικῆς· ἐπιστρέφουμε καὶ πάλι στὸν Ἀριστείδη Κοϊντυλιανό, διότι ἔχει ἐπιχειρήσει τὴν καλυτέρα προσέγγιση τῆς ἀλλαγῆς τοῦ πολιτικοῦ ἥθους: «τοὺς δὲ βραχὺ καὶ ἄνισον καὶ ἐγγὺς ἀλογίας ῥυθμῶν παντάπασιν ἐκλελυμένους»²³. γράφει. Τὴν ἐπίδραση ἐκάστου ῥυθμοῦ στοῦ ἥθους τοῦ ἀνθρώπου καταγράφει στοῦ κεφάλαιο αὐτὸ ὁ θεωρητικὸς τῆς μουσικῆς, καὶ καταλήγει ὅτι, οἱ βραχὺ καὶ ἄνισο διάστημα ἔχοντες μεταξύ τους ῥυθμοί, καὶ εὐρισκόμενοι πλησίον τῆς ἀλογίας, ὅχι ἐντὸς τῆς ἀλογίας, αὐτοὶ συνοδεύονται ἀπὸ τοὺς παντελῶς ἐκλελυμένους ἀνθρώπους.

Τὴν ἔννοια τοῦ ἐκλελυμένου δὲν τὴν εἰσάγει ὁ Ἀριστείδης, ἀλλὰ μᾶλλον τὴν ἀντλεῖ ἀπ’ τὸν Ἀριστοτέλη, μὲ ἀναφορὰς καὶ σὲ ἄλλους συγγραφεῖς, ἐνῶ τὴν συναντοῦμε ἀργότερα εἰς τὸν Ἰωάννη Φιλήμονα, μὲ τὴν ὑπογράμμιση τῆς διαφορᾶς τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς τῶν ὀρεινῶν καὶ τῶν πεδινῶν σκλαβωμένων τότε Ἑλλήνων: «οἱ πρῶτοι ζῶηροὶ καὶ κλίνοντες περισσότερον πρὸς τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸν πόλεμον· οἱ δεῦτεροι ἐκλελυμένοι καὶ ἀήθεις ὥσεπιπολὺ εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν ὅπλων»²⁴. Τὴν πολιτικὴν πρακτικὴν τῶν Ἑλλήνων τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας περιγράφει ὁ ἱστορικὸς· ἦταν βαθειὰ ριζωμένη ἡ πεποίθησις ὅτι ἡ ἔκπτωση στὴν πολιτικὴ ζωὴ συνοδεύεται πάντοτε μὲ τοὺς ἀναλόγους μουσικοὺς ῥυθμούς: «ὥσπερ γὰρ τὰ μὲν σώματα εὖ διακείμενα πρὸς ὑγίειαν καὶ πλοῖα τὰ πρὸς ναυτιλίαν καλῶς ἔχοντα τοῖς πλωτήρσιν ἐπιδέχεται πλείους ἀμαρτίας ὥστε μὴ φθίρεσθαι δι’ αὐτάς, τὰ δὲ νοσερῶς ἔχοντα τῶν σωμάτων καὶ τὰ τῶν πλοίων ἐκλελυμένα καὶ πλωτήρων τετυχηκότα φάυλων οὐδὲ τὰς μικρὰς δύναται φέρειν ἀμαρτίας, οὕτω καὶ τῶν πολιτειῶν αἱ χεῖρισται πλείστης δέονται φυλακῆς»²⁵.

²³ Αὐτόθι, 60j καὶ «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 15-16.

²⁴ Αὐτόθι, «Ἀπόλλωνος» καὶ Ἰωάννου Φιλήμονος, «Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας», σελ. 35, Ἐν Ναυπλῖα, ἐκ τῆς τυπογραφίας Θ. Κονταξῆ καὶ Ν. Λουπάκη, 1834

²⁵ Αὐτόθι καὶ Ἀριστοτέλους, «Πολιτικά, βιβλ. Στ’, κεφ. δ’, παρ. 2, (1320b34-40), μετάφραση δική μου καὶ κατωτέρω, σελ. 65.

Τους λόγους τῆς παρακμῆς τῆς δημοκρατίας ἐξετάζει ὁ φιλόσοφος καὶ τὴν ἔκπτωσὶ τῆς σὲ ὀλιγαρχία, στὸ τέταρτο κεφάλαιο τοῦ ἔκτου βιβλίου, ἐπομένως ἀποδίδει τὴν μεταβολὴ τῶν μουσικῶν νόμων στὴν ἀλλαγὴ τοῦ πολιτικοῦ συστήματος καί, φυσικά, τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς, τοῦ ἥθους· ἀποτελεῖ καὶ μία ἀπ’ τὶς σαφεῖς ἀπαντήσεις τοῦ *Σταγειρίτου* πρὸς ὅσους τὸν θεωροῦν ὡς ὀλιγαρχικὸ καὶ ὀπαδὸ τῆς δουλείας. Ὅπως λοιπὸν τὸ μὲν σῶμα, ὅταν εἶναι καλὰ στὴν υἰεία του καὶ τὰ πλοῖα τὰ ἔτοιμα πρὸς ἀπόπλουν εἶναι καλῶς ἐπανδρωμένα, τότε ἐπαξίως υἰφίσταται πολλὰ λάθη, ὥστε νὰ μὴν χαλοῦν ἀπὸ αὐτά, ἐνῶ τὰ ἔχοντα κακὴν υἰεία σώματα καὶ τὰ διαλυμένα, ἐκλελυμένα, πλοῖα καὶ μὲ φαῦλα πληρώματα δὲν ἀντέχουν ὑποφέρειν οὔτε τὰς ἐλαφρὰς ἀμαρτίας, ἔτσι καὶ διὰ τὰς πολιτείας οἱ χειρότερες χρειάζονται τοὺς περισσότερους φύλακες. Ἡ ἔκπτωση πλέον ἀπ’ τὴν ὀλιγαρχία στὴν τυραννία εἶναι εὐκολή, ὅπως καὶ ἡ ὑποδούλωση στοὺς ξένους ἐχθρούς, ὅπως ἔγινε μὲ τὴν κατάκτηση τῶν Ἑλλήνων ἀπ’ τοὺς *Ρωμαίους*. Οἱ ἐκλελυμένοι ἔχουν ἀπωλέσει τὴν δυνατότητα διερευνήσεως τῶν γειτόνων τους, ἀλλὰ καὶ ζωντανῆς ἐπαφῆς μεταξύ τους· ζοῦν ἀπομονωμένοι καὶ ἀφοσιωμένοι στὸν σκοπὸ τους, στὸ τέλος τους, ὅπως αὐτὸ καθορίζεται ἀπὸ ἄλλους, ἀπ’ τοὺς ἐπικυριάρχους, τοὺς τυράννους, τὸν Θεό, τὴν ἰδεολογία ἢ καὶ τὴν ἐπιστήμη.”

Τὸ καθοριστικὸ πρόβλημα εἶναι ὁ διάλογος εἰς τὴν πόλιν, εἰς τὴν κοινωνίαν, μεταξύ τῶν θνητῶν, ἡ ἰσηγορία δηλαδὴ, μὲ τὴν μουσικὴν ἀρμονίαν τοῦ λόγου τους, ὅποτε καθίστανται ἐλεύθεροι, πολῖτες στὴν πράξη, κι ἀποκτοῦν μέσα ἀπ’ τὸ ἐλεύθερο ἥθος τους τὴν ἱκανότητα ἰσοτίμου διαλόγου μὲ τοὺς θεοὺς τους καὶ κατὰ προέκταση μὲ τὴν ἰδεολογία τους ἢ τὴν ἐπιστημονικὴ τους ἀλήθεια· τὸ ἐπιλεγέν ἥθος τους προσδιορίζει τὴν ἱκανότητά τους ἐλευθέρου κι ἰσοτίμου διαλόγου, διὰ τοὺς ἐλεύθερους, κι ὑποτακτικῆς ἢ δουλικῆς φύσεως, τοῦ κατηγορηματικοῦ κι ἀπολύτου λόγου τοῦ θεοῦ ἢ τῆς ἰδεολογίας διὰ τοὺς ἀχρείους. Ἡ διαφορὰ τοῦ ἥθους, τῆς μουσικῆς τους ἀρμονίας, ὡς πρωταρχικοῦ παράγοντος, καθορίζει τὸ ὕψος τοῦ λόγου τους, ἀμέτρου, ἀναρμόστου κι ἀμελοῦς ἕως χαμερποῦς κι ἀναγώγου, στίς δεσποτικῆς κι ὀλοκληρωτικῆς μορφῆς θρησκευτῆς ἢ ἰδεολογίας, ὅπως καὶ τὸν ἐμμελῆ, ἔμμετρο, ἐλευθέρας σκέψεως κι ἀρμονικὸ γιὰ ἰσότιμες σχέσεις τῶν θνητῶν μὲ τοὺς θεοὺς τους, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀποβολὴ τῶν ὀλοκληρωτικῶν ἰδεολογιῶν, κι ὡς θέμα καθημερινῆς συμπεριφορᾶς ἀκόμη μεταξύ τους. Ὅσοι ἐπιλέγουν τὴν δουλικὴ νοοτροπία κατὰ τὸν κατηγορηματικὸ κι ἀπόλυτο λόγο τοῦ Θεοῦ τους ἢ τῆς ἰδεολογίας, δὲν ἔχουν θέσῃ στὴν Ἀγορὰ· τοὺς εἶναι ἀδύνατον φύσει ἔχειν ἰσότιμο κι ἐλεύθερο διάλογο ἐντὸς αὐτῆς. Οἱ ἄνθρωποι πλάθουν τὸν θεόν τους ἢ τὴν ἰδεολογία τους κατὰ τὴν καθημερινὴ νοοτροπία τους κι εἶναι μόνοι ὑπεύθυνοι γι’ αὐτό.

Ἡ ἔκπτωση τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς συνοδεύεται πάντοτε ἢ μᾶλλον ἔπεται τῆς ἐξαχρειώσεως τοῦ ἥθους, ὅπως μὲ τὸν ἔρωτα τῆς Ἀφροδίτης μὲ τὸν Ἑρμῆ καὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Ἑρμαφροδίτου, ἢ τοῦ βιασμοῦ τῆς Ἀθηνᾶς ἀπ' τὸν Ἥφαιστο, πὺν ὑπῆρχαν καὶ πρὶν ὡς ὑπόγεια ρεύματα· ἀλλὰ αὐτὰ εἶναι θέματα ἐκτὸς τοῦ πονήματός μας κι ἄπτονται τῆς προβληματικῆς, τοῦ ποιός εἶναι πιὸ ὀλοκληρωτικῆς νοοτροπίας ὁ ἀνέραστος ἢ ὁ ἀνερωτικός; Ἀναπάντητο ἐρώτημα ἀπ' τὴν ἱστορία...

Στὴν ἱστορικὴ ἀξιολόγηση, μετράει ἀρκετά, ἢ μελέτη ἐκάστης ἐποχῆς, κατὰ τὰ κριτήριά της, τὶς ἠθικὲς καὶ πολιτικὲς τῆς ἀρχές, ὅπως ἡ ἴδια δεχόταν κι εἶχε θεσπίσει κι ὄχι κατὰ τὶς μετέπειτα· ὁ νεώτερος ἄνθρωπος, ὁ βιομηχανικὸς κι ὁ φιλελεύθερος, ὡς «δημοκράτης», κρίνει τοὺς πάντες, κατὰ τὴν λογικὴν του καὶ μόνο. Ἐπικρίνει τὴν ἄμεσο δημοκρατία, ἐπειδὴ ἴσχυε ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας καὶ δὲν εἶχαν οἱ γυναῖκες κι οἱ ξένοι πολιτικὰ δικαιώματα, ἀλλὰ κατὰ τὰς ἰδεολογικὰς του ἀρχὰς κι ὄχι κατὰ τὰς πραγματικὰς, ἐνῶ μετὰ τὴν καθιέρωση τοῦ ὅρου ἐλληνορωμαϊκὸς πολιτισμὸς, κρίνει τὴν ἀρχαία ἐποχὴ μὲ τὰ ἴδια κριτήρια· ἡ κριτικὴ τοῦ Ἀριστείδου τοῦ Κοϊντυλιανοῦ δὲν μνημονεύεται κἄν, οὔτε ἡ πραγματικὴ ζωὴ σὲ Ἑλλάδα καὶ Ῥώμη· Ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμὸς ἐκκινεῖ ἀπ' τὸν Ὅμηρο καὶ τὴν ἄμεσο δημοκρατία κυρίως τοῦ πέμπτου κι ἑμμέσως τοῦ τετάρτου αἰῶνος, μὲ τὴν ἐπιβίωσή του στὴν συνέχεια τοῦ Ἑλληνισμοῦ, κι ὅργανά του, τὴν γλῶσσα του, τὴν μουσικὴ τῆς ἀρμονία, λόγος μέλος ἀρμονία καὶ ῥυθμός, τὶς κοινότητές του στὰ ψηλὰ βουνά, μετὰ τὴν ρωμαϊκὴ κατάκτηση, καὶ τὴν διατήρηση τοὺς αὐτουσίων, ὅπως καὶ στὴν ὀρθόδοξη ὑμνωδία καὶ τελετουργία. Πρακτικὰ, ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Περικλέους, ὅπως κι ὁ ἀρχαῖος Ὀλιγαρχικὸς, ὁ Ψευδοξενόφων, περιγράφουν λεπτομερῶς τὴν θέση τῶν δούλων εἰς Ἀθήνας, σὲ πολὺ καλὴτερη κατάσταση ἀπὸ ἐκείνη τῶν τωρινῶν προλεταρίων, μὲ ἐπιβεβαίωση τὰς λογιστικὰς πινακίδας τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλλου, γιὰ τὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς· καταγράφεται ρητῶς ὡς ἀμοιβή ὄλων, μία ἀττικὴ δραχμὴ, ἀνεξαρκήτως τῆς πολιτικῆς θέσεώς τους, ἐλευθέρου, μετοίκου ἢ δούλου· πολλὰς φορὲς, ἀρχιτεχνίτης εἶναι δοῦλος, μάστορας, μέτοικος καὶ βοηθός, ἐλεύθερος πολίτης. Ἄλλο, ἡ θέση τῆς γυναίκας, Ἀσπασία ὑπάρχει στὴν νεώτερη ἐποχὴ, ἀλλὰ δὲν ἔχει κλάψει γι' αὐτὴν ὁ σύζυγός της, ὅπως ὁ Περικλῆς εἰς τὴν Ἡλιαίαν, οὔτε ἐμφανίσθηκαν Σαπφώ, Ἀρχίδαμία, Διοτίμα, Λυσιστράτη, Πραξαγόρα, ἐκτὸς ἴσως τῆς Ζᾶν Ντ' Ἀρκ τῶν σουφραζέτων. Καλὰς οἱ ἰδεολογίες, ἀλλὰ μετράει κι ἡ ἐφαρμογὴ τους! Στὴν πράξη κρίνεται, ὁ ἐλεύθερος, ὁ ἀρμονικὸς κι ὁ ἀπόλυτος, ὁ ἐπιτακτικὸς ἢ ὁ κυνικὸς λόγος...

Τὸ πρόβλημα τοῦ Λέοντος Τολστόυ, καὶ ὁλοκλήρου τῆς ρωσικῆς πνευματικῆς ἡγεσίας τῆς ἐποχῆς του, διαποτισμένης ἀπ' τὴν πλήρη μίμηση τῆς εὐρωπαϊκῆς διανοήσεως, ἐστιάζεται στὴν πολιτιστικὴ καὶ πολιτικὴ ἐρμηνεία της, μὲ μόνη διαφορὰ τὴν ἔμφραση στὴν ὀρθόδοξή του πίστη· στὴν ἴδια λογικὴ ἐντάσσεται κι ἡ προσέγγιση τῆς κομμουνιστικῆς ιδεολογίας της, ἀλλὰ καὶ τοῦ Νικολάι Μπερντιάεφ, ὅπως ἀναφέραμε. Ἀλλὰ, ὁ εἰκοστὸς αἰὼν εἶναι ὁ αἰὼν τῆς παγκοσμίου κυριαρχίας τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου, μὲ τοὺς δύο παγκοσμίους πολέμους του καὶ τὶς χειρότερες καταστροφές τους στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία, ὡς παρὰπτωμά του, ἀλλὰ μὲ πλήρη ἰσοπέδωση κάθε ἄλλης ἀντιλήψεως, ὅπως καὶ τὴν ἐμμονή του στὴν διαστρέβλωση τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἔνταξή του, στὰ ἀσφυκτικὰ πλαίσια τοῦ ἐλληνορωμαϊκοῦ, γιὰ ἐπιβιβεβαίωση τῆς δικῆς του παρουσίας ὡς μεσσιανικῆς ἀποστολῆς. Εἶναι ἀκόμη διάχυτη ἡ ἀντίληψη αὐτή, παρὰ τὸ ὅτι παραπροϊόντα της ἦταν ὁ μουσολινισμός, ὁ ναζισμός κι ὁ φρανκισμός, μὲ τὸν λενινισμό, τὸν σταλινισμό καὶ τὸν μαοϊσμό στὴν ἄλλη ἄκρη του· ἐνιαῖο εἶναι τὸ σχῆμα του, μὲ τὰ δύο παρακλάδια του, ὅπως διαγράφονται τώρα στὴν βαθύτατη κρίση ἐπιβιώσεως τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου. Οὐδεὶς διανοητῆς του ἔχει παρουσιάσει πειστικὰ τὴν παρακμή, ἐξ αἰτίας τῆς ιδεολογικῆς του προκαταλήψεως καὶ τῆς ἀδυναμίας του τοῦ νὰ ἀντιληφθεῖ τὶς πραγματικὲς διαστάσεις τῆς ψηφιακῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῶν συνεπειῶν της στὴν ἐξάντληση τοῦ βίου τῆς ἐσχατολογικῆς ἀντιλήψεως τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου...

Ὁ Ὅμηρος εἶναι σαφέστατος, ὅταν παραθέτει τὸν Ἥφαιστο, τὸν θεὸ τῆς τεχνικῆς καὶ τεχνολογίας, ἀποφαίνεσθαι, εἰς τὴν θ' ῥαψωδίαν, 311, «σύστασις Ὀδυσσέως...»

*ἤπεδανὸς γενόμεν· ἀτὰρ οὐ τί μοι αἴτιος ἄλλος,
ἀλλὰ τοκῆε δύω, τῷ μὴ γείνασθαι ὄφελλον.*

Ὁ γενάρχης μας ποιητῆς εἶναι σαφέστατος στὴν κρίση του, ὁ θεὸς τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς τεχνολογίας ὁμολογεῖ ὅτι κακῶς γεννήθηκε, «τῷ μὴ γείνασθαι»· ἡ βαθύτερη σημασία τοῦ στίχου ἔχει καθορίσει τὴν πολιτικὴ πρακτικὴ τῶν Ἑλλήνων, μὲ σαφέστερη ἐπίδραση στὴν περίοδο τῆς ἀμέσου δημοκρατίας· ὁ τραγικὸς στίχος, μὲ τὸ ἐναρμόνιο γένος τῆς μουσικῆς, ἡ φιλοσοφία τῆς Ἀγορᾶς, ἡ σάτιρα κι ἡ σάτυρα, ἡ ἱστορία κι ἡ ἰσηγορία εἶναι ἀσύμβατες ἐννοιες μὲ τὸν Ἥφαιστο, τὸν θεὸ καὶ τὸν ἀνθρώπο τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς τεχνολογίας. Μὲ τὸ πρέπον ἄλμα στὸν χρόνο, εἶναι τὸ ἴδιο ἀσύμβατες μὲ τὸν ψηφιακὸ ἀνθρώπο· ἄλλωστε, οἱ αὐτόματοι τρίποδες του, γιὰ

τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν θεῶν, μόλις τὰ τελευταῖα χρόνια ἐμφανίσθηκαν στὸν ἄνθρωπο, κι οἱ ὁμορφες κόρες, παραμένουν ἀπλησίαστες, ἀκόμη καὶ μὲ τὴν τεχνητὴ νοημοσύνη. Ἡ ρωσικὴ διανόηση τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος σφράγισε τὴν δυτικὴ πνευματικὴ ζωὴ, καθὼς μὲ τοὺς *Ἀλέξανδρο Πούσκιν*, *Φιοντόρ Ντοστογιέφσκυ*, *Λέοντα Τολστόν* κι ἄλλους πολλούς, ἔδωσαν τὸν τόνο στὴν εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία, ἀλλὰ καὶ πρόβαλαν τὴν ὀρθόδοξη πίστη τους, τιμώντας ἰδιαίτερος τὴν ὑμνολογία τῆς καὶ τὴν συνέχειά της ἀπ’ τὴν ἑλληνικὴ Ὀρθοδοξία, ἀλλὰ σταμάτησαν ἐκεῖ. Δύσκολα βρίσκεις ἀναφορὲς στὴν βυζαντινὴ μουσικὴ καὶ σπανίως στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ δημοτικὴ μας μουσικὴ καὶ τὴν συνέχειά της στὴν καθημερινότητά τους στὴν ρωσικὴ ζωὴ· σοῦ δίνουν τὴν ἐντύπωση, ὅτι σὲ ὅλα τους, τὰ πέραν τῆς πίστεως, ἀνάγονται στὴν δυτικὴ σκέψη καὶ στὴν ἀποδοχὴ τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἦρθε ἀγρότερα ὁ *Ἀντρέας Ταρκόφσκυ* καὶ κάλυψε τὸ κενὸ σὲ μεγάλο βαθμὸ...

Στὴν ἑλληνικὴ παράδοση ὅμως, “Ἡ ἐπιβεβαίωση ἔρχεται ἀπ’ τὸν *Πλάτωνα*, ἓναν ἐκ τῶν αὐστηροτέρων ἐπικριτῶν τοῦ Ὀμήρου, μὲ τὴν ἐντολὴ του ὅπως ἐξαίρεθoῦν ἀπ’ τὴν πολιτεία του οἱ ἡδυσμένες *ῥαψωδίες*, ὡς μία πτυχή του, δηλαδὴ ὅσες ἀναφέρονται σὲ ἀδυναμίες κι ἡδονὲς τῶν θεῶν του· ἀλλὰ ταυτοχρόνως ἀναγνωρίζει, ὡς πολὺπλευρος καὶ βαθυστόχαστος φιλόσοφος, τὸν καθοριστικὸ ρόλο τοῦ ποιητοῦ εἰς τὴν παιδείαν τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Πλάτων εἰς τὴν «Πολιτείαν» του ἀναγνωρίζει... τὸν Ὀμηρο, ὡς πρῶτον τῶν τραγωδοποιῶν, ἃν καὶ ἐκφράζεται ὑποτιμητικὰ ἐν συνεχείᾳ:

«Οὐκοῦν, εἶπον, ὦ *Γλαῦκων*, ὅταν Ὀμήρου ἐπαινέταις ἐντύχης λέγουσιν ὡς τὴν Ἑλλάδα πεπαίδευκεν οὗτος ὁ ποιητὴς καὶ πρὸς διοίκησίν τε καὶ παιδείαν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἄξιός ἀναλαβόντι μανθάνειν τε καὶ κατὰ τοῦτον τὸν ποιητὴν πάντα τὸν αὐτοῦ βίον κατασκευασμένον ζῆν, φιλεῖν μὲν χρὴ καὶ ἀσπάζεσθαι ὡς ὄντας βελτίστους εἰς ὅσον δύνανται, καὶ συγχωρεῖν Ὀμηρον ποιητικώτατον εἶναι καὶ πρῶτον τῶν τραγωδοποιῶν, εἰδέναι δὲ ὅτι ὅσον μόνον ὕμνους θεοῖς τε καὶ ἐγκώμια τοῖς ἀγαθοῖς ποιήσεως παραδεκτέον εἰς πόλιν· εἰ δὲ τὴν ἡδυσμένην *Μοῦσαν* παραδέξῃ ἐν μέλεσιν ἢ ἔπεσιν, ἡδονὴ σοι καὶ λύπη ἐν τῇ πόλει βασιλεύσετον ἀντὶ νόμου τε καὶ τοῦ κοινῇ ἀεὶ δόξαντος εἶναι βελτίστου λόγου»²⁶.

²⁶ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἐπάνοδος εἰς τὸν ρόλον τοῦ ἦθους», σελ. 6, «Ἡ εὐαισθησία τῶν Ὀλυμπίων θεῶν» σελ. 6, «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 14, 31, καὶ Πλάτωνος, «Πολιτεία», βιβλ. Ι', 606ε-607α, (μετάφραση δική μου).

«Λοιπόν, εἶπα, ὦ Γλαύκων, ὅταν ἀκούσεις τοὺς θαυμαστὲς τοῦ Ὀμήρου νὰ ἰσχυρίζονται ὅτι αὐτὸς ὁ ποιητὴς ἔχει ἐκπαιδεύσει τὴν Ἑλλάδα καὶ ὅτι εἶναι ἄξιος στὴν συνεισφορά του γιὰ τὴν διακυβέρνηση καὶ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ἀναγκῶν τῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ ρυθμίζεις κατὰ τὸν ποιητὴ ὁλόκληρη τὴν ζωὴ σου, ὀφείλεις νὰ τοὺς ἀγαπᾷς καὶ νὰ τοὺς ἀποδέχεσαι γιὰ τὴν ἀξία τους ὅσο γίνεται, καὶ νὰ παραδέχεσαι μαζί τους ὅτι ὁ Ὅμηρος εἶναι ὁ μεγαλύτερος τῶν ποιητῶν καὶ ὁ πρῶτος τῶν τραγικῶν, ἀλλὰ καὶ νὰ γνωρίζεις ὅτι πρέπει νὰ γίνει δεκτὴ στὴν πόλὴ μας μόνο ὅποια ποίηση ἀναφέρεται σὲ ὕμνους στοὺς θεοὺς καὶ σὲ ἐγκώμια στοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρες· ἂν δὲ παραδεχθεῖς καὶ τὴν τέρψη τῆς Μούσης μὲ τὴν λυρική ἢ ἐπική ποίηση, ἡ ἡδονὴ καὶ ἡ λύπη θὰ βασιλεύσουν στὴν πόλιν, ἀντὶ γιὰ τὸν νόμο καὶ τὸν ἄριστο, ὀρθό, λόγο ποὺ ἀναγνωρίζουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι»."

Ἀλλὰ εἶχε προηγηθεῖ ὁ Ἡράκλειτος, «τόν τε Ὅμηρον ἔφασκεν ἄξιον ἐκ τῶν ἀγῶνων ἐκβάλλεσθαι καὶ ραπίζεσθαι καὶ Ἀρχίλοχον ὁμοίως».²⁷ «τόν Ὅμηρον ἔλεγε εἶναι ἄξιο νὰ ἐκβάλλεται ἀπ' τοὺς μουσικόν ἀγῶνες καὶ νὰ ραπίζεται, ὅπως καὶ τὸν Ἀρχίλοχον». Τὸν ἀντιγράφει στὴν πράξη, μὲ τὴν φράση, «Ὅμηρον ἐπαινέταις ἐντύχης λέγουσιν», «ὅταν ἀκούσεις τοὺς θαυμαστὲς τοῦ Ὀμήρου νὰ ἰσχυρίζονται», ποὺ σημαίνει ὅτι ἦταν διάχυτη ἡ γνώμη αὐτὴ γιὰ τὸν μεγάλο ποιητὴ, καὶ σὲ αὐτὴν ἀπαντοῦσε ὁ ἴδιος κι ὁ Ἡράκλειτος προηγουμένως. Ὡς συνέχεια τῆς κλασικῆς, ἔρχονται, ἡ ἑλληνιστικὴ κι ἡ βυζαντινὴ ἐποχὴ, ὡς κυρίας ἀναφορᾶς μελέτης κι ἀσκήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως ὁ Ἀπολλώνιος ὁ δύσκολος κι ὁ υἱός του Ἡρωδιανός· στὶς ἐργασίες τους, μεταξὺ ὅλων τῶν ἄλλων, γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὴν προσωδία της, τὸν Ὅμηρο χρησιμοποιοῦν ὡς κύρια ἀναφορὰ τους κατὰ τοὺς πρῶτους χριστιανικοὺς αἰῶνες· τὸ ἴδιο κάνουν κι οἱ πλεῖστοι πατέρες τῆς ἐκκλησίας κι οἱ γραμματικοὶ τῆς ἐποχῆς, ὅπως ὁ Γεώργιος ὁ χοιροβοσκός, στὴν μετάβαση ἀπ' τὸν ἕκτο στὸν ἑβδομο αἰῶνα, τὴν πλέον μαύρη ἐποχὴ τοῦ Βυζαντίου. Ἡ θύραθεν παιδεία ἦταν τὸ ἐφαλτήριο τῆς παιδεύσεως τῶν Ὀρθοδόξων Ἑλλήνων στὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ, ἡ ἐκτὸς τῆς θύρας τοῦ ναοῦ μελέτη, δηλαδή, τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας, ἀλλὰ ὄχι ἐντὸς τοῦ ναοῦ· ὅποτε, ἐντὸς τῆς μονῆς, καὶ φυσικὰ κι ἐκτὸς αὐτῆς, ἐπιτρεπόταν καὶ μᾶλλον ἐπιβαλλόταν ἡ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας. Ἡ διαφορὰ μὲ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἄσυλο τῆς Δύσεως, χάος ἀπροσμέτρητον· στὴν Δύση ἐπιτρεπόταν ἐντὸς τοῦ Πανεπιστημίου ἡ μελέτη καὶ μὴ θρησκευτικῶν κειμένων, ἀλλὰ ἀπαγορευόταν ἐκτὸς αὐτῶν! Στὸ Βυζάντιο ἐπιτρεπόταν παντοῦ, ἐκτὸς τῆς ἐκκλησίας!

²⁷ Ἡρακλείτου, Αποσπάτα, Diels, B41, ἀπόδοση δική μου, κι «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σ. 27,34.

“Τὴν ἴδια ἐποχή... ἡ Ὁρθόδοξος ἐκκλησία μετέφερε τὴν διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ στοὺς ἄλλους λαοὺς στὴν γλῶσσα τους, ἀραμαϊκή, συριακή, ἀραβική ἀπ’ τὰ πρῶτα χρόνια της, μὲ ἀποκορύφωση τὸν ἐκχριστιανισμὸ τῶν Σλάβων καὶ τὴν καθιέρωση τοῦ κυριλλικοῦ ἀλφαβήτου· ἡ Καθολική, ἀντιθέτως ἐπιχειροῦσε τὸν ἐκχριστιανισμὸ τῶν γερμανικῶν καὶ ἄλλων εὐρωπαϊκῶν λαῶν μὲ τὴν λατινική γλῶσσα, ἀπ’ τὴν ὁποία δὲν καταλάβαιναν λέξη οἱ ἐμβαπτιζόμενοι. Περίπου τὴν ἴδια ψυχολογία εἶχαν οἱ ἐμβαπτισθέντες, καθὼς αὐτοὶ ἀκολουθοῦσαν τὴν νέα θρησκεία, ἀπ’ τὴν διδασκαλία τῆς ὁποίας δὲν καταλάβαιναν τίποτε, ἀλλὰ κι οἱ μετέχοντες τοῦ ἀσύλου περιορίζονταν σὲ ὅποια κείμενα εἶχαν στὴν διάθεσή τους, γνωρίζοντας, ὅτι, πέραν τῶν ὁρίων τοῦ ἀσύλου τους, ὑπῆρχε τεράστιος πλοῦτος βιβλίων καὶ γνώσεως τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας τὸν ὁποῖο μόνο ὑποψιάζονταν οἱ ἴδιοι, ὅπως οἱ ἐμβαπτισθέντες ὑποψιάζονταν τὴν νέα πίστη τους.”

Ἡ θύραθεν παιδεία ἀκολούθησε τὸν δρόμο της, ὡς ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ὁ Ὡριγένης κι οἱ τρεῖς ἱεράρχαι ἄρχισαν καὶ συνέχισαν ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ὁ πατριάρχης Φώτιος, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος καὶ πληθώρα ἄλλων στὴν συνοπτική παρουσίασή τους, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ γραμματικοὶ ἢ διδάσκαλοι, ὅπως ὁ Γεώργιος Χοιροβοσκός, εἶναι οἱ διατηρήσαντες καὶ προσαρμώσαντες τὴν ἐλληνική γλῶσσαν καὶ τὴν μουσική της ἀρμονίαν. “Ὅταν ὁ Τιμαρίων, χίλια πεντακόσια χρόνια ἀργότερα ἀπ’ τὴν κλασική ἐποχή, -ἂς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ συγγραφεὺς εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν ἐπώνυμο ἥρωα τοῦ σατιρικοῦ δράματος τοῦ τέλους τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος στὴν Κωνσταντινούπολη-, δημοσίευσε τὴν σάτιρά του, γνώριζε ἄριστα τὶς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες τῆς βασιλευούσης· πλάθει τὴν νέκυνιά του κατ’ ἀπομίμησιν τῆς ὁμηρικῆς, μὲ πολλὰς κωμικὰς σκηνὰς καὶ περισσότερες δραματικὰς γιὰ τὴν Θεσσαλονίκη καὶ τὴν πρωτεύουσα· ἀνοίγει διάλογο μὲ τὴν ἐλληνικὴ ἱστορία καὶ τὴν μυθολογία της ἀκόμη ζωηρότερο, ἐντάσσων ἀμφοτέρους στὴν καθημερινότητα τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ ἐπισημαίνει τὸν ἐφησυχασμὸ της καὶ τὴν ἀδράνειά της, καθὼς καὶ τὴν ἀδιαφορία τῶν ἀνθρώπων της γιὰ τὰ τρέχοντα προβλήματα τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ «Τιμαρίων» δὲν εἶναι τὸ μόνο δραματικὸ ἔργο τοῦ μεσαιωνικοῦ μας πολιτισμοῦ, προηγεῖται ὁ «Φιλόπατρις» κι ἀκολουθεῖ ὁ «Μάζαρις» καὶ ἄλλα, ἂν καὶ δὲν ἀφορᾷ τὸ πονημάτιό μας ἢ ἀνάλυση τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων τῆς βυζαντινῆς αὐτῆς ἐποχῆς ἢ καὶ ἡ μελέτη τῆς λογοτεχνικῆς της παραγωγῆς· οἱ πολιτικὲς καὶ πολιτιστικὲς διαστάσεις τοῦ «Τιμαρίωνος» ἔλκουν τὴν προσοχή μας καὶ μᾶς προσφέρουν τὴν ἀφορμὴ γιὰ σύγκριση μὲ ἀντίστοιχα φαινόμενα τῆς ἐποχῆς μας... Ὁ Τιμαρίων τηρεῖ ἴσες ἀποστάσεις μεταξὺ τῶν δύο θρησκειῶν, ἂν καὶ στὸν κάτω κόσμῳ ὑπερτεροῦν τὰ ἐλληνικὰ στοχεῖα, ἀλλὰ μὲ

τρόπο πιὸ ἐπίγειο ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς ἐλληνικῆς μυθολογίας, ἀκόμη καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Λουκιανοῦ, τὸν ὁποῖο πολλοὶ Δυτικοὶ θέτουν ὡς πρότυπο τοῦ συγγραφέως...

Ἡ *Κόλασις* -ὡς ἔννοια ἀκόμη καὶ μὲ τὴν πλατωνικὴ μορφή τοῦ τελευταίου βιβλίου τῆς «*Πολιτείας*», μὲ τὴν ὁποία κλείνει καὶ ἡ πληρέστερη πραγματεία δεσποτικῆς ἐξουσίας στὴν ἱστορία, καὶ τῶν περιπετειῶν τοῦ *Ἡρὸς τοῦ Ἀρμενίου*-, ἀπουσιάζει· δηλαδή, ὁ ἀπλὸς ἀναγνώστης, ὁ σχετικὰ μορφωμένος σύγχρονός του, παραδεχόταν ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἡ αὐστηρὴ καὶ ἀπόλυτη τιμωρία τῶν ἁμαρτωλῶν, ἀλλὰ οὔτε, κι αὐτὸ ἴσως εἶναι πιὸ σημαντικό, ὁ *Παράδεισος*· ἡ ζωὴ στὴν γῆ, στὸν πᾶν κόσμος, εἶναι πάντα προτιμώτερη. Ἡ διαφορὰ κρίνεται μὲ τὴν «*Θεία Κωμωδία*», ἡ ὁποία ἐγράφη διακόσια χρόνια περίπου ἀργότερα καὶ στὴν ὁποία ἡ *Κόλασις*, τὸ *Καθαρτήριο* καὶ ὁ *Παράδεισος* εἶναι παρόντα στὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν *Ἰταλῶν*· κι ἔμειναν παρόντα ἐπὶ μερικὸς αἰῶνες ἀκόμη στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη, ἀλλὰ καὶ διαμόρφωσαν τὸ ἦθος τῶν ἀνθρώπων τῆς, μὲ τὸν διαρκῆ φόβο τῆς μετὰ θάνατον ζωῆς ἢ τῆς δεσμεύσεώς τους στὴν ὅποια ἐσχατολογικὴ ἀντίληψη. Ὁ *Δάντης* θεωρεῖται ὁ γενάρχης τῆς νεωτέρας εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας καὶ ὁ πρῶτος μεγάλος συγγραφέας σὲ νεώτερη εὐρωπαϊκὴ γλῶσσα κι ὄχι στὴ λατινικὴ, ἐνῶ εἶναι καὶ ὁ πρωτεργάτης τῆς ἰταλικῆς γλώσσας.”²⁸

Ὁ «*Τιμαρίων*» καταγράφει “τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς του στὴν *Πόλη* καὶ στὴν ἐπαρχία, καθὼς ἡ ἐξέλιξη τῆς κωμωδίας ἀρχίζει ἀπ’ τὴν Θεσσαλονίκη καὶ καταλήγει στὴν Κωνσταντινούπολη, ἑκατὸ χρόνια πρὶν ἀπ’ τὴν ἄλωσή της ἀπ’ τοὺς *Λατίνους* καὶ ὀγδόντα ἀπ’ τὴν κατάληψη κι ἰσοπέδωση τῆς Θεσσαλονίκης ἀπ’ τοὺς *Νορμανδούς*· πρότυπό του εἶναι περισσότερο ἡ *Νέκυια* τῆς «*Ὀδυσσεΐας*» κι ὀλιγώτερον τὰ ἔργα τοῦ Λουκιανοῦ· ἡ συνύπαρξη στὸ συμβούλιο τῶν *Κριτῶν* τοῦ *Κάτω κόσμου*, τῶν *ἀρχαίων* ἡμιθέων, *Μίνως*, *Αἰακοῦ*, ἀλλὰ καὶ τοῦ εἰκονομάχου βασιλέως *Θεοφίλου*, προβάλλει ἀνοχή καὶ συμβίωση τῆς ἐλληνικῆς πραγματικότητος μὲ τὴν καθημερινότητά τους, καθὼς τὸ ἔργο διαβάστηκε ἀπ’ τὴν βυζαντινὴ κοινωνία. Ἰσως ἀπετέλεσε καὶ τὸ πρότυπο τοῦ *Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστοῦ*. Οἱ διαφορὲς μὲ τὸν *Δάντη* χαώδεις, καθὼς ὁ *Τιμαρίων* ἔγραψε ἀνθρωποκεντρικὸ ἔργο, κωμωδία, ἐνῶ ὁ *Ἰταλὸς σοφὸς* θρησκευτικὸ κείμενο, ἀντίστοιχο μὲ τοὺς βίους *Αγίων* τῆς *Ὁρθοδοξίας*, ἀλλὰ ἐξαιρετικῆς ποιότητος, μὲ σκοπὸ τὴν ἀπόλυτη ὑπακοή τῶν πάντων εἰς τὰς ἐπιταγὰς τῆς θρησκείας. Ἄλλωστε, καὶ μετὰ τὴν «*Θεία Κωμωδία*» στὰ ἰταλικά, στὰ λατινικά ἦταν πάλι ὅλα τὰ ἄλλα ἔργα του...” Τὴν θύραθεν παιδεία ὑπηρετεῖ ὁ «*Τιμαρίων*», ὡς καθημερινὴ πρακτικὴ κι ὕμνος τῆς ἐπιγείου ζωῆς...

²⁸ Ὁρα στίς «ἀναλύσεις» «*Τοῦ Ἑμμελοῦς*», «*Ἀπ’ τὸν ἐφησυχασμὸ στίς διομολογήσεις*», σελ. 2, 8.

«Ἡδυσμένῳ λόγῳ...»

Ἡ ἀπτή ἀπόδειξη τῆς κατατάξεως τῶν δραματικῶν ἔργων τοῦ Σαίξπηρ ὡς δραμάτων μόνο κι ὄχι ὡς τραγωδιῶν εἶναι ἡ ἔλλειψη τοῦ ἡδυσμένου λόγου στήν πλοκή τους, πέραν τῶν ὅσων ἄλλων ὑπάρχουν, ἀλλὰ ἡ ἐπεξεργασία αὐτῶν θὰ μᾶς ὀδηγήσει εἰς ἄλλας ἀτραπούς· ἄλλωστε, ἡ προσέγγισή μας εἶναι ἱστορική καὶ πολιτική κι ὄχι ἐξελίξεως τῆς δραματικῆς τέχνης στοὺς διάφορους λαούς. Ἔτσι, ἀνατρέχοντας εἰς τὸν ὀρισμὸν τοῦ Ἀριστοτέλους διαβάζουμε: “«Ἐστὶν οὖν τραγωδία μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας, μέγεθος ἐχούσης, ἡδυσμένῳ λόγῳ, χωρὶς ἐκάστου τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις, δρώντων καὶ οὐ δι’ ἀπαγγελίας, δι’ ἐλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν».²⁹ Τί εἶναι ἡ τραγωδία; «μίμησις πράξεως», ἀπομίμηση τῆς ὅποιας πράξεως κι ὄχι ἀναπαράστασή της, περισσότερον ἢ ὀλιγώτερον πιστή, «σπουδαίας καὶ τελείας», ἡ ὁποία πρᾶξις εἶναι σπουδαία καὶ ὁλοκληρωμένη, τέλεια, αὐτὴ καθεαυτή, «μέγεθος ἐχούσης», μὲ συγκεκριμένο μέγεθος, ἀρχή, μέση καὶ τέλος, «ἡδυσμένῳ λόγῳ», μὲ ἀρμονικὸ, μουσικὸ λόγο, «χωρὶς ἐκάστου τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις», ὅπως καὶ ὅτι στίς ἐπὶ μέρους σκηνές της, στὰ μόριά της, δὲν παρουσιάζονται ὅλες οἱ σκηνικὲς μορφές, «δρώντων καὶ οὐ δι’ ἀπαγγελίας», μὲ δράση τῶν ὑποκριτῶν καὶ ὄχι μὲ ἀπαγγελία τοῦ ἐνός, ὅπως γινόταν στὸ ἔπος, καὶ «δι’ ἐλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν», καὶ μὲ ἔλεος καὶ φόβο ὁλοκληρώνουσα τὴν κάθαρσιν αὐτῶν τῶν παθημάτων. «Τραγωδία λοιπὸν εἶναι μίμησις πράξεως σοβαρᾶς καὶ τελείας (καθ’ ἑαυτήν), ἡ ὁποία ἔχει (ἀρκετὸν) μέγεθος, διὰ λόγου ἡδυσμένου μὲ χωριστὰ ἕκαστον εἶδος (ἡδύσματος) εἰς τὰ (διάφορα) αὐτῆς μέρη, καὶ διεξαγωμένη διὰ δράσεως καὶ οὐχὶ δι’ ἀπαγγελίας, ἐπιτυχάνουσα διὰ τοῦ ἐλέου καὶ τοῦ φόβου (ποὺ διεγείρει) τὴν κάθαρσιν τῶν τοιούτων (οἰκτρῶν καὶ φοβερῶν) παθημάτων». Τὸ κριτήριον τῆς τραγωδίας δὲν εἶναι ὁ συγκεκριμένος μῦθος καὶ τὰ πάθη τῶν ἡρώων του, ἀλλὰ ἡ διδασκαλία τους, ἡ μίμησις τῆς σπουδαίας καὶ τελείας πράξεως, πλήρους καὶ ὁλοκληρωμένης, ὡς πλοκῆς ἡδυσμένῳ λόγῳ καὶ μὲ ὁλοκλήρωση τὴν κάθαρση ἀπ’ τὰ παθήματα αὐτά· τὸ κριτήριον εἶναι ἡ αἴσθησις τὴν ὁποία ἀποκομίζουν οἱ πολῖτες ἀπ’ τὴν διδασκαλία, ὁλόκληρη τὴν ἡμέρα, τῶν τριῶν τραγωδιῶν καὶ τοῦ σατιρικοῦ δράματος. Τὸ τί σημαίνει «ἡδυσμένῳ λόγῳ», τὸ ἐξηγεῖ ἀμέσως μετὰ: «λέγω δὲ ἡδυσμένον μὲν λόγον τὸν ἔχοντα ῥυθμὸν καὶ ἀρμονίαν καὶ μέλος, τὸ δὲ χωρὶς τοῖς εἶδεσι τὸ διὰ μέτρων ἔνια μόνον περαίνεσθαι καὶ πάλιν ἕτερα διὰ μέλους».³⁰ Ὁ ἀρμονικὸς λόγος ἐκφράζεται σὲ ἄλλες σκηνές, ὅπως στίς

²⁹ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἡ εὐαίσθησις τῶν Ὀλυμπίων θεῶν», σελ. 4, καὶ Ἀριστοτέλους, «Περὶ Ποιητικῆς», κεφ. στ’, παρ. 2 (1449β23-27), (μετάφραση, Σίμου Μενάρδου).

³⁰ Αὐτόθι, σελ. 5 καὶ Ἀριστοτέλους, παρ. 3, (1449β27-30).

διαλογικές, με τὸ μέτρο, καὶ σὲ ἄλλες, ὅπως στὰ χορικά, με τὴν μελωδία, τὸν ῥυθμό, τὴν ἁρμονία καὶ τὸ μέλος: «Ὑποκρίτης δὲ ἡδυσμένον λόγον μὲν τὸν ἔχοντα ρυθμὸν καὶ ἁρμονίαν καὶ μέλος, τὸ δὲ χωριστὰ δι' ἑκάστου εἶδους ὑποκρίτης, ὅτι τινα μόνον διὰ μέτρων διεξάγονται καὶ πάλιν ἄλλα διὰ μέλους». Τὴν ἀδιαρρήκτου ἐνότητα τῶν τεσσάρων, λόγου, ῥυθμοῦ, ἁρμονίας καὶ μέλους, θέτει καὶ ὁ Σταγειρίτης ὡς κύριο στοιχεῖο τῆς τραγωδίας, καὶ προσδιορίζον αὐτὸ πρωτίστως τὴν διδασκαλία τῆς εἰς τὸ θέατρον...

Εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ σχηματισμοῦ τῶν λέξεων καὶ τῆς προφορᾶς τοὺς ὁ Ἀριστοτέλης, ἐπιμένει εἰς τὸ «Περὶ Ποιητικῆς» καὶ εἰς 'τὰ περὶ προφορᾶς τῶν γραμμάτων, ἀπ' τὰ «σχήμασιν τε στόματος καὶ τόποις», κατὰ τὴν ἐκφορὰν τοῦ πνεύματος καὶ ὅτι αὐτά, «παρὰ τοῖς μετρικοῖς προσήκει θεωρεῖν»... ὅπως καὶ στίς ἀντίστοιχες ἀναφορὰς τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν ἄλλων ἕως τῶν ἀλεξανδρινῶν καὶ πατέρων τῆς ἐκκλησίας, ὅτι μετρικοὶ ἦσαν οἱ Δημοδιδάσκαλοι μας μέχρι τῆς προηγούμενης γενιᾆς μας, καὶ μερικοὶ ἥρωικοὶ εἶναι ἀκόμη Ὀρθιοί.³¹

Ἡ στέρηση ἀπ' τὴν τραγωδίαν τοῦ ἡδυσμένου λόγου, ἥτοι τῆς ἀδιαρρήκτου ταυτίσεώς του μετὰ τῶν μέλους ἁρμονίας καὶ ῥυθμοῦ, ἐπιφέρει αὐτομάτως τὴν ἐκπτώσιν τοῦ λόγου τῆς σὲ ἀπλὸ δραματικὸ καὶ τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου ἀπ' τὴν τραγικὴν πράξιν σὲ ἀπλὸ ἀκροατὴ· ἡ καθοριστικὴ αὐτὴ διαφορὰ ἀπουσιάζει ἀπ' τὴν δυτικὴν σκέψιν, ἐπεὶδὴ ἦταν φύσει ἀδύνατον κατανοῆσαι αὐτὴν στὴν λατινικὴ γλῶσσα, κατὰ τὴν εὐστοχὴ ὑπογράμμιση τοῦ Ἀριστείδου τοῦ Κοϊντυλιανοῦ, ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀναγνωρίζει ἐμμέσως πλὴν σαφῶς καὶ ὁ Ἅγιος Ἀυγουστῖνος, ἀγνοῶν τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσα καὶ τὸν λόγον τοῦ Ἰησοῦ: «Τὴν καθοριστικὴν διαφορὰν τὴν ἔχει ἐπισημάνει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, εἰς τὴν «Α' Πρὸς Κορινθίους» ἐπιστολὴν του: «ἐπεὶδὴ καὶ Ἰουδαῖοι σημεῖον αἰτοῦσι καὶ Ἕλληνες σοφίαν ζητοῦσιν»³² δηλαδή, λέει ὁ κορυφαῖος τῶν Ἀποστόλων, ὅτι, «ἐπεὶδὴ καὶ οἱ Ἰουδαῖοι σημεῖον αἰτοῦν καὶ οἱ Ἕλληνες σοφίαν ζητοῦν», ἔχουν ἄλλη ἀντίληψιν. Ἡ διαφορὰ, κριτήριον τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ, τὸ ὅποιο ἔχει διαπιστώσει ὁ Ἀπόστολος, καθὼς γνώριζε ἄριστα τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσα, εἶχε σπουδάσει ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν στὴν Ταρσό, μᾶλλον στὴν στωικὴ σχολή, καὶ εἶχε περάσει καὶ ἀπ' τὸν Ἀρειὸν Πάγον, με τοὺς ζωογόνους τοῦ φιλοσοφικοῦ διαλόγου με τοὺς σοφώτερους τοῦ κόσμου τῆς ἐποχῆς του· στὴν πράξιν χαράσσει τοὺς δύο διαφορετικοὺς δρόμους, τὸν Ἰουδαϊκόν, με τὸν γραπτὸν λόγον καὶ ἀναμονὴν τοῦ θεϊκοῦ σημείου γιὰ τὴν δικαίωσίν του, καὶ τὸν ἐλληνικὸν τοῦ προφορικοῦ λόγου, με τὴν ἐνεργὸν συμμετοχὴν ἑκάστου εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῆς πολιτικῆς του ὁδοῦ.

³¹ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἐπάνοδος εἰς τὸν ρόλον τοῦ ἡθοῦς», σελ. 65, 88 καὶ Ἀριστοτέλους, αὐτόθι, κεφ. κ, παρ. 4, 1456β30-36.

³² Αὐτόθι, σελ. 65 καὶ Ἀποστόλου Παύλου, «Α' Πρὸς Κορινθίους», κεφ. α', παρ. 22.

Ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ἐπισημαίνει τὴν διαφορὰν, «Ἀλλὰ τὸ μὲν εἶναι Λόγον Θεοῦ καὶ Πνεῦμα, διὰ τε τῶν κοινῶν ἐννοιῶν ὁ Ἕλλην καὶ διὰ τῶν Γραφικῶν ὁ Ἰουδαῖος»· «ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος πηγάζει, διὰ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν, τοῦ διαλόγου, ὅπως πεισθεῖ ὁ Ἕλλην καὶ διὰ τῶν Γραπτῶν ὁ Ἰουδαῖος».³³

Οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἔγιναν, τέσσερα περίπου ἔτη, μετὰ τὴν πρώτην μακρὰν διαμονή του εἰς Κόρινθον, μὲ σκοπὸ τὴν ἄρση τῶν διαφοριῶν ποὺ εἶχαν ἀνακύψει μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας κι ἴσως, καθαρὴ ὑπόθεσις δική μας, ἀντεγκλήσεων μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἰουδαίων τῆς πόλεως· χαράσσει ὅμως καὶ τὴν πρώτην καὶ καθοριστικὴν διαφορὰν μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ἰουδαϊκοῦ λόγου, δηλαδὴ τοῦ λόγου τοῦ Ὁμήρου καὶ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, τῆς ἀνθρωπομορφικῆς θρησκείας, καὶ τοῦ λόγου τοῦ Μωϋσέως καὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τῆς πλέον αὐστηρᾶς μονοθεϊστικῆς θρησκείας στὴν ἱστορία· στὴν κρίση του κλίνει πρὸς τὸν ἑλληνικὸ, τὸν προφορικὸ λόγον, κι ὄχι πρὸς τὸν γραπτὸν τῆς ἰουδαϊκῆς παραδόσεως. Τὴν ἀναζήτησιν τῆς σοφίας θέτει ὡς κύρια ἀρετὴ τῶν Χριστιανῶν κι ὄχι τὴν παράκλησιν γιὰ οὐράνιο σῆμα, τὴν παρέμβαση τῆς θεϊκῆς ἐντολῆς· τὴν ἀναζήτησιν αὐτὴ ἐπαναλαμβάνει κι ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, τρεῖς αἰῶνες ἀργότερα, ὅταν εἶχαν ἀρχίσει οἱ πρῶτες ἀμφισβητήσεις τῆς τριαδικῆς ὑποστάσεως καὶ φύσεως τοῦ Θεοῦ ἀπὸ δυτικούς ἱερωμένους, ἐκκινουμένους ἀπ' τὴν ἐνδεὴν καὶ βάρβαρον λατινικὴν γλῶσσαν των, κατὰ τὸν πατριάρχην Φώτιον.

Οἱ ἀναφορὲς αὐτὲς κι ἰδιαίτερος τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας μᾶς διευκρινίζουν ἓνα πρᾶγμα, τὴν ἀναζήτησιν τοῦ Θεοῦ μέσα ἀπ' τὸν παραινετικὸ καὶ παραβολικὸ λόγον, τὸν διαλεκτικὸ καὶ δημιουργικὸ τῆς σκέψεως τῶν Ἑλλήνων, τὸν προφορικὸν λόγον, κι ὄχι μέσα ἀπ' τὸν τυποποιημένον γραπτὸ λόγον τῶν Γραφῶν· ὁ γραπτὸς λόγος τῶν Γραφῶν εἶναι λόγος κατηγορηματικὸς κι ἀπόλυτος, τὸν ἀποδέχεσαι καὶ τὸν ὑπηρετεῖς πιστὰ καὶ χωρὶς οὐδεμίαν ἀμφισβήτησιν· ὁ προφορικὸς λόγος ἐμπεριέχει τὴν ἀμφισβήτησιν καὶ τὸν διάλογον, τὸ «διὰ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν», ὅπως ἦταν ἡ ἀρχαιοελληνικὴ θρησκεία κι οἱ χρησμοὶ τῶν μαντείων της. Οἱ ὀλοκληρωτικὲς ἰδεολογίαι διέπονται ἀπ' τὴν ἴδια μονοσήμαντη λογικὴ τῶν μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν, μὲ τὴν ἐφαρμογὴν τους στὰ πολιτικὰ συστήματά τους· ἔτσι, διακηρύσσουν τίς ἀρχὰς ἐλευθερίας, ἰσότητος κι ἰσονομίας ἐντὸς τῶν ἰδεολογιῶν τους, ἀλλὰ ἀγνοοῦν παντελῶς τὸ πῶς ἐφαρμόζονται αὐτὲς στὴν πράξιν. Ὁ καπιταλισμὸς προβάλλει τίς ἀρχὰς τῆς ἀγγλικῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας, ἀλλὰ παραβλέπει ἢ ἀποκρύπτει τὸ τί συνέβαινε μὲ τὴν ἐφαρμογὴν της στὴν πράξιν, ὄχι μόνο στίς ἀποικίες, παρὰ καὶ στὴν Ἰρλανδία, στὴν Γαλλία, στὴν Γερμανία καὶ στίς ἄλλες

³³ Αὐτόθι, σελ. 65 καὶ Γρηγορίου Νύσσης, «Λόγος Κατηχητικὸς ὁ Μέγας», κεφ. ε', παρ. 1.

ἀποικιακὲς δυνάμεις, ἀλλὰ καὶ στὶς *Ἡνωμένες Πολιτεῖες*, μὲ τοὺς *Ἰνδιάνους* καὶ τοὺς *μαύρους* ἢ καὶ σὲ ὅλες τους, μὲ τὴν ἐξαθλίωση τῶν κατωτέρων τάξεων· ἐὰν συνέβαινε σὲ κάποιες χῶρες παραβίαση τῶν δημοκρατικῶν ἀξιῶν, ὅπως στὴν *Ἑλλάδα* κι ἄλλες ἐξαρτώμενές τους, τὸ καταδίκαζαν ἀμέσως καὶ πομποδῶς, ἀλλὰ ὄχι καὶ τὰ χειρότερα δικά τους, οὔτε φυσικὰ ὅσα ἔκαναν οἱ ἴδιες, ὅπως μὲ τὴν κατοχὴ τοῦ *Πειραιῶς* καὶ τὴν *λοιμικὴ* στὸν *κριμαϊκὸ πόλεμο*, ὡς γεγονότα τὸν δέκατο ἕνατο αἰῶνα, ἐνῶ καὶ στὰ *Δεκεμβριανὰ* μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπ' τοὺς *Γερμανοὺς* δὲν εἶναι λιγώτερα, μὲ *κορυφαῖα* τὶς κατηγορίες κατὰ τῶν κομμουνιστῶν ἡγετῶν, ὅτι ἦταν *πράκτορες* τῶν *Ἑγγλέζων*, μόλις ἔχαναν τὴν ἐξουσία στὸ *κόμμα* τους καὶ τὸν *καταλογισμό* τῶν ἰδίων κατηγοριῶν στοὺς ἀντιπάλους τους, μόλις ἀνακτοῦσαν τὴν ἐξουσία! Τὸ ἀντίστοιχο καὶ μὲ χειρότερη μορφή γινόταν καὶ διεθνῶς στὴν ἐφαρμογὴ τῆς κομμουνιστικῆς ιδεολογίας, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχουμε ἀναφέρει πολλά, ἀλλὰ κι ἄλλα τινα ἔχουν μείνει ἀσχολίαστα...

Οί διερευνήσεις γενέσεως τῆς ἀνθρωπομορφικῆς θρησκείας καὶ τῆς ἀπουσίας θρησκευτικῆς ἢ ἰδεολογικῆς πίστεως στοὺς ἀνθρώπους της ἔχουν ἀντικείμενο πρακτικὸ μὲ διττῇ μορφῇ: ἡ πρώτη καὶ σημαντικότερη εἶναι ἡ ἄνεση κατακτῆσεως ἐλευθέρως σκέψεως καὶ πρακτικῆς, ὡς ἐπακόλουθό της ὑπὸ τοῦ ἰδίου προσώπου, μὲ παρόρμηση ἀπ’ τὶς ἱστορικὲς καὶ πολιτιστικὲς δυνατότητες τῆς γλώσσης του, τοῦ λόγου του καλύτερα, καὶ τῶν παραδόσεων τῆς ἐθνότητός του, τῆς κοινότητός του, μαζὶ φυσικὰ μὲ τὸ οἰκογενειακὸ του περιβάλλον, ἰδιαίτερος κατὰ τὴν παιδική του ἡλικία· ἡ δεύτερη πηγάζει ἀπ’ τὸν προσωπικὸ του χαρακτήρα καὶ τὶς ἱκανότητές του ἀξιοποιήσεως τῶν πνευματικῶν του δυνατοτήτων. Τὴν διαφορὰ τῶν διαφορῶν ἐθνῶν ἢ λαῶν, τὴν ἔχουν ἐπισημάνει πολλὲς φορὲς οἱ Ἕλληνες: “Ὁ ἐλληνικὸς λαὸς ὅμως διατήρησε καὶ στὰ χρόνια τῆς δουλείας τὴν εὐαισθησία του, εἴτε μὲ τὴν μορφὴ τῆς ἀναζητήσεως τῆς ἐκφράσεώς του μέσα ἀπ’ τὴν ἀττικὴ διάλεκτο, εἴτε μὲ τὴν κοινοτικὴ του παράδοση καὶ τὴν δημοτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, ἀλλὰ καὶ τὸν Ὅμηρο ὡς βάσιν τῆς παιδείας του· τὴν ἐμμέλειά του ἀναζητοῦσε, ἔστω κι ἂν τὴν ἀνακτοῦσε πολὺ λίγες φορὲς καὶ γιὰ πολὺ σύντομα χρονικὰ διαστήματα, ἐνῶ τὶς περισσότερες ἀπογοητευόταν. Ἡ ἀναζήτησις παρέμεινε ὀλοζώντανη στὴν μακραίωνα ἱστορία του καὶ ἦταν ἰσχυρότατη στὰ χρόνια τῆς δουλείας· εἶχαν τὴν αἴσθησι τῆς μεγάλης κληρονομίας τους, ἔστω κι ἂν δὲν τὴν τιμοῦσαν καὶ τόσο, ἀλλὰ στὸ δημοτικὸ χορὸ καὶ στὸ τραγοῦδι, στὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, στὴν ἀνάλαφρη κωμῳδία καὶ στίς βακχικὲς ἐορτὲς καὶ στὸ λαϊκὸ τραγοῦδι τὴν ἀπομιμοῦνταν δεόντως... Συνεχίζει ὁ Ἑλληνισμὸς τὴν παράδοσι τοῦ Ἰσοκράτους: «τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκε μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλλήνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας».³⁴ ἑπτὰ αἰῶνες ἀργότερα ὁ Λιβάνιος, διδάσκαλος καὶ στενὸς φίλος τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὑπογραμμίζει πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς, «εἰ δὴ τοῖς λόγοις μᾶλλον ἢ τῷ γένει τὸν Ἑλληνα κλητέον». Τὸ 380 π.Χ. ἔγραψε τὸν «Πανηγυρικόν» του ὁ φιλόσοφος, δηλαδὴ μετὰ τὴν ὑπογραφή τῆς ἐπαισχύντου Ἀνταλκιδείου εἰρήνης, ἀλλὰ ἐξέφραζε τὴν ἀντίστασι στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς· στὸ τέλος τῆς ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς, τὸ 360 μ. Χ. ἐξεφωνήθη ὁ «Ἀντιοχικός», ὅταν ἦταν ἀκόμη αὐτοκράτωρ ὁ Ἀρειανὸς Κωνστάντιος καὶ ὁ Ἰουλιανὸς ἐνδοξος καῖσαρ τῆς Γαλατίας.”

³⁴ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἡ εὐαισθησία τῶν Ὀλυμπίων θεῶν», σελ. 42-3, Ἰσοκράτους, «Πανηγυρικός», παρ. 50, καὶ ὅρα ἄ., σελ. 23, κ., ἐ., καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», σελ. 34, κ., ἐ., «Ὁ κεστὸς ἰμάς», σελ. 45, κ., ἐ.

Τὸ ἔχουμε ἐπαναλάβει πολλές φορές, ὁ Ἑλληνισμὸς ἐκφράζει τὸν τρόπο ζωῆς τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου καὶ τὸν σεβασμὸ τῶν δημοκρατικῶν ἀξιών, ἐνῶ ἡ ἄρνηση αὐτῶν χαρακτήριζε τὸν δοῦλο καὶ τὸν τυραννικὸ χαρακτῆρα, ποὺ δὲν διέφεραν καὶ πολὺ, ὅπως ἐπιγραμματικὰ θέτει τὸ πρόβλημα ὁ Σωκράτης εἰς τὰς «Νεφέλας»· ὁ Σωκράτης, τὸ 424 π.Χ., ὅταν ἐδιδάχθη ἡ κωμῳδία, μετὰ ἀπὸ ἑπτὰ ἔτη πολέμου καὶ τῆς καταστροφικῆς λοιμικῆς, εἶχε πλέον ὄνομα, ὡς καλὸς φιλόσοφος κι ὡς γενναῖος ὀπλίτης καὶ ὑπόδειγμα πολίτου. Ἐπομένως ἡδύνατο διδάξει τὸ ποιὸς εἶναι ὁ βάρβαρος: “Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι κι ὅσοι Ἕλληνες δὲν τιμοῦσαν ὡς ἦθος τὶς κοινωνικὲς ἀξίες κι ὡς πρακτικὴ τὴν ἰσηγορία τῆς δημοκρατίας, ἦταν βάρβαροι. Παράδειγμα, ἡ φράση τοῦ Σωκράτους πρὸς τὸν Στρεψιάδη, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀνεπίδεκτος μαθήσεως καὶ προσαρμογῆς εἰς τὴν ἄμεσον δημοκρατίαν, ὅπως προαναφέραμε, τὰ συντεχνιακὰ του προνόμια τὸν ἐνδιέφεραν, κατὰ τὰ ἀντίστοιχα τῶν ἡμερῶν μας:

Σωκ: ἔνεστι δὴτά σοι λέγειν ἐν τῇ φύσει;

Στρ: λέγειν μὲν οὐκ ἔνεστ’, ἀποστερεῖν δ’ ἔνι.”³⁵

“Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία εἶχε βασικὴ ἀρχὴ τῆς τὴν ἀποδοχὴ ἢ μᾶλλον τὴν ἔνταξη τοῦ διαφορετικοῦ στὴν κοινωνία τῆς, στὴν πόλη³⁶, ὅπως μὲ τὸν Σκύθην Ἀνάχαρσιν· στὴν πυθαγόρειο σχολή, π.χ., ἀπ’ τοὺς 218 μαθητὲς οἱ 7 ἦταν ἀλλοδαποί, βάρβαροι, ἐκ τῶν ὁποίων τέσσερες Καρχηδόνιοι καὶ ἓνας Ὑπερβόρειος, καὶ ἀπ’ τὶς δεκαεπτὰ γυναῖκες, δύο ἦταν Λευκανές, κατὰ τὴ βιογραφία τοῦ φιλοσόφου ἀπ’ τὸν Ἰάμβλιχο, ἐνῶ ὁ πρῶτος Καρχηδόνιος φιλόσοφος, στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία, ἦταν ὁ Ἡρίλλος, γύρω στὸ 280 π.Χ., καὶ ὁ δεύτερος, ὁ Κλειτόμαχος, μὲ πατρικὸ ὄνομα Ἀσδρούβας· ἔγινε καὶ ἀρχηγὸς τῆς Ἀκαδημίας τὸ 129 π.Χ., διαδεχθεὶς τὸν Καρνεάδη, ἂν καὶ ἦρθε στὴν Ἀκαδημία σὲ ἡλικία τεσσαράκοντα ἐτῶν, συνέγραψε ὑπὲρ τὰ τετρακόσια βιβλία, ἐνῶ ἦταν ἐμβριθὴς στὶς τρεῖς σχολές, Ἀκαδημία, Περιπατητικὴ καὶ Στοά³⁷. Ἀναφέρουμε τὸν Πυθαγόρα, διότι εἶναι ὁ πρῶτος μελετήσας τὴν φιλοσοφία καὶ τὴ μουσική, ἀλλὰ καὶ τὴν γεωμετρία, τὴν ἀριθμητικὴ, τὰ μαθηματικά.” Ὁ Ἀσδρούβας ἔφθασε στὴν Ἀθήνα μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Καρχηδόνας, τὸ 147 π.Χ., τὸ ἴδιο ἔτος μὲ τὴν κατάλυση τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς Κορίνθου καὶ πολλῶν ἄλλων πόλεων, μὲ μετατροπὴ τῆς Ἑλλάδος σὲ ρωμαϊκὴ ἐπαρχία· οἱ Ἀθηναῖοι ἀπὸ αἰῶνος πλέον ἔμειναν οὐδέτεροι καὶ τύποις δημοκρατία, μὲ ἀρκετὴ ἀνοχὴ ἐκ μέρους τῶν Ρωμαίων, ἀφοῦ δὲν τοὺς ἐνοχλοῦσαν καθόλου, ἀλλὰ οἱ φιλοσοφικὲς τους

³⁵ Ὅρα, ἀν, σελ. 22.

³⁶ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», Ἀπ’ τὴν μουσικὴ στὴν γραμματικὴ», σελ. 27 καὶ Roger-Pol Droit, “La supériorité philosophique des barbares affirmée par les Grecs » « Philosophie comparée Grèce, Inde, Chine », ὁ.ἀ.

³⁷ Αὐτόθι καὶ Διοεγένους Λαερτίου, «Βίοι φιλοσόφων», «Κλειτόμαχος», βιβλ. Δ’, κεφ. ι’.

σχολές παρέμειναν οί καλύτερες τῆς αὐτοκρατορίας, μὲ διδασκαλία ὅμως στὰ ἑλληνικά. Ἦταν δοῦλοι τους καὶ τὸ ἀναγνώριζαν, ἀλλὰ προστάτευαν τὸν ἐλεύθερο, τρόπο τοῦ λέγειν, λόγο τους, ποὺ ἦταν ὑποτακτικὸς στὴν πράξη, στὶς σχέσεις τους μὲ τὴν κυρίαρχη ἐξουσία, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀπαξίωσή του σὲ μεγάλο βαθμό, τοῦ ἐμμελοῦς πολιτικοῦ καὶ δραματικοῦ λόγου τους, ἀλλ' ὅμως διατήρησαν τὴν ἐλεύθερο λόγο τους ἐντὸς τῶν κοινοτήτων τους στὰ ψηλὰ βουνὰ καὶ τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς τους, ὅπως καὶ τὴν ἄρνησή τους μεταφράσαι, ἔστω κι ἓνα κείμενο φιλοσοφικὸ ἢ δραματικὸ ἀπ' τὰ λατινικά, ἐνῶ εἶχαν μεταφράσει τὸ σύνολο τῆς γραμματείας τους στὴν γλῶσσα τους. Ἐχει ἰδιαίτερη σημασία αὐτό, καθὼς οἱ πρῶτες μεταφράσεις ἔγιναν τὸν 14ο αἰῶνα, ἀπ' τὸν Μάξιμο Πλανούδη καὶ τοὺς Δημήτριο καὶ Πρόχορο Κυδώνη, κι ἀφοῦ εἶχαν μεσολαβήσει ἡ ἄλωση τῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπ' τοὺς Σταυροφόρους κι ἡ φραγκοκρατία στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ συνειδητὴ κι ὁμόφωνη ἀπόφαση τῶν Ἑλλήνων σοφῶν τῆς ρωμαϊκῆς κατοχῆς, ἀλλὰ κι ὅσων λατινικῆς καταγωγῆς Ρωμαίων ἦταν ἄριστοι γνῶστες τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, ὅπως ὁ Ἀριστείδης ὁ Κοϊντυλιανός, νὰ μὴν μεταφράσουν, ἔστω καὶ τὰ καλύτερα ἔργα, τῆς λατινικῆς γραμματείας στὴν ἐλληνικὴ ἦταν καθαρὰ πολιτικὴ πράξη, μὲ οὐσιαστικὸ κίνητρο, ὅπως φαίνεται ἀπ' τὰ σχόλιά τους, τὴ διατήρηση τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψεώς τους· ἦταν ζήτημα ἡθους κι ἀρμονικοῦ λόγου, τὰ ὁποῖα ἐντάσσονται στὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ. Ὡς ἔμμεση ἀπόδειξη ἀποτελεῖ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἀριστείδου Κοϊντυλιανοῦ, γιὰ τὴν ἀδυναμία ἀποδοχῆς τοῦ ἑναρμονίου γένους ἀπ' τοὺς Ῥωμαίους, "ὅταν ἀναλύει τίς διαφορὲς τοῦ διατονικοῦ, τοῦ χρωματικοῦ καὶ τοῦ ἑναρμονίου γένους τῆς μουσικῆς: τὸ ἑναρμόνιον γένος, γράφει, «παρὰ γὰρ τοῖς ἐπιφανεστάτοις ἐν μουσικῇ τετύχηκε παραδοχῆς, τοῖς δὲ πολλοῖς ἐστὶν ἀδύνατον· ὅθεν ἀπέγνωσαν τινες τὴν κατὰ δίεσιν μελωδίαν, διὰ τὴν αὐτῶν ἀσθένειαν, καὶ παντελῶς ἀμελῶδητον εἶναι τὸ διάστημα ὑπολαβόντες»."³⁸

Οἱ παρατηρήσεις του ἐξελήφθησαν ὡς ἀδιανόητες ἀπ' τοὺς Δυτικούς καὶ τοὺς πιστοὺς τῶν μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν καὶ τῶν ὁλοκληρωτικῶν ἰδεολογιῶν, ὡς κατὰ τὸ παντελῶς ἄγνωστο, καὶ δὲν ἔχουν ἄδικο· ἀπορρίπτουν ἢ δὲν γνωρίζουν φυσικὰ καὶ δὲν ἔχουν ἀξιοποιήσει τὴν σημασία καὶ τὴν πρακτικὴ βαρύτητα τοῦ ρόλου τοῦ ἡχου καὶ τῆς μουσικῆς στὴν διαμόρφωση τοῦ λόγου καὶ τοῦ ἡθους τοῦ ἀνθρώπου, ἐλευθέρου καὶ δημιουργικοῦ, εὐρύθμου κι ἀρμονικοῦ, μὲ τὴν ἰσηγορία του στὴν ἄμεσο δημοκρατία· ἀπ' τὴν ἄλλη, στὴν ἐπιβολὴ αὐστηρᾶς δογματικῆς ἀπ' τὴν θρησκεία καὶ τὴν ἰδεολογία, δουλικοῦ καὶ ὑποτακτικοῦ, μονοσημάντου λόγου, ἀμούσου καὶ ἀρρυθμοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀντιστοίχου χαρακτηῆρος του καὶ ἡθους του, ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει, ὡς ἀρκετὰ γνωστὰ αὐτὰ εἰς τοὺς ἀναγνώστας «Τοῦ Ἑμμελοῦς»· μὲ ἄλλα λόγια ἀποδέχονται τὸν ἐλεύθερο διάλογο μὲ τοὺς θεοὺς τους ἢ ὑποκύπτουν στὴν προσαρμογὴ τους ἢ στὴν ὑποταγὴ τους στὸν ἀνώτερο λόγο τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ καθοδηγητοῦ τῆς ἰδεολογίας κι ἀδυνατοῦν κατανοῆσαι, ἔστω κι ὡς ὑπόθεση, τὸν ἐλεύθερο καὶ δημιουργικὸ λόγο τοῦ πολίτου, ὅποτε τὸν ἀπορρίπτουν, ὅπως οἱ Ῥωμαῖοι, «διὰ τὴν αὐτῶν ἀσθένειαν ὡς παντελῶς ἀμελῶδητον». Ἔτσι, φθάνουμε, μὲ τὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ του, στὸν βιομηχανικὸ ἄνθρωπο καὶ στὸν ἐργάτη τῆς παραγωγῆς ἐν σειρᾷ τοῦ Σαρλώ, ἀδυνατοῦντα ἀναγνωρίσαι τὴν φύση τῆς γυναικάς!

Ἡ διαδρομὴ τῆς ἱστορίας χαρακτηρίζεται διαχρονικὰ ἀπ' τὴν ἀναμέτρηση εἰρηνικῇ ἢ θερμῇ τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἐκφράσεως,

³⁸ Ὁρα, ἀ, σελ. 24.

μὲ πολλαπλὲς τὶς παραλλαγές τους, ὅπως τὶς ἔχουμε περιγράψει, μὲ ἀναμφισβήτητη χρονικὴ ὑπεροχὴ τῆς μονοσημάντου λογικῆς καὶ τῆς ὑποταγῆς, ἀπολύτου ἢ ὑποβοσκούσης, τοῦ ἀνθρώπου στὸν αὐταρχικὸ καὶ δουλικὸ λόγον, ἀναλόγως πρὸς τὶς ἱστορικὲς καὶ γλωσσικὲς παραδόσεις τῶν λαῶν τους· οἱ δυτικοὶ λαοὶ ἐπιβεβαίωσαν τὴν ἀπουσία ἀντοχῆς, ἀπέναντι στὴν ἰσοπέδωση τοῦ λόγου τους, κατὰ τὴν θεωρία τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν διαφωτισμὸ καὶ τὸν ὀρθολογισμό, μὲ ἀποκορύφωμά της τὸν βιομηχανικὸ ἄνθρωπο καὶ τὸ ἀμερικανικὸ σύστημα, κατὰ τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα, ὅταν ἔλαβε τὴν πλέον ἐσχατολογικὴ του μορφή· σαφεῖς ἀποστάσεις ἀπ’ τὴν πίστη αὐτὴ παρατηρήθηκε κυρίως σὲ λαοὺς μὲ πολλῶν χιλιετηρίδων μακρὰ καὶ ζωντανὴ συνεχῆ ἱστορία, μὲ τὴν διατήρηση τῆς γλώσσης τους, τοῦ λόγου τους, ὡς ἐφαλτηρίου τῆς δυναμικῆς πνοῆς τους, κυρίως ὅπως στὸν ἐλληνικὸ στὴν Δύση καὶ στοὺς κινεζικὸ καὶ Ἰνδικὸ στὴν Ἀνατολή. Ταυτοχρόνως ἡ ψηφιακὴ ἐπανάσταση ἔρχεται σὲ βοήθεια τοῦ ἀνθρώπου κάθε κατηγορίας ἀπασχολήσεως καὶ ἡλικίας, ὡς ἔμφυτη ἀνάγκη ζωῆς καὶ παραγωγικῆς ἐργασίας, μὲ σαφέστατη τὴν ὑπερίσχυση τῶν ἐπιδράσεων τῆς στὴν καθημερινότητα τοῦ ἀτόμου καὶ στὴν ἑκδηλῆ δυναμικὴ του ἀναδείξεώς του σὲ πολίτη.

Ἡ θεώρηση τῆς ψηφιακῆς ἐπανάστασεως ἀπὸ ἄλλη ὀπτικὴ γωνία, ἂν ὑπάρχει πράγματι ἄλλη καὶ δὲν εἶναι ἐπανάληψη τῶν προηγουμένων, κρίνεται ἀπαραίτητη· ἂς μὴν ξεχνᾶμε, ἄλλωστε, ὅτι ἀφορμὴ διὰ τὸ πονημάτιον τοῦτο, μᾶς ἔδωσε ὁ προβληματισμὸς τοῦ Λέοντος Τολστόυ ἀπέναντι στὸν Οὐλλιέλμο Σαίξπηρ, στὶς ἀρχὲς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, προσφέροντας νέα στοιχεῖα, μὲ πηγές του τὴν Ὁρθοδοξία, ἔστω καὶ μὲ τὴν ἀπισχνωμένη ρωσικὴ ἐκδοχὴ της· θεωρεῖ, ὡς καθοριστικὸ παράγοντα τὴν ἄρνησή του ὡς τραγωδοῦ ἢ καὶ δραματοουργοῦ στὴν πολιτιστικὴ καὶ πολιτικὴ εὐρύτερα ζωὴ τῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ δυτικοῦ κόσμου, τὴν πλήρη ἀπουσία τῆς Ὁρθοδοξίας, ἔστω καὶ παρὰ τὴν ἄγνοια τῆς πλήρους ἐκφράσεώς της, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἐπικράτηση τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀριστερῶν ιδεολογιῶν. Ἀγνοεῖ ὅμως τὸν ρόλο τῆς μουσικῆς ἁρμονίας στὴν διαμόρφωση τοῦ ἥθους τοῦ ἀνθρώπου, καὶ φυσικὰ στὴν συμβολὴ τῆς ἐλληνικῆς παραδόσεως καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας της, στὴν ἀνάδειξη τοῦ ἥθους τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου, ὅπως ἔχουμε προαναφέρει. Ἡ σημασία τῆς ψηφιακῆς ἐπανάστασεως μετράει περισσότερὸ πλέον στὶς μέρες μας καὶ σ’ αὐτὸ ἐστιάζεται ἡ προσοχή μας.

Ἡ ἱστορικὴ προσέγγιση καὶ ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας εἶναι τώρα σχετικὰ πιὸ εὐκόλη, καθὼς ἡ ἀπόσταση τοῦ χρόνου κι ἡ πληρέστερη ἀξιολόγηση αὐτῶν, χάρις σὲ νέα δεδομένα ποὺ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἦταν ἄγνωστα στοὺς πρωταγωνιστὲς ἐκάστης ἐποχῆς ἢ καὶ παρουσιάζονται μὲ ἄλλη μορφή, ὅποτε εἶναι δύσκολη ἡ διάγνωση τῶν βαθυτέρων αἰτίων τους, ἐπιτρέπει τὴν συναγωγὴ ἄλλων συμπερασμάτων, πολλὰς

φορές έντελῶς διαφόρων ἐκείνων τῆς πραγματικῆς ἐποχῆς· ὁ δεύτερος καὶ ἰδιαίτερος ἴσως παράγων εἶναι ὅτι, στοὺς συγχρόνους τῶν γεγονότων κι ὅταν μάλιστα τὰ ζοῦν ὡς πρωταγωνιστὲς ἢ ἐνεργῶς μετέχοντες αὐτῶν, ἡ προσωπικὴ ἀξιολόγησή τους βαρύνει συνήθως περισσότερο ἢ κι ἀπολύτως, καθὼς κύρια μέριμνά τους εἶναι ἡ παρέμβασή τους, γιὰ τὴν διαμόρφωσή τους σὲ εὐνοϊκὴ κατεύθυνση, κατὰ τὰ σχέδιά τους, μὲ ὀλιγώτερη προσοχὴ μάλιστα στοὺς ἄλλους παράγοντες -δὲν ἔχουν γεννηθεῖ πολλοὶ σὰν τὸν Θουκυδίδη στὸν κόσμον, μὲ ἐπαρκὴ ἐλευθερία κρίσεως-, ἀλλὰ μὲ μοναδικὸ μέλημά τους, τὴν προσέλκυση τῶν ἄλλων στὶς ἀπόψεις τους.

Σὲ ἐποχὲς θρησκευτικῆς ἢ ιδεολογικῆς δογματικῆς αὐτὸ εἶναι εὐκόλο κι ἀποτελεσματικό, ὅπως μᾶς δίδαξε ἡ ἱστορία, ἐνῶ δὲν ὑπῆρξε δογματικὴ πίστη στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα· στὴν ἀπόμακρη ἱστορικὴ μελέτη τῶν γεγονότων ὁ προσωπικὸς παράγων διαδραματίζει μεγαλύτερη βαρύτητα, καθὼς ἡ θεώρησή τους κι ἡ μελέτη τους γίνεται, μέσα ἀπ' τὶς διόπτρες τῆς θρησκευτικῆς ἢ ιδεολογικῆς πίστεως τῶν ἐρευνητῶν καὶ τὸ ζήσαμε αὐτὸ κατὰ κόρον, μὲ τὴν παραμέληση ἢ τὴν ἄγνοια τῆς μουσικῆς ἀρμονίας καὶ τοῦ ρόλου τῆς στὴν διαμόρφωση τοῦ ἥθους τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν λόγον του, τὴν γλῶσσα του καὶ τὴν πολιτικὴν πρακτικὴν του. Τὰ ἀποτελέσματα γνωστά, ἡ ὁσιοποίηση τοῦ Ἁγίου Αὐγουστίνου κι ἡ ἀποδοχή του, ὡς ἀκρογωνιαίου λίθου τῆς δογματικῆς τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, τοῦ προεσταντικοῦ πνεύματος καὶ τῆς καλβινιστικῆς ἠθικῆς, ἡ θεωρία τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, μὲ ἀποκορύφωσή της τὴν βιομηχανικὴν ἰδεολογία μὲ τὶς δύο πτυχές της, καπιταλιστικὴ καὶ κομμουνιστικὴ, χάραξαν ἀνεξίτηλα τὸν δυτικὸν ἄνθρωπον· τοῦ ἐνστάλλαξαν τὴν πίστη του, ὅτι ἡ ἀποστολή του εἶναι ἐσχατολογικὴ καὶ ἱερή, μὲ τὴν ἐπιστημονικὴν θεωρία τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας καὶ τὴν ἔλευση τῆς ἀμερικανικῆς κυριαρχίας. Ἀπλὴ καταγραφή εἶναι αὐτὰ τῶν ὅσων ἔχουν προβληθεῖ κι ἔχουν γίνῃ ἀποδεκτὰ στὴν μεταπολεμικὴ περίοδο κι ἰδιαίτερος, μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ σοβιετικοῦ συστήματος, ἀλλὰ κι ἐπιβεβαιώνονται στὶς μέρες μας, μὲ τὴν ἐπικίνδυνη στροφὴ τῶν *Ἡνωμένων Πολιτειῶν* πρὸς ἐμφυλιοπολεμικὲς συνθῆκες.

«Πολλά τὰ δεινὰ κι οὐδὲν ἀνθρώπου δεινότερον πέλει»

Ὅταν ὁ Σοφοκλῆς εἰς τὸ δεύτερον στάσιμον τῆς «Ἀντιγόνης», ἐξιστορεῖ τὴν πορεία τοῦ ἀνθρώπου ἀπ' τὴν ἄγρια φύση του στὴν πολιτικὴ κοινωνία, εἰς τὴν πόλιν δηλαδή, σκιαγραφεῖ τὶς πολλὰς διακυμάνσεις της, ἀπ' τὴν τυραννικὴ καὶ βίαιη κοινωνικὴ μορφή της, μὲ τὸν ἄμετρο κι ἄμουσο λόγο του, εἰς τὴν πόλιν καὶ τὴν δημοκρατίαν μὲ τὴν ἰσηγορίαν καὶ τὸν ἐμμελῆ λόγον της, τὴν προσωδία της· ἀρχίζει τὸ στάσιμον:

Πολλά τὰ δεινὰ κι οὐδὲν ἀνθρώπου δεινότερον πέλει.³⁹

Πολλά τὰ δεινὰ, ἀλλὰ τὸ δεινότερο ἀπ' ὅλα εἶν' ὁ ἄνθρωπος.

Ὁ Σοφοκλῆς ἐπιβεβαιώνει εἰς τὸ θέατρον τοῦ Διονύσου, τὸ 441 π.Χ. τὴν κοινὴ ἄποψη τῶν Ἑλλήνων, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὁ ἴδιος, εἴτε ὡς πολίτης εἴτε ὡς τύραννος ἢ δουλικῆς νοοτροπίας, εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὴν τύχη του· οἱ θεοὶ ὡς γνήσια ἀνθρωπομορφικὰ ὄντα μόνο συμβουλευτικὸ ρόλο διαδραματίζουν στὴν ζωὴ του, ἂν ἔχει τὴν δυνατότητα διερμηνεῦσαι αὐτοῦς, ἐπειδὴ εἰς τὴν ἀξιοποίησιν αὐτῆς τῆς δυνατότητος κρίνεται ὁ τρόπος τῆς ζωῆς του, ἡ ἐμμέλειά του ἢ ἡ ἀμέλειά του· διαφορετικὰ ἕκαστος ὑφίσταται τὴν κρίση τῆς ἀποφάσεως τοῦ θεοῦ του ἢ τῆς ιδεολογίας του, ὅπως τὰ ἔχει προκαθορίσει τὸ δόγμα τους. Ἡ ἀξιολόγησις αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς κρίνεται καλύτερα, μὲ τὴν διατήρησι τῆς λέξεως δεινόν, ἴδιας καὶ στὴν ἀπόδοσή μας· δεινὰ εἶναι τὰ κακά, τὰ ἄσχημα, «οἱ δεινὲς καταστάσεις» ποὺ ὑφίστάμεθα, ὅπως καὶ δεινὸς ἄνθρωπος εἶναι ὁ προξενῶν τὸ κακό, ἀλλὰ εἶναι κι ὁ ἱκανός, ὁ δυνατὸς ποὺ ἀντιμετωπίζει τὶς δυσκολίες του κι ἀπολαμβάνει τὴν τιμὴ τῆς κοινωνίας του, τῆς πόλεως του...

Ἡ διαφορὰ τους κρίνεται στὸ ἦθος αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, στὴν νοοτροπία τους, τὰ ὅποια ὅμως διαμορφώνονται ἀπ' τὴν ἐνσωμάτωσιν τῆς μουσικῆς ἀρμονίας στὴν ζωὴ τους, ἢ στὴν πλήρη ἀποβολή της καὶ στὴν ἀποδοχὴ ἀναρμόστου κι ἀμέτρου λόγου, ὅπως ἐπέβαλε ὁ Ἅγιος Αὐγουστῖνος κι ἀποδέχθηκε ἡ δυτικὴ παράδοσις, μὲ τὴν θεωρητικὴ θεμελίωσή της στὴν φιλοσοφία τοῦ ὀρθολογισμοῦ· διὰ τοῦ λόγου, ἀφοῦ ἔχει δεχθεῖ εἰς τὴν διάνοιαν, τὰ ἀκουστικὰ ἐρεθίσματα, γίνεται ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἦθους κι ἐκφράζεται μέσῳ τῆς γλώσσης ὁ εὐάρμοστος ἢ ὁ ἀνάρμοστος λόγος του, ὅποτε διαμορφώνει καὶ τοὺς ἀναλόγους χαρακτῆρες τῶν ἀνθρώπων του.

³⁹ Σοφοκλέους, «Ἀντιγόνη», 334, 364-371, ἀπόδοσις δική μου.

“Ο Πλούταρχος... όταν επικαλεῖται τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Γοργίου γιὰ τὴν τραγωδία ἐμμέσως μᾶλλον ἀπαντᾷ καὶ στὴν ἀπομίμηση τοῦ ἑλληνικοῦ δράματος ἀπ’ τοὺς Λατίνους ποιητὲς τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ θέτει καὶ τὰ ὅρια τῆς διαφορᾶς τῶν δύο ἀντιλήψεων: «Ὦν ὁ τ’ ἀπατήσας δικαιότερος τοῦ μὴ ἀπατήσαντος, καὶ ὁ ἀπατηθεὶς σοφώτερος τοῦ μὴ ἀπατηθέντος. ὁ μὲν γὰρ ἀπατήσας δικαιότερος, ὅτι τοῦθ’ ὑποσχόμενος πεποίηκεν· ὁ δ’ ἀπατηθεὶς σοφώτερος· εὐάλωτον γὰρ ὑφ’ ἡδονῆς λόγων τὸ μὴ ἀναίσθητον».⁴⁰ «Στὴν ἀπάτη, ὁ ἀπατήσας γίνεται δικαιότερος τοῦ μὴ ἀπατήσαντος, καὶ ὁ ἀπατηθεὶς σοφώτερος τοῦ μὴ ἀπατηθέντος. Διότι ὁ μὲν ἀπατήσας γίνεται δικαιότερος, ἐπειδὴ αὐτὸ πού ὑποσχέθηκε ἔχει ποιήσει· ὁ δὲ ἀπατηθεὶς γίνεται σοφώτερος· διότι εἶναι εὐάλωτον ἀπ’ τὴν ἡδονὴ τῶν λόγων τὸ μὴ ἀναίσθητον». Δηλαδή, ἡ ἀπάτη ὡς πρὸς τὴν ἀλήθεια τοῦ μύθου συντελεῖ, ὥστε εἰς τὴν πολιτείαν νὰ ἀναδειχθοῦν δικαιότεροι καὶ σοφώτεροι οἱ πολῖτες, ὡς συμμετέχοντες ἐνεργῶς εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς τραγωδίας, εἴτε ὡς μέλη τοῦ θιάσου, ἀνεξαρτήτως τοῦ ρόλου τους, εἴτε ὡς θεατὲς καὶ κριτὲς μαζί, καθὼς πληρώνονταν τὰ θεωρικὰ γιὰ νὰ παρακολουθοῦν τὶς τετραλογίες· ἡ πλοκὴ τοῦ μύθου τῆς τραγωδίας καὶ ἡ διδασκαλία τῆς συμβάλλουν ἀποφασιστικὰ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἥθους, τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ τῆς ἐμμελείας.

Τὸ «μὴ ἀναίσθητον», δηλαδή ἡ ἐλαχίστη πολιτικὴ εὐαισθησία, εἶναι τὸ καθοριστικὸ κριτήριον· εἶναι ἀπαραίτητη λοιπὸν ἡ προσέγγισις τῆς πολιτικῆς εὐαισθησίας, σὲ ἀναφορὰ πάντα μὲ τὸν ἡδυσμένο λόγο τῆς τραγωδίας. Ποιὸς εἶναι ἀναίσθητος; ὁ ἀπράγμων σὲ κάποιες ἐκφράσεις του, διότι καλύτερος χαρακτηρισμὸς του εἶναι ὁ «μὴ εὐαίσθητος», καὶ ὁ ἀχρεῖος σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις του, μὲ προέκτασή του τὸν κυνικὸν· ὁ ἀναίσθητος δὲν ἀντιλαμβάνεται τὸν ἡδυσμένο λόγο καὶ πολὺ περισσότερον δὲν τὸν ἐκφράζει, τὸν ἐνοχλεῖ μάλιστα ὅταν τὸν ἀκούει. Ὁ Πλάτων εἰς τὴν «Πολιτείαν» του ἐπιχειρεῖ τὴν πληρέστερη διάκριση τῆς εὐαισθησίας καὶ τῆς ἀναισθησίας: «καὶ μετὰ Δάμωνος βουλευσόμεθα, τίνες τε ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας πρέπουσαι βάσεις, καὶ τίνες τοῖς ἐναντίοις λειπτέον ρυθμούς... Ἀλλὰ μὴν τὸ εὐρυθμόν γε καὶ τὸ ἄρρυθμον τὸ μὲν τῇ καλῇ λέξει ἔπεται ὁμοιούμενον, τὸ δὲ τῇ ἐναντία, καὶ τὸ εὐάρμοστον καὶ ἀνάρμοστον ὡσαύτως, εἴπερ ρυθμὸς γε καὶ ἀρμονία λόγῳ... ἀλλὰ μὴ λόγος τούτοις».⁴¹ Λέει, λοιπόν, «μαζὶ μὲ τὸν Δάμωνα θὰ συμβουλευθῶμε, ποιοὶ εἶναι οἱ τείνοντες πρὸς συμπεριφορὰ ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας

⁴⁰ Πλουτάρχου, «Πότερον Ἀθηναῖοι κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι», 348γ, μετάφρασις δική μου καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ εὐαισθησία τῶν Ὀλυμπίων θεῶν», σελ. 7, καὶ ἀνωτέρω, σελ. 17.

⁴¹ Πλάτωνος, ὁ. ἀ., 400β, 400δ, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Καθαρώτατον ἥλιο ἐπρομηνοῦσε..», σελ. 28, κ. ἐ., «Ἡ εὐαισθησία τῶν Ὀλυμπίων θεῶν», σελ. 8 καὶ «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 13, κ., ἐ.

ῥυθμοί, καὶ ποιοὶ ἀφήνονται γιὰ τὴν ἀντίθετη, τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ... Ἀλλὰ τὸ εὐρυθμο τότε καὶ τὸ ἄρρυθμο, τὸ μὲν πρῶτο εἶναι ὅμοιο μὲ τὴν ὠραία λέξη, τὴν ἀρμονικὴ, τὸ δὲ δεύτερο μὲ τὴν ἀντίθετη, ὅπως καὶ τὸ εὐάρμοστο καὶ τὸ ἀνάρμοστο, ἔτσι ἀκριβῶς καὶ μὲ τὸν ῥυθμὸ καὶ τὴν ἀρμονία στὸν λόγο... ἀλλὰ νὰ μὴν ἀκολουθεῖ ὁ λόγος αὐτά, τὸν ῥυθμὸ καὶ τὴν ἀρμονία».

Ὅταν ὁ Πλάτων λέει, «τὸ εὐρυθμόν γε καὶ τὸ ἄρρυθμον τὸ μὲν τῇ καλῇ λέξει ἐπεται ὁμοιούμενον... καὶ τὸ εὐάρμοστον... εἴπερ ῥυθμὸς καὶ ἀρμονία λόγῳ», ἀκολουθεῖ τὴν θεώρηση τοῦ Γοργίου, ἔστω κι ἂν δὲν τὸν ἀναφέρει ρητῶς· ἀντιστοιχεῖ στὴν ῥήση του, ὅτι «ὁ δ' ἀπατηθεὶς σοφώτερος τοῦ ἀπατηθέντος», συμπληρωματικὴ τῆς «ὁ δ' ἀπατήσας δικαιότερος τοῦ μὴ ἀπατήσαντος». Ἡ ἐπόμενη φράση του ὅμως ἀντιστοιχεῖ πλήρως στὴν διαπίστωση αὐτή: «εὐάλωτον γὰρ ὑφ' ἡδονῆς λόγων τὸ μὴ ἀναίσθητον»· μᾶς λέει δηλαδὴ ὅτι, λόγος, μέλος, ἀρμονία καὶ ῥυθμὸς προσδιορίζουν τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ τίποτε ἄλλο, διότι ὅταν δὲν τηρεῖται ἡ μουσικὴ ἀρμονία, τότε ὁδηγεῖται τὸ ἄτομο, ὅχι πλέον ὁ πολίτης, εἰς «ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας βάσεις», τὶς ὁποῖες εἶναι ὑποχρεωμένη ἀναζητῆσαι ἡ πολιτεία πρὸς ἀποφυγὴν τῆς πρακτικῆς τους. Ἀκόμη καὶ στὴν «Πολιτείαν», τὴν μοναδικὴ πραγματεία ὁλοκληρωτικοῦ συστήματος στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία, μπροστὰ στὴν ὁποία τὰ ἔργα τῶν Μάρξ, Λένιν, Χίτλερ, Μάο καὶ λοιπῶν τῆς νεωτέρας ἐποχῆς εἶναι ἀπλὲς ὀδοντόκρεμες, ἐκφράζεται ἡ δυνατότης ἐπιλογῆς τῶν ἀνθρώπων, τῶν πολιτῶν, καθὼς δὲν ἐπιβάλλονται ἄνωθεν, ὡς λόγος τοῦ Θεοῦ ἢ τῆς ιδεολογίας ἢ τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ τίθενται ὡς προσωπικὴ ἐπιλογή τῶν πολιτῶν καὶ τῆς πόλεως εἰς τὴν συνέχειαν.^{42'}

Ὅπωςδήποτε ὁ Πλάτων γνώριζε ἄριστα τὶς τραγωδίες τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ὡς δόκιμος τραγικὸς ἐπίσης, μὲ ἀναφορὰς εἰς τοὺς διαλόγους του, κι ἰδιαίτερος τοῦ Σοφοκλέους καὶ Εὐρυπίδου, οἱ ὁποῖοι μετεῖχαν στὴν εὐρύτερη συντροφιά τῆς ἐποχῆς, μὲ τὸν Περικλῆ, τὸν Δάμωνα, μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ τὸν Σωκράτη· ἐπομένως μετεῖχε τῶν συζητήσεών τους, ἔστω κι ἐμμέσως, μὲ τὰ ὅσα τοὺς μετέφερε ὁ δάσκαλός τους. Ἡ ἐμμονή μας στὴν ἐποχὴ αὐτὴ γίνεται, ἐπειδὴ εἶναι ἡ κρίσιμη τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας, καθὼς ἐκπίπτει ὁ ἐνεργὸς πολίτης ἀπ' τὴν ἐλεύθερη πρακτικὴ του σὲ ἀπράγμονα καὶ ἀχρεῖο στὴν συνέχεια, μὲ κυνικὸ, κεκλασμένο κατὰ τὸν Μεγάλον Ἀθανάσιο καὶ στὴν πολεμικὴ του κατὰ τῶν Ἀρειανῶν. Ὁ βιομηχανικὸς ἄνθρωπος εἶναι ὁ ἀναίσθητος, μόνο τὴν λογικὴ του ἀντιλαμβάνεται...

⁴² Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ὁ κεστὸς ἱμάς», σελ. 37, κ., ἐ.

Αλλά στην ρωμαϊκή ακόμη εποχή, “ὁ Πλούταρχος ἐπιμένει στην παρουσίαση τοῦ ἥθους τῆς ἀμέσου δημοκρατίας καὶ στην εὐαισθησία τῶν πολιτῶν της, ἐνῶ γνωρίζει ὅτι αὐτὰ ἦταν ἄγνωστα στην *Ρώμη* καὶ στὶς περισσότερες ἐπαρχίες της στὶς μέρες του· ἀφήνει ὅμως νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι τὰ συνάντησε στην *καθημερινότητα* πολλῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, τῶν ψηλῶν βουνῶν, τῶν νησιῶν καὶ τῶν ἀπομονωμένων περιοχῶν, ὅπως τὸ ὑπογραμμίζει ὁ *Φιλόστρατος*· ἄλλωστε μόνο ἓνας αἰώνας χωρίζει τὸν *Ἡρώδη* τὸν *Αἰττικό*, ὅταν συζητοῦσαν γιὰ τὴν γνησιότητα τῆς ἐλληνικῆς, ἀπ’ τὸν ἴδιο, καὶ ὅταν τὸ ἀναγνώριζαν ὡς γεγονὸς ὅτι, «*ἡ μεσογαία τῆς Αἰτικῆς ἀγαθὸν διδασκαλεῖον ἀνδρὶ βουλομένῳ διαλέγεσθαι... ἄμικτος δὲ βαρβάροις οὔσα ὑγιαίνει αὐτοῖς ἡ φωνὴ καὶ ἡ γλῶττα τὴν ἄκραν Αἰθίδα ἀποψάλλει*».⁴³ Ἦταν θέμα ἐπικοινωνίας ἢ μᾶλλον αὐτοπροστασίας ἀπέναντι στην ἰσοπέδωση τῆς αὐτοκρατορίας· οὐδεμία σύγκριση μὲ τὴν στάση τῶν δημοτικιστῶν τοὺς προηγούμενους αἰῶνες μας. Ἡ μίμηση καὶ ἡ δουλικότης ἀπέναντι σὲ ὅ,τι ἐρχόταν ἀπ’ τὴν Εὐρώπη, κι ἀπ’ τὴν Ἀμερικὴ μεταπολεμικά, ἦταν τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς νοοτροπίας τῶν σπουδαγμένων, διότι ὁ ἀπλὸς κόσμος διατήρησε ζωντανὲς τὶς ρίζες του κι αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπ’ τὴν δημοτικὴ, τὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ τὴν λαϊκὴ μουσικὴ, ἀλλὰ κι ἀπ’ τοὺς δημοτικούς καὶ λαϊκοὺς χορούς· παρὰ τὸν καταιγισμό τῆς χολλυγουντιανῆς προπαγάνδας καὶ τὴν ἐνεργὸ ὑποστήριξη τῶν σοσιαλιστικῶν κυβερνήσεων, μὲ διευκολύνσεις πρὸς τὴν ἀμερικανικὴ μουσικὴ, ἡ νεολαία δὲν ἔχει ἐνδώσει, ἢ μᾶλλον τὴν ἔχει ἀποδεχθεῖ στὸν ἐλάχιστο βαθμό. Εἴμαστε ἡ χώρα μὲ τὴν μικρότερη διείσδυσή της στην *Δύση*, ἐνῶ στὰ χωριὰ καὶ στὶς συνοικίες, ἀλλὰ καὶ στὰ ὄρεϊνὰ περισσότερο καὶ στὰ νησιά, τιμοῦμε δεόντως τὴν δημοτικὴ παράδοση, τὸν *Αὔγουστο* κυρίως, γέροι καὶ νέοι καὶ ἰδιαίτερος τῆς *Παναγίας*· δεύτερο χαρακτηριστικὸ εἶναι ἡ *έορτὴ* τῶν *ἐρωτευμένων*, ἡ *τηλεόραση* προβάλλει κατὰ *κόρον* τὸν *Ἅγιο Βαλεντῖνο*, ἀλλὰ ὁ κόσμος τιμᾷ τὴν *Τσικνοπέμπτη*, τὸ τσικνίζει δεόντως καὶ μοσχοβολάει ὁλόκληρος...

Οἱ ἀναζητήσεις εἰς τὸν Πλάτωνα μᾶς ὁδηγοῦν εἰς ἄλλην ἀτραπὸν διὰ τὴν διερεύνησιν τῆς ἐπιβιώσεως εἰς τὸν ἐλλαδικὸν χώρον τῆς εὐαισθησίας εἰς τὴν καθημερινότητά μας, ὡς συναδούσης πρὸς τὸν λόγον, τὸ μέλος, τὴν ἁρμονίαν καὶ τὸν ῥυθμόν· ἀνάγεται στην *διασταλτικὴ ἀντίληψη* τῆς ζωῆς, εἰς τὸν *ἐξωστρεφῆ ἄνθρωπο*. Ἐπιστρέφουμε στὸν *Γοργία*, ἀπ’ τὸν ὁποῖο ἔχουμε ἀντλήσει τὴν προβληματικὴ μας· ὁ Πλάτων στὸν ὁμώνυμο διάλογο ἀναφέρει: «*Εγὼ γὰρ δὴ οἶμαι καὶ ἐμὲ καὶ σὲ καὶ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους τὸ ἀδικεῖν τοῦ ἀδικεῖσθαι κάκιον ἡγεῖσθαι*

⁴³ Φιλοστράτου, «*Βίοι τῶν σοφιστῶν*», κεφ. 553, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «*Τοῦ Ἑμμελοῦς*», «*Ἡ εὐαισθησία τῶν Ὀλυμπίων θεῶν*», σελ. 27, «*Ὁ κεστός ἰμάς*», σελ. 44 καὶ «*Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος*, σελ. 34, κ.έ.

καὶ τὸ μὴ δίδοναι δίκην τοῦ δίδοναι».⁴⁴ Ὁ Σωκράτης ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Πῶλο, ἀπ' τὸν Ἀκράγαντα: «διότι ἐγὼ ἰσχυρίζομαι λοιπὸν ὅτι καὶ ἐγὼ καὶ σὺ καὶ οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι πιστεύουμε ὅτι εἶναι χειρότερο τὸ ἀδικεῖν τοῦ ἀδικεῖσθαι καὶ τὸ νὰ μὴν λογοδοτεῖ κανεὶς τοῦ νὰ λογοδοτεῖ». Αὐτὴ ἦταν ἡ κοινὴ ἀντίληψη τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἄμεσο δημοκρατία· ἡ λογοδοσία, τὸ δίκην δίδοναι, γιὰ τὰ πεπραγμένα ὅσων ἄσκησαν τὴν ἐξουσία πρωτίστως καὶ ὅσων διέπραξαν ἀδικήματα εἶναι ἐπιβεβλημένη· ἡ ἔμφασις δίδεται στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ ἐκάστου, στὴν διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς του ἀντιλήψεως καὶ ὄχι στὸ ἀποτέλεσμά της.

Στὴν ἄμεσο δημοκρατία δὲν ὑπῆρχε πρόνοια προστασίας τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων, ὅπως στὴν νεώτερη ἐποχὴ, ἀναγνωρίζονταν μόνον τὰ πολιτικὰ δικαιώματα στοὺς θεσμούς τους. Ἄλλωστε τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα ἀποτελοῦν μέσον προστασίας τοῦ ἀτόμου, ἀπέναντι στίς καταχρήσεις τῆς κρατικῆς ἐξουσίας καὶ ἐμφανίσθηκαν ὡς ἄμυνα τῶν πολιτῶν ἀπέναντι στὴν βασιλεία, ἡ ὁποία σταδιακὰ παραχωροῦσε τὴν ἐξουσία της στὸν λαό· ὡς μέσον ἀμύνης καθιερώθηκαν ἐναντίον τῆς αὐταρχικῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία πάντα εὑρίσκει τρόπους γιὰ καταδολίευση τῶν παραχωρήσεών της στὰ δημοκρατικὰ δικαιώματα τῶν πολιτῶν· στὴν Ἑλλάδα, μὲ τὴν ἀνατροπὴ τῆς τυραννίας, ἡ ἐξουσία περνοῦσε στὸν λαό, ποὺ τὴν ἀσκοῦσε στὴν Βουλὴ καὶ στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου, ἐπομένως δὲν ὑπῆρχε ἀνάγκη προστασίας ἀτομικῶν δικαιωμάτων. Φυσικὰ ἐνδιέφερε ἡ ἀποκατάσταση τῶν ἀδικιῶν ἐκ μέρους τῆς πολιτείας πρὸς τοὺς ἀδικηθέντες, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σήμανε ἐπίδειξη ἀνοχῆς ἢ παραβλέψεως τῶν ἀδικούντων· ὁ Θουκυδίδης τὸ ἔχει ὑπογραμμίσει καθαρά, στίς δίκες τοῦ σκανδάλου τῶν Ἑρμοκοπιδῶν καὶ τῆς λιποταξίας τοῦ Ἀλκιβιάδου στὴν Σπάρτη: «Κὰν τούτῳ οἱ μὲν παθόντες ἄδηλον ἦν εἰ ἀδίκως ἐτιμώρηντο, ἢ μέντοι ἄλλη πόλις ἐν τῷ παρόντι περιφανῶς ὠφέλητο».⁴⁵ Εἶχαν γίνει πολλὲς συλλήψεις καὶ δίκες, μὲ ἀρκετὲς καταδίκες σὲ θάνατο, ἀλλὰ ποτὲ δὲν βρέθηκαν οἱ πραγματικοὶ ἔνοχοι, ἐνῶ καταδικάσθηκαν καὶ πολλοὶ ἀθῶοι· ὁ ἱστορικὸς καὶ φιλόσοφος καταλήγει στὸ συμπέρασμα: «Καὶ στὴν ὑπόθεση αὐτὴ οἱ καταδικασμένοι, εἶναι ἄδηλον τὸ ἐὰν ἀδίκως ἐτιμωρήθησαν, ἀλλὰ ὁλόκληρη ἡ πόλις κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη ἀσφαλῶς ὠφελήθη».

Γιατί ὠφελήθη; Διότι ἡ λογοδοσία ἐτηρήθη, ὅπως τὴν προέβλεπαν οἱ θεσμοί, τὸ Σύνταγμα στὴν δική μας ὀρολογία· ἄλλωστε καὶ ὁ Μιλτιάδης καταδικάσθηκε καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς καὶ ὁ Περικλῆς, ἐνῶ ἴσχυε καὶ ὁ θεσμὸς τοῦ ὁστρακισμοῦ, ὅπως καὶ ὅτι καμπὴ στὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ τους ἀπετέλεσε ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ

⁴⁴ Αὐτόθι, σελ. 28 καὶ Πλάτωνος, «Γοργίας», 474β.

⁴⁵ Αὐτόθι, σελ. 29 καὶ Θουκυδίδου, αὐτόθι, βιβλ., Στ', κεφ. 60, παρ. 5.

όστρακισμοῦ τὸ 419 π.Χ, ὅταν, ἀντὶ τοῦ Ἀλκιβιάδου ἢ τοῦ Νικίου, προτίμησαν τὸν Ὑπέρβολο, «μοχθηρὸν ἄνθρωπον», γνωστὰ αὐτά.⁴⁶ Οἱ Ἀθηναῖοι ἐπέδειξαν τὴν εὐαισθησία τους γιὰ τὸν σεβασμὸ τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν, τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων, διότι δὲν ἐννοεῖτο ἄσκηση τῆς ἐξουσίας, χωρὶς λογοδοσία μετὰ τὴν ὀλοκλήρωσή της· στὴν νεώτερη ἐποχὴ δίδεται βαρὺτητα στὴν ἱκανοποίηση τῶν πληγέντων, τῶν ἀδικηθέντων, ἔστω κι ἂν δὲν γίνεται σοφώτερος ὁ ἀδικηθεὶς, ἢ μᾶλλον ὅπωςδήποτε εἶναι ὀλιγώτερον σοφός, ἢ δικαιότερος, ὁ καταπιεζόμενος, παραλλάσσοντας τὸν Γοργία, ὅπως φαίνεται κι ἀπ’ τὸ γεγονὸς ὅτι προβάλλονται ὡς ἥρωες τὰ θύματα, οἱ μάρτυρες, ὅπως στὴν χριστιανικὴ καὶ σὲ ὅλες τὶς μονοθεϊστικὲς θρησκείες, ἄλλη μία πτυχή τῆς μεταπλάσεως τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Ἡ πολιτικὴ εὐαισθησία ὅμως χάνεται καὶ ἐπικρατεῖ τὸ ἀναίσθητον, μὲ τὴν γνωστὴ νοοτροπία, «πλήρωσε καὶ γλύτωσε», δηλαδὴ ἐννοοῦμε ὅτι κρατᾷ τὰ προϊόντα τῆς ἀπάτης του καὶ ὑπερηφανεύεται μάλιστα γι’ αὐτό· προέκταση αὐτῶν εἶναι ἡ ἔννοια τῆς αὐτοκριτικῆς, συνέχεια τῆς ἐξομολογήσεως καὶ τῆς ψυχαναλύσεως. Ἡ λογοδοσία χάνεται μὲ τὴν πρακτικὴ αὐτή.⁴⁷ Ὁ ἐνεργὸς πολίτης κρίνεται καὶ διατηρεῖ τὴν αὐτονομία του μὲ τὴν λογοδοσία του καὶ μόνο, κατὰ ὅρισμό τοῦ Ἀριστοτέλους, «πολίτης οὐδενὸς τῶν ἄλλων ὀρίζεται ἢ τοῦ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς»· δηλαδή, προέχει ἡ συμμετοχὴ εἰς τὴν ἄσκησιν τῆς κριτικῆς πρὸς τὴν ἐξουσία κι ἔπεται ἡ συμμετοχὴ στὴν ἄσκησίν της.

⁴⁶ Αὐτόθι, σελ. 29 καὶ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Τὰ ἰδεολογικὰ δεσμά», σελ. 245, ἐκδόσεις «Ὀδυσσεύς», ἐξαντληθέν.

⁴⁷ Αὐτόθι, σελ. 29 καὶ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Νόμους τὰς ψῆδας ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 42, κ. ἐ., καὶ «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», σελ. 14, κ. ἐ.

Ἄς ἐπανεέλθουμε ὅμως καὶ εἰς τὸν Σοφοκλῆν, ἐπειδὴ δίδουμε τὴν ἐντύπωση, ὅτι τὸν ξεχάσαμε· μᾶς λέει λοιπὸν εἰς τὸ δεύτερον στάσιμόν του,

σοφόν τι τὸ μηχανόεν τέχνας ὑπὲρ ἐλπίδ' ἔχων
ποτὲ μὲν κακόν, ἄλλοτ' ἐπ' ἐσθλὸν ἔρπει,
νόμους παραιρῶν χθονὸς
θεῶν τ' ἔνορκον δίκαν·
ὕψιπολις ἄπολις ὅτω τὸ μὴ καλὸν
ξύνεστι τόλμας χάριν.⁴⁸

Συμπληρώνων τὸν ὕμνον τῆς δημοκρατίας εἰς τὸν περίφημον διάλογον Κρέοντος καὶ Αἴμωνος, τοῦ ἐμπείρου κι εἰδήμονος υἱοῦ, εἰς ἀπάντησιν πρὸς τὸν αὐταρχικὸν καὶ δεσποτικῆς νοοτροπίας πατέρα του, ἀποσπῶμεν ἐξ αὐτοῦ τέσσερες στίχους:

Κρ: Ἄλλω γὰρ ἢ 'μοι χρή με τῆσδ' ἄρχειν χθονός;
Αἴμ: Πόλις γὰρ οὐκ ἔσθ' ἥτις ἀνδρός ἔσθ' ἑνός.
Κρ: Οὐ τοῦ κρατοῦντος ἡ πόλις νομίζεται;
Αἴμ: Καλῶς γ' ἐρήμης ἂν σὺ γῆς ἄρχοις μόνος.

Εἶναι πειστικώτατος καὶ βαθυστόχαστος εἰς τὴν διδασκαλίαν του ὁ φιλόμηρος τῶν τραγικῶν, κατὰ τὸν Ἀρχιεπίσκοπον Εὐστάθιον, μὲ πλήρη κάλυψη κάθε πλευρᾶς τῆς ζωῆς τῆς πόλεως, ἀπ' τὴν ἀνάδειξή της, μέσα ἀπ' τὴν πρώτη κοινωνία, τὴν βάρβαρη λεγομένη, ἕως τὴν ἐλεύθερη, μὲ τὴν ἰσηγορίαν της καὶ τὸν ἐμμελῆ της λόγον· τὸν «ἴμερον εὐλέκτρον νύμφας» εἰς τὸν ὕμνον τοῦ ἔρωτος, καθὼς συνηθίζει ὁ θεὸς νὰ φοιτᾷ «δ' ὑπερπόντιος ἐν τ' ἀγρονόμοις ἀνλᾶις», τοὺς ὕμνους τῶν νεαρῶν πρὸς τὶς ἐρωμένες τους ἐννοῶν, τὶς καντάδες ὅλων τῶν ἐποχῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἔκπτωσή του σὲ ἀπολὴ ἀπὸ ὑψίπολη, ἀπὸ ἐνεργὸ πολίτη σὲ ἀχρεῖο· μαζὶ μὲ τὸν Αἰσχύλο εἶναι οἱ θεμελιωτὲς τῆς τραγωδίας, διδασκούσης μὲ τὸ ἐναρμόνιο γένος τῆς μουσικῆς καὶ τὴν ἀνάδειξιν τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ὡς τοῦ ἀρίστου φυτωρίου, ἰσηγορίας καὶ λογοδοσίας, μουσικῆς ἀρμονίας κι ἐλευθέρου λόγου, τραγωδίας καὶ κωμωδίας, ἱστορίας καὶ φιλοσοφίας, ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης καὶ λόγου τῆς Ἀγορᾶς, ὡς ἐλευθέρας πολιτικῆς ἐκφράσεως, ἀλλὰ κι οἰκονομικῶν συναλλαγῶν τῆς ἀγορᾶς, πολλαπλὴ εἶναι ἡ ἐπίδρασή τους, πάντα ὡς ἐνιαία συνισταμένη...

⁴⁸ Σοφοκλέους, αὐτόθι, στ. 365-371, 736-739, ἀπόδοση δική μου κι ἀν. σελ. 44

Ὡς σοφὴ γίνεται δεκτὴ κάθε μηχανικὴ ἐφεύρεση, πέραν ὅποιων ἐλπίδων
πότε μὲν γιὰ τὸ κακό, ἀλλ' ἄλλοτε πρὸς τὸ καλὸ ὁδηγεῖ,
παραβλέποντας τοὺς ἰσχύοντες νόμους
καὶ τὴν ἔνορκη δικαιοσύνη τῶν θεῶν κι
(ἐκπίπτων) ἀπὸ ἔντιμος πολίτης σὲ ἀχρεῖο, ὅταν τὸ μὴ καλὸν
ἐπικρατεῖ, (χάριν) μὲ τὴν βοήθειαν τῆς τόλμης...

Κρ: Ἄλλον δὲ ἐκτὸς ἀπὸ μένα πρέπει νὰ ἀποδεχθῶ ὡς κυβερνήτη;

Αἴμ: Πόλις ὅμως δὲν ὑπάρχει, ὅταν αὐτὴ ἀνήκει σὲ ἕναν ἄνδρα.

Κρ: Δὲν ἀνήκει στὸν κυβερνήτη της ἢ πόλις;

Αἴμ: Καλῶς μόνο ἔρημο πόλη, ἂν ἐσὺ ἄρχεις μόνος σου.

Τὴν ταλάντευση τῆς καθημερινῆς πρακτικῆς τοῦ ἀνθρώπου διδάσκει ὁ Χορὸς εἰς τὸ
κατάμεστον θέατρον τοῦ Διονύσου, μὲ κήρυκα τῆς ἰσηγορίας τὸν νεαρὸ Αἰμίωνα, πρὸς
τὸν ὀλοκληρωτικῆς νοοτροπίας πατέρα του, ἕναν χρόνο πρὸ τῆς ἀποστασίας τῆς
Σάμου, μὲ τὴν συμμετοχὴ τῶν περισσοτέρων σοφῶν ἴσως στὴν ἱστορία εἰς τὸν
πόλεμον ἐκεῖνον· ὁ προσωκρατικὸς φιλόσοφος Μέλισσος ἦταν ἡγέτης τῶν Σαμίων κι
ἀπ' τὰς Ἀθήνας μετεῖχε ὡς στρατηγός κι ὁ Σοφοκλῆς, ὁ ὁποῖος διέπρεψε στὰ ἐρωτικά
του, ἀλλὰ ἀπέτυχε ὡς στρατηγός, μὲ εἰρωνικὲς παρατηρήσεις τοῦ Περικλέους, ἀλλὰ
κι οἱ Εὐρυπίδης, Σωκράτης, Δάμων στὶς φρουρὲς τῆς Ἀττικῆς.

Δέκα χρόνια μετὰ ὁ Περικλῆς θὰ ἀναφερθεῖ, σχεδὸν μὲ τὰ ἴδια λόγια εἰς τὴν
πρακτικὴν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν «Ἐπιτάφιόν» του: "Τὴν ἄμεσο συμμετοχὴ τοῦ
πολίτου εἰς τὴν ἐλευθέραν πρακτικὴν του τὴν προσδιορίζει κυρίως ἡ ἐξωτερικὴ
τῆς ἐσωτερικῆς του διαθέσεως σὲ ὅλες τὶς στιγμὲς τῆς ζωῆς του καὶ περισσότερο στὶς
δύσκολες προσωπικὲς του, ὁμοίως καὶ ἐκεῖνες τῆς πόλεως του· αὐτὴ ἡ διάθεση καὶ ἡ
νοοτροπία τὸν καθιστᾷ ἰδιαίτερος, ἂν ὅχι κι ἀποκλειστικά, πολίτη κι ὑποκείμενο τῆς
πόλεως του, τῆς κοινωνίας του, στενῆς ἢ εὐρυτέρας, κι ὅχι ἡ ἔνταξή του στὴν ὅποια
θρησκεία ἢ ἰδεολογία ἢ κόμμα κι ὅποια ἄλλη παρεμφερῆ ὀργάνωση· ἡ θρησκευτικὴ ἢ
ἰδεολογικὴ πίστη σημαίνει ἐξάρτηση, ἀπόλυτη ἢ παροδική, ἂν κι εἶναι λίγο δύσκολη ἡ
δεύτερη, ὅπως τὸ ἔχει ἀποδείξει ἡ ἱστορία, ἐνῶ ἔχει καθιερώσει σαφῆ διάκριση τῶν
προσωπικῶν στιγμῶν ἀπ' τὶς κοινωνικὲς ἢ πολιτικὲς. Ὁ Περικλῆς, ὁ δεύτερος μετὰ
τὸν Σόλωνα, φιλόσοφος καὶ πολιτικὸς μαζί -ὁ Ἐπιτάφιός, μαζί μὲ τὶς δημογορίες του
κι ἰδιαίτερος τὶς τελευταῖες εἶναι ἀπ' τὰ καλύτερα κείμενα πολιτικῆς φιλοσοφίας τῆς
ἱστορίας- ὀριοθετεῖ σαφέστατα τὴν διάκριση μεταξὺ τῶν θεσμῶν τῆς δημοκρατίας,
τὴν ὀργάνωση τῆς πόλεως καὶ τῆς πρακτικῆς τῶν πολιτῶν της, τῆς καθημερινῆς καὶ
τῆς πολιτικῆς, εἰς τὰς ἐκτάκτους καὶ ἄλλας περιστάσεις τῆς πατρίδος των:

Χρώμεθα γὰρ πολιτεία οὐ ζηλούσῃ τοὺς τῶν πέλας νόμους, παράδειγμα δὲ μάλλον αὐτοὶ ὄντες τινὶ ἢ μιμούμενοι ἑτέρους. Καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους ἀλλ' ἐς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται, μέτεστι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διάφορα πᾶσι τὸ ἴσον, κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὥς ἕκαστος ἐν τῷ εὐδοκιμεῖ, οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλεῖον ἐς τὰ κοινὰ ἢ ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται, οὐδ' αὖ κατὰ πενίαν, ἔχων δέ τι ἀγαθὸν δρᾶσαι τὴν πόλιν, ἀξιώματος ἀφανεία κεκάλυπται. Ἐλευθέρως δὲ τὰ τε πρὸς τὸ κοινὸν πολιτεύομεν καὶ ἐς τὴν πρὸς ἀλλήλους τῶν καθ' ἡμέραν ἐπιτηδευμάτων ὑποψίαν, οὐ δι' ὀργῆς τὸν πέλας, εἰ καθ' ἡδονὴν τι δρᾷ, ἔχοντες, οὐδὲ ἀζημίους μὲν, λυπηρὰς δὲ τῇ ὄψει ἀχθηδόνας προστιθέμενοι.⁴⁹

Ἐχομε λοιπὸν πολιτεία, πὺν δὲν ζηλεύει τοὺς νόμους τῶν ἄλλων, ἀλλὰ παράδειγμα μάλλον εἴμαστε ἑμεῖς ἢ εἰς τὸ νὰ μιμούμεθα τρίτους. Καί, ἐπειδὴ μὲν δὲν κυβερνᾶται ἀπ' τοὺς ὀλίγους, παρὰ ἀπ' τοὺς περισσοτέρους κατοίκους της, ἀποκαλεῖται δημοκρατία· συμμετέχουν δὲ κατὰ τοὺς νόμους ὅλοι μὲ ἴσα δικαιώματα (στὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας), παρὰ τις ἰδιωτικές τους διαφορές, κατὰ δὲ τὴν ἀξιολόγησίν τους στὴν συμμετοχὴ τους εἰς τὰ κοινὰ, ὅπως ἕκαστος τὸ ἀποδεικνύει στὴν πράξιν, κι ὅχι ἀπ' τὴν εἰδική του κατάστασιν ἢ ἀπ' τὴν καταγωγὴ του, ἀλλὰ ἀπ' τὴν ἀρετὴ του προτιμᾶται, οὔτε πάλιν οἱ φτωχότεροι, ὅταν ἔχουν κάτι ἀγαθὸν προτείνειν γιὰ τὴν πόλιν, νὰ ἐμποδίζονται ἀπ' τὴν κοινωνική τους ἀφάνεια. Ὡς ἐλεύθεροι πολῖτες μάλιστα πολιτευόμεστε στὴν διαχείριση τῶν κοινῶν καὶ στὴν παρακολούθησιν τῶν καθημερινῶν μας ἀσχολιῶν, χωρὶς τὴν ἐκδήλωσιν οὐδεμίας ἐνοχλήσεως πρὸς τὸν γείτονά μας, ἐὰν πράττει κάτι κατὰ τὰς ἐπιλογάς του, χωρὶς πρόκλησιν ζημίας μὲν, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐξωτερίκευσιν ἐνοχλητικῆς ἐκφράσεως στὸ πρόσωπό μας.

Τρεῖς παραγράφους μετὰ συμπληρώνει ὁ Περικλῆς:

... ἐνὶ τε τοῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια, καὶ ἑτέροις πρὸς ἔργα τετραμμένοις τὰ πολιτικά μὴ ἐνδεῶς γινῶναι· μόνοι γὰρ τὸν τε μηδὲν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν, καὶ οἱ αὐτοὶ ἤτοι κρίνομέν γε ἢ ἐνθυμούμεθα ὀρθῶς τὰ πράγματα, οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην

⁴⁹ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἐπάνοδος εἰς τὸν ρόλον τοῦ ἥθους», σελ. 10 καὶ Θουκυδίδου, «Ξυγγραφή», Βιβλ. Β', κεφ. 37, παρ. 1,2, (μετάφραση δική μου)

ἡγούμενοι, ἀλλὰ μὴ προδιδαχθῆναι μᾶλλον λόγῳ πρότερον ἢ ἐπὶ ᾧ δεῖ ἔργῳ ἐλθεῖν.⁵⁰

Ὁ ἡγέτης τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας περιγράφει μὲ ἐκπληκτικὴ σαφήνεια τὶς τρεῖς κατηγορίες τῶν πολιτῶν εἰς τὴν ἐποχὴ του καὶ εἰς τὴν δημοκρατία εἰς τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος· ἦταν ὁ λόγος του ὁ ἐπικήδειος πρὸς τιμὴν τῶν πεσόντων κατὰ τὸ πρῶτο ἔτος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ὁ Περικλῆς ἔχει πλήρη συναίσθηση τῶν συνεπειῶν τοῦ πολέμου· παραδίδει μαθήματα πρὸς τοὺς συμπολίτας του, ὑπογραμμίζων ὅτι οἱ πολῖτες διακρίνονται εἰς τρεῖς κατηγορίας, τοὺς ἐνεργοὺς πολίτας, τοὺς ἀπράγμονας καὶ τοὺς ἀχρεῖους· οἱ πρῶτοι, οἱ ἐνεργοὶ πολῖτες, μετέχουν δραστηρίως εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν, οἱ δεύτεροι, οἱ ἀπράγμονες, ἀκολουθοῦν μᾶλλον σιωπηλά, ἀπροθύμως, ἀλλὰ δὲν ἀπέχουν, οἱ τρίτοι, οἱ ἀχρεῖοι, εἶναι ἐναντίον ὅλων τῶν θεσμῶν τῆς ἀμέσου δημοκρατίας καὶ κάνουν τὰ πάντα γιὰ τὴν ὑπονόμευσή τους στὸ σύνολό της. Ὁ Περικλῆς ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς ἐνεργοὺς πολίτας, τῶν ὁποίων ἔργο εἶναι ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία, ἀλλὰ ἀπευθύνει τὰς παραινέσεις του καὶ πρὸς τοὺς ἀπράγμονας· δὲν εἶναι τῆς στιγμῆς ἡ μελέτη τῆς ῥοῆς μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν κατηγοριῶν τῶν πολιτῶν, διότι ὁδηγούμεθα εἰς ἄλλας ἀτραπούς, μὲ ἄκρως ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ ἔχουμε καιρὸ, ἢ μᾶλλον τὰ ἔχουμε συζητήσει κάπως εἰς ἄλλας «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἑμμελοῦς»⁵¹. Τοὺς ἀχρεῖους ἐπισημαίνει ὡς παράδειγμα πρὸς ἀποφυγὴν· ἀχρεῖοι εἶναι ὅσοι δὲν μετέχουν τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, ἀλλὰ καὶ δὲν ἐπιδεικνύουν ἐπιμέλεια εἰς τὰ «τοῖς αὐτοῖς οἰκείων», εἰς τὰ οἰκογενειακά τους καὶ τὰ προσωπικά τους. Λέγει ὁ μέγας πολιτικὸς καὶ φιλόσοφος,

συνήθως ἀσχολούμεθα μὲ τὰ προσωπικά μας πράγματα, ἀλλὰ καὶ ἐπιμελούμεθα τῶν πολιτικῶν, καὶ ὅταν στρέψουμε τὴν προσοχή μας πρὸς ἄλλας ὑποθέσεις μὲ τὰ πολιτικά δὲν ἀσχολούμεθα ὀλιγώτερον· διότι μόνοι ἐμεῖς ὅποιον δὲν μετέχει καθόλου εἰς αὐτά, εἰς τὰ πολιτικά, δὲν τὸν θεωροῦμε ἀπλῶς ἀπράγμονα, ἀλλὰ ἀχρεῖον, καὶ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἤτοι ἀξιολογοῦμεν ἤτοι ἀναλογιζόμεθα ὀρθῶς τὰ πράγματα, ἐπειδὴ δὲν θεωροῦμε ζημίᾳ διὰ τὰς ἀποφάσεις μας τὴν ἔγκαιρο καὶ ἐνδελεχῆ ἀξιολόγησιν, ἀλλὰ ἀντιθέτως πιστεύουμε ὅτι εἶναι μᾶλλον ἐπιζήμιον τὸ νὰ μὴν ἐξετάσουμε ἐπισταμένως μὲ διάλογο προηγουμένως ὅσα ἔχουμε προτείνει νὰ πράξουμε.

⁵⁰ Αὐτόθι, σελ. 11, καὶ Θουκυδίδου, βιβλ. Β', κεφ. 40, 2, μετάφραση δική μου, κι εἰς τὰς ἀ ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», σελ. 5, καὶ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Ὁ πολίτης καὶ ὁ παραγωγός», σελ. 82, ἐκδόσεις, «Φιλόμυθος», Ἀθῆναι, 1993.

⁵¹ Αὐτόθι, σελ. 12, «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 14, κ. ἐ., καὶ «Νόμους τὰς ψῆδας ἡμῖν γεγενέναι», σελ. 11, κ. ἐ. «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», σ. 3, κ. ἐ., 13, κ. ἐ.

Ὁ ἀχρεῖος δὲν μετέχει στὴν ἔγκαιρη καὶ ἐπισταμένη ἀξιολόγηση τῶν πολιτικῶν ὑποθέσεων, παρὰ μόνο γιὰ τὴν ἀπαξίωση τῶν σκοπῶν τῆς ἀμέσου δημοκρατίας. Ποιός εἶναι αὐτός; ὅποιος δὲν ἀποδέχεται ὅτι

«ἡ πόλις καὶ φύσει πρότερον ἢ ἕκαστος»,⁵²

ἐπεξηγεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ἓναν αἰῶνα ἀργότερα· δηλαδή, οἱ θεσμοὶ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας θεωροῦν τὰς πολιτικὰς σχέσεις ἐντὸς τῆς κοινωνίας, ἴσης ἀξίας μὲ τοὺς νόμους τῆς φύσεως κι ἀνωτέρας εἰς τὰς ἐσωτερικάς της.”

Ὁ Περικλῆς στὴν πράξη, μὲ τὶς δύο αὐτὲς ἄμεσες καὶ μεστὲς ἀναφορές του, πέραν τῶν ἐμμέσων σὲ ἄλλα σημεία τῆς ὁμιλίας του, θέτει τὰ σαφέστατα ὅρια μεταξὺ τῶν θεσμῶν τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, μὲ τὸν τελειότερο ὀρισμὸ της στὴν ἱστορία στὴν πρώτη, ἀλλὰ καὶ ὀρίζει τὸν ρόλο τοῦ πολίτου, στὴν δεύτερη, μὲ πλήρη διάκριση τῶν διαφορῶν τῆς πρακτικῆς του· στὴ νεώτερη δημοκρατία πῆραν ἢ ἀντέγραψαν τὸν ὀρισμὸ της, προσθέτοντας ἀρκετὲς ἐπιχρώσεις, γιὰ ἀνταπόκρισή της στὶς ἀνάγκες τους, ἀλλὰ ἀγνόησαν παντελῶς τὸν προσδιορισμὸ τῆς πρακτικῆς τοῦ πολίτου, ὡς ἐνεργοῦ, ἀπράγμονος ἢ ἀχρείου. Δὲν ἔγινε τυχαία ἡ διάκριση αὐτή, παρὰ ἐξέφραζε κι ἐκφράζει τὶς ἐγγενεῖς ἀδυναμίες τῆς δημοκρατίας τους, ὡς μεταπλάσεως τῆς θρησκευτικῆς πίστεως· τὸ ἄτομο ἀποκτᾷ ἔτσι πολιτικὰ κι ἀτομικὰ δικαιώματα, ὡς παραχώρηση ἐκ μέρους τῆς προηγουμένης ἀνταρχικῆς ἐξουσίας, βασιλικῆς ἢ θρησκευτικῆς, διατηρώντας τὸν δοτὸ λόγο του πρὸς τὴν ἰδεολογία του. Παραμένει ἔτσι ἀντικείμενό της, ὅπως ἦταν στὰ παλαιὰ καθεστῶτα· δὲν αἰσθάνεται κι οὔτε εἶναι ἐπιτρεπτὸ νὰ αἰσθάνεται, ὅτι εἶναι φύσει ὑποκείμενο τῆς ἱστορίας κι ὅτι αὐτὸς διαμορφώνει τὴν ἰδεολογία του ἢ θρησκεία του, κι ἔτσι μένει ἐκτὸς ψηφιακῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀποδοχὴ ἢ θέσπιση ἀνθρωπομορφικῆς θρησκείας, καὶ φυσικὰ καὶ ἰδεολογίας, τοῦ εἶναι κάτι τὸ ἀδιανόητο, ἐνῶ στὴν ἄμεσο ἑλληνικὴ δημοκρατία ἦταν ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος της μὲ ἀρχὴ ἀπ’ τὴν ὁμηρικὴ ποίηση· ὁ διάλογος μὲ τοὺς θεοὺς, ἰσότημος μέσα ἀπ’ τοὺς χρησμούς τους, ὅπως κυρίως τοῦ Λοξίου Ἀπόλλωνος, ἢ τοὺς πολιτικούς τους ἐκπροσώπους, εἶναι ἀδιανόητος κι ὡς σκέψη ἀκόμη στὴν νεώτερη ἐποχὴ.⁵³

⁵² Αὐτόθι, σελ. 12 καὶ Ἀριστοτέλους, «Πολιτικά», βιβλ. Α', κεφ. α', παραγ. 12, (1253a25) καὶ Χρήστου Ζ. Καρανίκας, ὁ. ἀ, σελ. 131.

⁵³ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ὁρθολογισμός, ἀσύμβατος τῆς μουσικῆς ἀρμονίας», σελ. 84, 123-124.

Ὁ Ἰσοκράτης παρουσιάζει ἐπίσης τὴν ἔκφραση τοῦ λόγου ὡς κριτηρίου τῆς πολιτικῆς νοσοτροπίας καὶ πρακτικῆς τοῦ ἀνθρώπου· ἡ παρέμβασή του ἔχει ἰδιαίτερη βαρύτητα, ἐπεὶδὴ γίνεται τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ τετάρτου αἰῶνος καὶ μετὰ τὴν ἦττα τῶν Ἀθηναίων στὸν πόλεμο καὶ τὴν ἄκρως ταπεινωτικὴ ἐμπειρία τῶν τριάκοντα τυράννων, ὅταν γνῶριζαν ἀρκετὰ καλά, πέραν τῶν ἐπιφανειακῶν τους ἀντιδράσεων, ὅτι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι κι οἱ ἄμεσοι πρόγονοὶ τους ἦταν οἱ ὑπαίτιοι τῆς ἐξαθλιώσεως τῆς πόλεώς τους. Τὸ ἔδειξαν αὐτό, μὲ τὴν θανάτωση τοῦ Σωκράτους καὶ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ λάθους τους, τὴν λογοδοσίαν τους στὴν πράξη, ἔξι χρόνια μετὰ, ἐπεὶδὴ τοὺς θύμιζε συνεχῶς κι εὐθαρσῶς εἰς τὴν Ἀγορὰν τὰ πολιτικὰ τους ἐγκλήματα, κατὰ τὴν ἐπαναδιδασκαλία γιὰ πρώτη φορὰ τραγωδίας, ἐκείνης τοῦ «Παλαμήδου» τοῦ Εὐρυπίδου· ὁ Ἰσοκράτης, φίλος τοῦ Σωκράτους, δὲν δραπέτευσε στὰ Μέγαρα, ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι μαθητές του, ἀλλὰ προσῆλθε τὴν ἐπομένην εἰς τὴν Ἀγορὰν φορῶντας μαῦρον μανδύαν, εἰς ἔνδειξιν πένθους διὰ τὴν πόλιν του καὶ τὸν φίλον του. Πενήντα χρόνια περὶπου μετὰ τὸν «Ἐπιτάφιον», μὲ τὸν τελειότερο ὀρισμὸ τῆς δημοκρατίας, τῆς καθημερινῆς ζωῆς ὡς ἱστορικῆς συνεχείας καὶ τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς, γράφει ὁ μεγάλος φιλόσοφος κι ἰσάξιός διδάσκαλος ῥητορικῆς, γιὰ τὴν περίοδο τῆς εἰρήνης· εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς χειροτέρας ἐκουσίας ὑποταγῆς τῶν Ἑλλήνων στὸν μεγάλο βασιλέα, μὲ τὴν Ἀνταλκίδειο συνθήκη, ποὺ ὑπέγραψε στὰ Σοῦσα ὁ Ἀνταλκίδας ἐκ μέρους τῆς Σπάρτης· παραχώρησε τότε ὅλες τὶς πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας στοὺς Πέρσες, τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου σὲ ἀπόλυτη ἐξάρτηση καὶ τὴν κυρίως Ἑλλάδα ὡς σύμμαχο ὑποτελῆ.

“Ἡ πρώτη ἀναφορά, μὲ σαφῆ πολιτικὴ καὶ ἱστορικὴ διάσταση στὶς φωτεινὲς ἐποχὲς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, γίνεται, μᾶλλον, ἀπ’ τὸν Ἰσοκράτη εἰς τὸν «Πανηγυρικόν» του, ὅχι τόσο μὲ τὴν μορφή τοῦ ὑπαινικτικοῦ ἢ πλαγίου λόγου, ὅπως γινόταν καὶ πρὶν ἀπ’ τοὺς πολιτικούς τοῦ πέμπτου αἰῶνος, παρὰ ὡς ἄμεση καὶ εὐθεῖα προτροπὴ, δηλαδὴ, ὡς πολιτικὴ ὑποθήκη· ὅσοι Ἕλληνες, καὶ κυρίως Ἀθηναῖοι, εἶχαν προλάβει τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς πόλεως των καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, αἰσθάνονταν τώρα ταπεινωμένοι καὶ περιφρονημένοι στὸν ἑλληνικὸ κόσμον καὶ στὸν βαρβαρικὸ περίγυρό του· ἦταν κοσμοκράτορες σὲ ὁλόκληρην τὴν Μεσόγειον καὶ πλέον ἐβλεπαν τὴν ἀνασφάλειάν τους, ἀκόμη καὶ στὸν Σαρωνικόν, ἐνῶ ὀλίγα ἔτη πρὶν, ὁ στρατηγὸς Κόνων, μὲ περσικὸ χρυσό, εἶχε ξανακτίσει τὰ μακρὰ τεῖχη, ἔστω καὶ πρόχειρα, καὶ εἶχε ναυπηγήσει ἑκατὸ τριήρεις, ὡς πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν ἀνάκτηση τοῦ στόλου τους καὶ τῆς ἀθηναϊκῆς συμμαχίας. Ἀλλὰ, αἰσθάνονταν κατὰ βάθος ὅλοι τους, ὅτι μὲ περσικοὺς δαρεικοὺς δὲν ἀνακτᾶται ἡ ἡγεμονία καί, τὸ χειρότερο, ἡ ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ, ἀφοῦ ἡ αἴσθησις τῆς ἐξαρτήσεως μένει ἰσχυρότατη στὴν

συνείδησή τους· οί Ἀθηναῖοι ἐξέπιπτον σταδιακὰ σὲ ἀπράγμονες, καθὼς δὲν ἦταν οἱ ἴδιοι ταυτοχρόνως, πολῖτες καὶ δικαστές, δραματικοὶ ποιητὲς καὶ μουσικοί, λιθοξόοι καὶ τεχνῖτες, μηχανικοὶ καὶ ἀρχιτέκτονες, στρατηγοὶ καὶ ὁπλίτες, ἀλλὰ ἀνεδεικνύοντο ἓνα ἀπ' ὅλα ἕκαστος ἐξ αὐτῶν, κι αὐτὸ σήμανε τὴν ἀρχὴ τοῦ τέλους τῆς ἀμέσου δημοκρατίας.

Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἰσοκράτους εἰς τὸν «Πανηγυρικόν» του, γιὰ τὴν σημασία τῶν Τρωικῶν καὶ τῶν Μηδικῶν στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία, εἶναι ἡ πρώτη, μὲ τὴν μορφὴ τῆς ὑποθήκης, ἢ ἔστω ἡ πρώτη:

«οὕτω δὲ φύσει πολεμικῶς πρὸς αὐτοὺς ἔχομεν, ὥστε καὶ τῶν μύθων ἥδιστα συνδιατρίβομεν τοῖς Τρωικοῖς καὶ Περσικοῖς, δι' ὧν ἔστι πυνθάνεσθαι τὰς ἐκείνων συμφοράς»⁵⁴.

«Βρισκόμαστε δὲ σὲ τέτοια πολεμικὴ κατάσταση ἐναντίον τους, δηλαδὴ τῶν Περσῶν, ὥστε μὲ εὐχαρίστηση ἐνασχολούμαστε μὲ τοὺς μύθους γιὰ τὰ Τρωικὰ καὶ τὰ Περσικά, μέσα ἀπ' τὰ ὅποια ψάχνουμε νὰ βροῦμε τὸν τρόπο τῆς συντριβῆς τους».

Ἦταν αὐτονόητη ἡ ἀπαίτηση τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν κατάλυση τῆς περσικῆς αὐτοκρατορίας, διότι τόσα κακὰ εἶχε προκαλέσει στὸν Ἑλληνισμό· φυσικά, περισσότερο μετροῦσε ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, τὸ 380 π.Χ., ἡ θέση καὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος, μετὰ τὴν Ἀνταλκίδειον εἰρήνην, πέραν τῆς παραχωρήσεως τῶν πόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὑπὸ τὴν κηδεμονία τοῦ μεγάλου βασιλέως. Ἦταν ἡ πρώτη καὶ ἡ χειρίστη ὑποταγὴ τῶν Ἑλλήνων σὲ βαρβαρικὴ ἐξουσία καὶ μάλιστα ἐκουσίως, χωρὶς νὰ ἔχουν ὑποστῇ ἦττα σὲ πόλεμο· ποτὲ μέχρι τότε ὁ ἑλλαδικὸς χῶρος δὲν εἶχε ὑποταγεῖ σὲ βαρβάρους, παρὰ μόνο οἱ ἀποικίες τους κι ἀπ' αὐτὲς κυρίως ἐκεῖνες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, διότι ἡ Μεγάλῃ Ἑλλάς, τῆς Σικελίας καὶ τῆς Κάτω Ἰταλίας, εἶχε ἐπίσης τὴν τύχη τῆς συνεχοῦς ἀνεξαρτησίας της, ἔστω τοὺς λίγους αὐτοὺς αἰῶνες ἱστορίας της.

Ὁ Ἰσοκράτης καταγράφει τὴν πολιτικὴ ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς του, στὶς ἀρχὲς τοῦ τετάρτου π.Χ. αἰῶνος, ὅταν οἱ ἀπαιτήσεις τῶν Ἑλλήνων, γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ τους ἀπ' τὴν ἰσοπεδωτικὴ σπαρτιατικὴ ἡγεμονία καὶ τὴν περσικὴ κηδεμονία, μὲ τὴν ἀπειλὴ γιὰ πλήρη ὑποταγὴ τους στὴν πρώτη εὐκαιρία, ἦταν δεσπόζουσες· ταυτοχρόνως ὅμως ἔκανε ἀναφορὰ στὶς φωτεινὲς στιγμὲς τῆς ἱστορίας τους, στὸν Τρωικὸ καὶ

⁵⁴ Ἰσοκράτους, «Πανηγυρικός», παρ. 158, ἐνῶ σχετικὴ ἀναφορὰ κάνει καὶ στὸν «Ἀρεοπαγητικόν», παρ. 76-79, μετάφραση δική μου κι εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Οἱ ὑπόγειες διαδρομὲς τῆς ἱστορίας», σελ. 9 κ.έ..

στοὺς Μηδικοὺς πολέμους, ἀνάγοντάς τους σὲ μύθους· οἱ φιλόσοφοι ἔχουν πλείονας ἀναφορὰς εἰς τὸν θεῖον ποιητὴν, μὲ προέκταση τὴν ἔμφαση εἰς τὸ ἦθος τῶν ἀνθρώπων, δηλαδή, εἰς τὴν ἐλευθέραν πολιτικὴν πρακτικὴν κατὰ τὸν πέμπτο αἰῶνα, τὴν περίοδο τῆς ἐμμελείας. Οἱ προσπάθειες τοῦ σοφοῦ, σὲ μεγάλο βαθμό, ἀπέτυχαν διότι δὲν ἔγιναν οἱ Ἀθηναῖοι ἐνεργοὶ πολῖτες, οὔτε οἱ ὑπόλοιποι Ἕλληνες ἀντέδρασαν στὴν σπαρτιατικὴ ἡγεμονία καὶ στὴν περσικὴ κηδεμονία, παρὰ συνέχιζαν τοὺς μεταξὺ τους πολέμους καὶ τοὺς ἐμφυλίους σπαραγμούς· ἀλλὰ καὶ αἱ Θῆβαι, ὀλίγα χρόνια μετὰ, στὴν βραχύβια ἡγεμονία τους, στὰ Σοῦσα ἔστειλαν τὸν Πελοπίδα, γιὰ βοήθεια, τὴν κηδεμονία, καὶ τὴν ἀνέχθησαν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιδίωξαν.

Στὴν περίοδο αὕτῃ ἀναδύθηκε ἡ μακεδονικὴ ἡγεμονία, σὲ σύγκρουση μὲ τὴν δεύτερη ἀθηναϊκὴ συμμαχία, καθὼς οἱ Μακεδόνες διέθεταν δύο πλεονεκτήματα· τὴν ζωντάνια καὶ τὸν δυναμισμό τῆς νέας φυλῆς καὶ τὸν σχηματισμὸ τῆς μακεδονικῆς φάλαγγος, μαζὶ μὲ τὴν πρώτη στὴν ἱστορία πλήρη ὀργάνωση εὐρυτέρου ἐθνικοῦ κράτους, μὲ τὸ σύστημα τῶν ὀροφυλάκων καὶ τῶν ὀριοφυλάκων. Ἐπεβλήθησαν μὲ τὰ ὄπλα τους στὶς ἀντίπαλες ἐλληνικὲς πόλεις, ἀλλὰ καὶ ἔγιναν ἀπ' αὐτὲς ἀνεκτοί, ἐνῶ οἱ νέοι ἀκολούθησαν τὸν Ἀλέξανδρο στὴν ἐκστρατεία του, ὡς στρατιῶτες, ἔμποροι, μηχανικοί, τεχνικοί, καὶ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν· ἐπρόκειτο γιὰ τὴν πρώτη συστηματικὴ καὶ πλήρη ἐνσωμάτωση τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ κατακτητοῦ, δηλαδή, στὸν ἐλληνικὸ, ὅλων τῶν κατακτηθέντων λαῶν, μαζὶ μὲ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τους εἰς αὐτόν."

Τὴν ἴδια ἄποψη ὑποστηρίζει κι ὁ Ἀριστοτέλης, ἄλλα πεντήκοντα ἔτη ἀργότερα καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ ὀγδόου βιβλίου τῶν «Πολιτικῶν», στὸ ὁποῖο πραγματεύεται τὸ πῶς διαμορφώνεται τὸ ἦθος τοῦ πολίτου, χάρις στὴν μουσικὴ του παιδεία κυρίως:

«Ἐπεὶ δ' ἐν τὸ τέλος τῇ πόλει πάσῃ, φανερόν ὅτι καὶ τὴν παιδείαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον εἶναι πάντων καὶ ταύτης τὴν ἐπιμέλειαν εἶναι κοινὴν καὶ μὴ κατ' ἰδίαν, ὃν τρόπον νῦν ἕκαστος ἐπιμελεῖται τῶν αὐτοῦ τέκνων ἰδίᾳ τε καὶ μάθησιν ἰδίαν ἢ ἂν δόξῃ διδάσκων. δεῖ δὲ τῶν κοινῶν κοινὴν ποιεῖσθαι καὶ τὴν ἄσκησιν· ἅμα δὲ οὐδὲ χρὴ νομίζειν αὐτὸν αὐτοῦ τινὰ εἶναι τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ πάντας τῆς πόλεως, μόνιον γὰρ ἕκαστος τῆς πόλεως, ἢ δ' ἐπιμέλεια πέφυκεν ἑκάστου μορίου βλέπειν πρὸς τὴν τοῦ ὅλου ἐπιμέλειαν».⁵⁵

Ἐπειδὴ δ' ἓνα εἶναι τὸ τέλος, ὁ σκοπός, πάσης πόλεως, καθίσταται φανερό ὅτι καὶ ἡ ἐκπαίδευση εἶναι ἀπαραίτητο νὰ εἶναι ἢ αὐτὴ γιὰ ὅλους καὶ ἡ ἐπιμέλεια αὐτῆς νὰ εἶναι κοινὴ κι ὄχι κατ' ἰδίαν ἀτομικὴ, μὲ ὅποιο τρόπο ἕκαστος ἐπιμελεῖται τὰ παιδιά του ἰδιωτικῶς καὶ μὲ ἴδια μάθηση νὰ διδάσκει, ὅπως πιστεύει ὁ ἴδιος. Πρέπει λοιπὸν γιὰ τίς κοινὲς ὑποθέσεις νὰ ἔχουν κοινὴ ἐνίαία πολιτικὴ· ἐπὶ πλέον δὲ οὔτε πρέπει πιστεύειν κάποιος ἀπ' τοὺς πολῖτες, ὅτι εἶναι δική του ὑπόθεση, ἀλλὰ ὅλων τῶν πολιτῶν τῆς πόλεως, ἢ δὲ ἐπιμέλεια ἐγγίνεται φύσει ὑπόθεση ἑκάστου, ὡς μορίου τῆς ὅλης ἐπιμελείας τῆς πόλεως.

Στὴν πράξη συμπληρώνει τὴν φράση,

«ὅτι μὲν οὖν ἡ πόλις καὶ φύσει πρότερον ἢ ἕκαστος, δηλον».

Ὁ Σταγειρίτης δίδει πρωθύστερη ἀπάντηση στοὺς νεώτερους φιλολόγους, ξένους, ἀλλὰ καὶ φραγκολάγνους δικούς μας, ὅτι δὲν ὑπῆρχε δημοσία ἐκπαίδευση στὴν Ἑλλάδα, παρὰ μόνο ἰδιωτικὴ, ὅπως τὴν κρίνουν ἀπ' τὴν διαστρεβλωτικὴ θεωρία τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ· ἐπιβεβαιώνουν ἔτσι τὴν φοβίαν τους τῆς ἐμμελοῦς ἀναγνώσεως τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας, λόγῳ τῆς δουλικοτάτης νοοτροπίας τους. Γνωρίζουν, ἀλλὰ δὲν τὸ ὁμολογοῦν, ὅτι καὶ μόνη ἡ ἀνάγνωση τῆς γραμματείας ἐλληνικῶ τῷ τρόπῳ, ὅπως τῆς βιογραφίας τοῦ Θεμιστοκλέους ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου,

⁵⁵ Ἀριστοτέλους, «Πολιτικά», Βιβλ. Η', κεφ. α', παρ. 2, (1337a22-31) καὶ Βιβλ. Α', κεφ. α', παρ. 12, 1253a25, μετάφραση δική μου, κι ὁ. ἀν. σελ. 54.

ὅπου ἀναφέρεται, ὅτι οἱ Τροϊζήνιοι, ὅταν παρέλαβαν τὶς φυγάδες ἀθηναϊκὲς οἰκογένειες, κατὰ τὴν εἰσβολὴν τοῦ Ξέρξου, διέθεσαν καὶ διδασκάλους, δηλαδὴ μετρικούς, γιὰ τὰ παιδιά τους, διὰ τὴν διδασκαλίαν τους, μεγαλοφώνως πάντοτε· δηλαδή, εἶχαν δημόσια σχολεῖα κι αἱ Ἀθῆναι κι ἡ Τροϊζήν, διαφορετικὰ δὲν θὰ εἶχαν τὴν ἄνεση διαθέσεως μετρικῶν. Ἡ διδασκαλία τῶν μετρικῶν, ὅπως γινόταν σὲ ὁλόκληρη τὴν ἱστορία μας, ἀπ' τὸν Ὅμηρο μέχρι τὴν βαναροκρατία, τοὺς ὁδηγεῖ ἀνεπαισθῆτως μάλιστα στὴν ἐλεύθερη σκέψη καὶ πρακτικὴ καὶ στὴν ἔκφραση τῆς προσωδίας καὶ τοῦ ἐμμελοῦς λόγου· γνωστὰ αὐτὰ στοὺς ἀναγνώστες μας καὶ στὴν μεγάλη πλειοψηφία τῶν δασκάλων καὶ τῶν φιλολόγων, ἔστω κι ἂν ὑστεροῦν κάπως τῆς θεωρητικῆς προσεγγίσεώς τους. Ἀλλὰ οἱ τηλεπαραθεριστὲς καθηγητάδες κι ἄλλοι λογοτεχνίζοντες καὶ προσποιοῦμενοι τὴν γνώση τῆς γραμματείας μας μᾶλλον ἐσκεμμένως ὑποστηρίζουν τὴν κοινοβαρβαρικὴ, κι ὡς ἔκφραση τῆς δουλικῆς τους νοοτροπίας, μαζί μὲ τὴν συστράτευσή τους στὴν ἐκστρατεία ἀφελληνισμοῦ μας. Ἡ δουλικὴ καὶ ταπεινὴ νοοτροπία τους τοὺς καθοδηγεῖ!

Ἄς θυμίσουμε ὅμως κάτι, ὅτι ἡ ὑποχρεωτικὴ δημοσία ἐκπαίδευση ἦταν σὲ μεγάλο βαθμὸ γενικὴ, κατὰ τὴν χρυσὴ ἐποχὴ τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν περίοδο τῆς ἀμέσου δημοκρατίας· ὁ Περικλῆς εἰς τὸν ἐπιτάφιόν του ἀναφέρεται εἰς τὴν κοινωνικὴν προστασίαν κι ἐκπαίδευσιν τῶν ὀρφανῶν τοῦ πολέμου, δηλαδὴ τὴν δημοσίαν κι ὁ Πλάτων κι οἱ φιλόσοφοι νεαροὺς χρησιμοποιοῦν ὡς ἀναγνώστες τῶν διαφόρων συγγραμμάτων, μὲ τὴν γνωστὴ φράση, «ἀνάγνωθι ὦ παῖ», ἀπὸ δημοσία ἐκπαίδευση προέρχονται κυρίως αὐτοί. Ὅσο ἀρχίζει ἡ παρακμὴ τὸν τέταρτο αἰῶνα κι ἡ ἐπικράτηση τῶν ἀπραγμόνων καὶ τῶν ἀχρείων, τότε ἐπεκτείνονται ἡ ἰδιωτικὴ ἐκπαίδευση, μὲ τὴν εὐρύτερη ἐξάπλωσή της μετὰ τὴν ρωμαϊκὴ κατάκτηση. Ἐπομένως κι οἱ φραγκολάγνοι φιλόλογοι καὶ καθηγητάδες ἔχουν δίκαιο, ἐπειδὴ πρότυπό τους ἔχουν αὐτὴν τὴν ἐποχὴ, τὴν ὁποία ἔχουν καθαγιάσει ὡς ἑλληνορωμαϊκὸ πολιτισμό, μὲ τὴν προδοτικὴ ἰσοπέδωση τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας· ἐκφράζει ὅμως αὐτὴ καὶ τὴν προσωπικὴ τους δουλικότητα κι ἀδυναμία ἀσκήσεως ἐλευθέρας σκέψεως καὶ πολιτικῆς πρακτικῆς, ὅποτε ὑποβιβάζουν καὶ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία στὰ μέτρα τους!

Τὴν καλύτερη ἀπάντηση στοὺς ἀφελληνιστὲς δίδει, πέραν ὅλων τῶν ἄλλων, κι ἡ Παλατινὴ Ἀνθολογία, μὲ τὸ ἀπόσπασμά της,

*Εἴτε σοι Ἀντιγόνην εἶπεῖν φίλον, οὐκ ἂν ἀμάρτοις,
εἴτε καὶ Ἡλέκτραν· ἀμφοτέραι γὰρ ἄκρον.*⁵⁶

⁵⁶ Παλατινὴ Ἀνθολογία, Ζ', 37.

Δηλαδή, οί Βυζαντινοί τοῦ δεκάτου αἰῶνος, τὴν ἐποχὴ τῆς μακεδονικῆς ἀναγεννήσεως, εἶχαν ὡς πνευματικὴ καὶ ἄλλη ἐνασχόλησή τους τὴν ἐλληνικὴ γραμματεία, εἴτε ὡς ἐνιαῖο ἀντικείμενο, εἴτε ὡς ἀποσπάσματα τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦσαν καθημερινά, ἂν καὶ αἱ «Παρεκβολαὶ εἰς τὸν Ὅμηρον» τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης καὶ τὸ δρᾶμα, «Τιμαρίων» τῆς ἰδίας περὶ τοῦ ἐποχῆς, ἢ Σούδα, μαζί μὲ πολλὰ ἄλλα, δείχνουν ὅτι ἦταν σὲ εὐρεία συζήτηση οἱ ἀναφορὲς στοὺς προγόνους μας κι ὅτι ἦταν ἀντικείμενο τῶν πανεπιστημιακῶν τους σπουδῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν συναναστροφῶν τους· αὐτὰ ὡς ἐπιφανειακὴ προσέγγιση, ἐπειδὴ στὴν πράξη ἡ μεταγλώττιση ὁλοκλήρου τῆς ἀρχαίας γραμματείας ἀπ' τὴν μεγαλογράμματη γραφὴ στὴν μικρογράμματη ἢ ἐπισευρμένη, μᾶς προσέφερε τὴν διατήρηση μεγάλου μέρους της, ἀλλὰ κι ὅτι κι αὐτὴ ἐνετάσσετο στὸ εὐρύτερο πλαίσιο τῆς θύραθεν παιδείας, τοῦ πλέον δημιουργικοῦ θεσμοῦ κι ἀπὸ πολλοὺς τῆς ἐποχῆς μας. Ὅπως δὲ ποτε, αὐτὸ δὲν ἔγινε χάριν παιδείας, ἀλλὰ ὡς ἐνσωμάτωση τῆς ἐλληνικῆς παιδείας στὶς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς τους, ὅπως τὸ ἐπιβεβαιώνει κι ὁ Γεώργιος ὁ Χοιροβοσκός, περὶ τὸ 600, κι ὁ πατριάρχης Φώτιος, ἡ σχολή του, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Καισαρείας Ἀρέθας, πρωτεργάτης τῆς μεταγλώττισεως τῆς ἀρχαίας γραμματείας εἰς μικρογράμματην ἀπ' τὴν μεγαλογράμματην, μαζί μὲ τοὺς αὐτοκράτορες, Λέοντα Στ' τὸν σοφὸν καὶ τὸν υἱὸν του, Κωνσταντῖνο τὸν Πορφυρογένητο, συμπληρωματικῆς τῆς διδασκαλίας τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας. Ἐνδεικτικὴ κι ὄχι ἐξαντλητικὴ εἶναι ἡ ἀναφορά μας.

Ἀλλὰ καὶ στὴν δημόσια ἐκπαίδευση τῶν Βυζαντινῶν περιλαμβανόταν κι οἱ τρολογίαι τῶν τριῶν τραγικῶν, τὴν γνωστὴν ὡς «βυζαντινὴ τριάδα», Αἰσχύλου, Πέρσαι, Προμηθεὺς δεσμώτης, Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβαις, Σοφοκλέους, Αἴας, Ἡλέκτρα, Οἰδίπους τύραννος, Εὐριπίδου, Ἑκάβη, Ὀρέστης, Φοίνισσαι καὶ Ἀριστοφάνους, Νεφέλαι, Βάτραχοι, Πλούτος, ἀλλὰ οἱ δικοὶ μας εὐρυμαθεῖς βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ δὲν τοὺς μνημονεύουν.⁵⁷

Μερικὲς ἀναφορὲς βοηθοῦν στὴν παρουσίαση τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς, “Ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεὺς εἶναι σαφέστατος στὴν περιγραφὴ τῆς ἐκπτώσεως τοῦ λόγου στὸ ἔργον του, «Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων», ἥτοι περὶ συνθέσεως τῆς γλώσσης μας, ἐπειδὴ ἡ γλῶσσα ἀπεκαλεῖτο τότε ὄνομα: «Τοῖς μὲν οὖν ἀρχαίοις ὀλίγου δεῖν πᾶσι πολλὴ ἐπίδοσις ἦν αὐτοῦ (τοῦ συντιθέναι δεξιῶς τὰ ὀνόματα), παρ' ὃ καὶ καλὰ ἐστὶν αὐτῶν τὰ μέτρα καὶ τὰ μέλη καὶ οἱ λόγοι. Τοῖς δὲ μεταγενεστέροις οὐκ ἔστι πλην ὀλίγων... Καὶ τί δεῖ τούτους θαυμάζειν, ὅπου γε καὶ οἱ φιλοσοφίαν

⁵⁷ Herbert Hunger, «Βυζαντινὴ Λογοτεχνία», τομ. Β', σελ. 421, 464, «Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης», 1992 καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ὁρθολογισμός, ἀσύμβατος τῆς μουσικῆς ἀρμονίας», σελ. 109.

ἐπαγγελλόμενοι καὶ τὰς διαλεκτικὰς ἐκφέροντες τέχνας οὕτως εἰσὶν ἄθλιοι περὶ τὴν σύνθεσιν τῶν ὀνομάτων ὥστε αἰδεῖσθαι καὶ λέγειν;»⁵⁸ Ἐξαίρεση κάνει μόνο τῶν Στωικῶν, ἐπειδὴ ἡ σχολή τους ἀσχολήθηκε μὲ τὴν γλῶσσαν.

Ἡ ἀναφορὰ στὸν Διονύσιο Ἀλικαρνασσέα γίνεται, ἐπειδὴ ἔχει βαρύτητα ἡ κριτική του, ἀφοῦ ἔζησε τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς λατινικῆς γραμματείας... μὲ τὴν στρατευμένη κουλτούρα τοῦ Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου, καὶ τὴν συμβολή του σὲ αὐτήν, μὲ τὴν ῥωμαϊκὴ ἱστορία του, ἀλλὰ καὶ τὴν κριτικὴ στάση ἀπέναντί της, πλέκων τὸ ἐγκώμιο τῆς ἑλληνικῆς καὶ τοῦ ἥθους της. Ἡ ἔκπτωση τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου προῆλθε καὶ ἐκ τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἑλλάδος στὴν Ρώμη.

Τί μᾶς λέει, ὁ Διονύσιος, «Εἰς μὲν λοιπὸν τοὺς ἀρχαίους ὀλίγον ὑστερεῖ ἢ εἰς ὅλους καλὴ ἐπίδοσις τοῦ νὰ εἶναι συνήθεια (τοῦ συντιθέναι δεξιῶς τὰ ὀνόματα, τὴν γλῶσσαν), καὶ γι' αὐτὸ εἶναι καλὰ συνδυασμένα σὲ αὐτοὺς τὰ μέτρα καὶ τὰ μέλη καὶ οἱ λόγοι, ὁ πεζὸς λόγος. Εἰς δὲ τοὺς μεταγενεστέρους δὲν ἰσχύει αὐτό, παρὰ σὲ ὀλίγους... Καὶ σὲ τί θαυμάζειν αὐτούς, στοὺς ὁποίους κι ὅσοι ἐπαγγέλλονται τὴν φιλοσοφίαν κι ὅσοι τὶς λεγόμενες διαλεκτικὰς τέχνες τόσον εἶναι ἄθλιοι στὴν σύνθεση τῶν ὀνομάτων, τῆς γλώσσης, ὥστε εἶναι ντροπὴ καὶ τὸ νὰ ἀναφερθεῖς σὲ αὐτούς;» Ἐπιγραμματικὸς εἶναι ὁ γραμματικὸς γιὰ τοὺς Ἕλληνες καὶ ἱστορικὸς γιὰ τοὺς Ρωμαίους· δίδει τὴν ἐντύπωση, ὅτι ἀναιρεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸν γραικυλισμὸ του, παρουσιάζοντας τὴν πολὺπλευρὴ ἀπόχρωση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, τοῦ ὀνόματός της, τὴν πολιτικὴ καὶ ἀρμονικὴ γιὰ τοὺς πολλοὺς προγόνους του, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀθλίαν καὶ «φορτικὴν τινὰ πάννυ καὶ ὀχληράν» τῶν πολλῶν τῆς ἐποχῆς του. Λίγο πιὸ κάτω εἶναι σαφέστερος, ἀφοῦ ἔχει τελειώσει τὴν ἀφιέρωσή του στὸν Ροῦφο, υἱὸ τοῦ Μετιλίου, ὁ ὁποῖος μᾶλλον εἶχε διατελέσει ἑπαρχὸς τῆς Ἀχαΐας καὶ ἀνθύπατος ἴσως τῆς Γαλατίας, καὶ εἶχε στὸ περιβάλλον του ὡς οἰκοδιδάσκαλο τὸν Διονύσιον· αἰσθανόταν τὴν φροντίδα τοῦ προστάτου του, Γραικύλος ἄλλωστε ἦταν, ἀλλὰ ἐπιδίωκε καταστῆσαι αὐτὸν ἐλεύθερο πολίτη, μὲ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἀρμονικῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, δείχνοντας ἔτσι καὶ τὴν πρόθεσή του γιὰ ἀπαλλαγὴ καὶ τῶν Ἑλλήνων, ἀπ' τὴν ἀθλίαν καὶ φορτικὴν τινὰ καὶ ὀχληράν τῶν ὁμοεθνῶν του γλῶσσαν. «Πολλοὶ γοῦν ποιηταὶ καὶ συγγραφεῖς φιλόσοφοί τε καὶ ῥήτορες λέξεις πάννυ καλὰς καὶ πρεπούσας τοῖς ὑποκειμένοις ἐκλέξαντες ἐπιμελῶς, ἀρμονίαν δὲ αὐταῖς περιθέντες εἰκαίαν τινὰ καὶ ἄμουσον οὐδὲν χρηστὸν ἀπήλαυσαν ἐκείνου τοῦ πόνου. Ἄλλοι δ' εὐκαταφρόνητα καὶ ταπεινὰ λαβόντες ὀνόματα, συνθέντες δ' αὐτὰ ἡδέως καὶ περιπτῶς πολλὴν τὴν ἀφροδίτην τῷ λόγῳ περιέθηκαν»⁵⁹. Μᾶς λέει, ὅτι «πολλοὶ λοιπὸν ποιητὲς καὶ

⁵⁸ Διονυσίου Ἀλικαρνασσέως», «Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων», κεφ. δ', π. 14, 16, μετάφραση δική μου καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ὁρθολογισμὸς ἀσύμματος τῆς μουσικῆς ἀρμονίας», σ. 13.

⁵⁹ Αὐτόθι, κεφ. γ', παρ. 2, 3, μετάφραση δική μου.

συγγραφείς και φιλόσοφοι και ρήτορες ἐπέλεξαν ἐπιμελῶς πολὺ καλὰς λέξεις καὶ ἀντίστοιχες τῶν φράσεών τους, ἀλλὰ συνέδεσαν αὐτὲς μὲ ἀρμονία ἀστόχαστη, τυχαία καὶ ἄμουσο, ὁπότε τίποτε τὸ χρηστὸ δὲν ἀπήλαυσαν τοῦ κόπου τους. Ἄλλοι ὅμως χρησιμοποίησαν εὐκραταφρόνητη καὶ ταπεινὴ γλῶσσα, ἀλλὰ τὴν συνεδύασαν μὲ περιττὴ εὐφράδεια καὶ εὐχαρίστηση καὶ προσέθεσαν στὸν λόγο τους πολλὴν ἡδύτητα, ἀφροδίτην», ὅπως μὲ τὴν Ἀφροδίτην δηλαδή. Τὴν ἀρμονία τοῦ λόγου ἀναζήτησαν αὐτοὶ κι ὄχι ἀπλᾶ τὶς λέξεις, ὅπως ὁ σύγχρονός μας στρατευμένος τῆς κοινοβαρβαρικῆς γλωσσολόγος...

Οἱ πολλοὶ τωρινοὶ φιλόλογοί μας δὲν ἀντιλαμβάνονται τὴν διαφορὰ αὐτὴ, οὔτε οἱ ξένοι ποὺ ἔχουν κάνει τὶς μεταφράσεις καὶ πολλοὶ δικοί μας, ὡς πιστοὶ μαθητὲς τους· ἀπουσιάζει ἡ πολιτικὴ διάσταση τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου, τοῦ ἀρμονικοῦ, γλαφυροῦ καὶ πειστικοῦ, ἐπειδὴ γίνεται σύγχυσις μὲ τὸν ἄθλιο καὶ ἀχρεῖο στὴν ἐκφώνησή του. Τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι οἱ λέξεις, ὅπως καὶ στὶς μέρες μας μὲ τὴν κοινοβαρβαρικὴ, τὴν χυδαίαν γλῶσσαν, ἀλλὰ ἡ ἀπουσία ἀρμονίας· δὲν δίδουν σκέτες οἱ λέξεις τὸν ὡραῖο λόγο, παρὰ ἡ τήρηση τῆς ἀρμονίας καὶ τῆς εὐαισθησίας τῆς πλοκῆς τοῦ λόγου, τῆς συνθέσεως τῆς γλώσσης, τῶν ὀνομάτων, τῆς προσωδίας. Ἡ διάκριση αὐτὴ ὅμως προσδιορίζει καὶ τὴν πρακτικὴ τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ του ἢ τὴν δουλικὴ καὶ ταπεινὴ. Ἡ ἐπιλογὴ δηλαδή εἶναι πολιτικὴ, ἀντιλαμβάνεται ὁ καθεὶς τὴν ἐλεύθερη καὶ αὐτόνομη πρακτικὴ του, ἢ ὑποτάσσεται στὸν ἄνωθεν λόγο, ἰσοπεδωτικὸ κι ἐξουθενωτικὸ γιὰ τὸν ἴδιο, ὁπότε καὶ ἀποκτᾷ δουλικὴ νοοτροπία.

Ἡ ἑλληνικὴ ἦταν ἡ κύρια γλῶσσα τῶν πεπαιδευμένων Ῥωμαίων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης κι ἂς μὴν ξεχνοῦμε, ὅτι ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ, Ῥωμαῖστὶ μὲν ἀπευθύνθηκε στὸν Κάσκα, ποὺ πρῶτος τὸν μαχαίρωσε, «Μιαιρώτατε Κάσκα, τί ποιεῖς;» Αὐτὸς ὅμως Ἑλληνιστὶ εἶπε πρὸς τὸν ἀδελφό του, «Ἀδελφέ, βοήθει», γράφει ὁ Πλούταρχος. Ἄλλωστε ἔξι χρόνια πρὶν, ὁ ἴδιος Καῖσαρ, μόλις εἰσῆλθεν εἰς Ἀθήνας, μετὰ τὴν εἰς τὰ Φάρσαλα νίκη, οἱ Ἀθηναῖοι, παρ' ὅτι ἦταν πρὶν μὲ τὸν Πομπήιον, ἔσπευσαν νὰ παραδοθοῦν εἰς αὐτὸν καὶ τὸν γέμισαν μὲ ὕμνους, ἀλλὰ ἀπάντησε ἑλληνικά, «ποσάκις ὑμᾶς ὑπὸ σφῶν αὐτῶν ἀπολλυμένους ἡ δόξα τῶν προγόνων περισώσει;»⁶⁰

⁶⁰Πλουτάρχου, Γαῖος Ἰούλιος Καῖσαρ», κεφ. 66 καὶ Κωνσταντίνου Παπαρηγοπούλου, «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους», τόμος, γ', σελ. 390 καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ὁ ἀκόρεστος πόθος τῆς φραγκαλαγνείας», σελ. 13.

Τί δέ ποτ' ἐστὶν ἄνθρωπος

Ὁ ἐγκλωβισμὸς τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου στὴν μονοσήμαντη θεώρηση τῆς ζωῆς καὶ τῆς πολιτικῆς καὶ καθημερινῆς ὑποστάσεώς του ἀνάγεται, ὅπως ἔχουμε προαναφέρει, στὴν διαφοροποίηση τῆς λατινικῆς γραμματείας καὶ φιλοσοφίας ἀπ' τὴν ἐλληνικὴ ἀπ' τὰ πρῶτα βήματα τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρώμης, ἐπειδὴ στὴν προηγούμενη ἱστορία τῆς τῆς δημοκρατικῆς περιόδου ἀναγνώριζε στὸν ἑαυτό της τὸν ρόλο τοῦ μαθητοῦ σὲ αὐτὰ τὰ θέματα· δὲν ἦταν καθόλου εὐκόλο τὸ βῆμα, καθὼς ἡ ὅποια μορφωμένη τάξη τῆς Ρώμης εἶχε τὴν ἐλληνικὴ ὡς καθημερινὴ γλῶσσα της, ἐνῶ κι ἡ ὅποια ἀξιόλογη λογοτεχνικὴ παραγωγή της ὀφειλόταν στὴν ἔμπρακτη βοήθεια τῶν Ἑλλήνων σοφῶν καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἦταν ἀντιγραφὴ ἐλληνικῶν ἔργων.

Ὁ Ὀκταβιανὸς Αὐγουστος ἔκανε τὸ μεγάλο βῆμα, ἀφοῦ ἀπέκτησε τὴν κυριαρχία ὀλοκλήρου τῆς τότε ρωμαϊκῆς ἐπικρατείας, μετὰ τὴν ἥττα τοῦ Μάρκου Ἀντωνίου παρὰ τὸ Ἄκτιον τῆς Ἡπείρου καὶ τὴν αὐτοκτονία του στὴν Ἀλεξάνδρεια, γιὰ νὰ τὸν ἀκολουθήσει κι ἡ φίλη του Κλεοπάτρα, μετὰ τὴν ἄφιξη τοῦ νικητοῦ στὴν πόλη της· σκέφθηκε, ὅτι χρειαζόταν τὴν δική της ἐποποιΐα ἢ αὐτοκρατορία του, ἰσάξια ἢ κι ἀνώτερη τῆς ἐλληνικῆς. Ἔτσι θέσπισε τὸν θεσμὸ τῆς στρατευμένης κουλτούρας, ὅπως στὰ ἀσιατικὰ βασιλεία, καὶ καθιερώθηκε ἡ ἐπίσημη χρηματοδότηση, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν δυτικὴ ἱστορία, τῶν σοφῶν καὶ λογίων τῶν ὀλοκληρωτικῶν καθεστώτων, ὅπως τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, γιὰ τὴν ἐξύμνηση τῶν ἡγετῶν τους· στὴν αὐλή του καὶ μὲ ἄφθονο κρατικὸ χρήμα ἔζησαν, ἐμπνεύσθηκαν κι ἔγραψαν πολλοὶ ἐπικοὶ ποιητὲς καὶ δραματουργοί, ὅπως πρῶτος ὁ Βιργίλιος, καὶ μὲ τὴν διαμεσολάβηση τοῦ Μαικήνα, τοῦ πλουσίου Ρωμαίου προστάτου τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν, φίλου τοῦ Ὀκταβιανοῦ καὶ ὀργάνου του στὴν καλλιέργεια τῆς λατινικῆς ἐποποιΐας. Προσέφεραν πολλὰ, ἀλλὰ ἐλάχιστα σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἐλληνικὴν γραμματεία!

Ὁ Βιργίλιος εἶναι μεγάλος ποιητὴς καὶ χάραξε τὴν λατινικὴ καὶ δυτικὴ λογοτεχνία, ἐνῶ κι ὁ Δάντης στὴν *Κωμωδία του*, τὸν ἀναφέρει ὡς ὁδηγό του στὸ *Καθαρτῆριο* καὶ στὸν *Παράδεισο*· μιμήθηκε σὲ ὅλα του τὸν Ὅμηρο καὶ ἔπλασε τοὺς χαρακτήρες τῆς «*Αἰνειάδος*», σύμφωνα μὲ τοὺς ἥρωες τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἢ Διδῶ κι οἱ ἡρωίδες του, θυμίζουν Κλεοπάτρα, Στρατονίκη, Ἀρσινόη, Βερενίκη καὶ ἄλλες, κατὰ πολλοὺς μελετητὲς τῆς ἱστορίας. Ἀλλὰ τὸ πνεῦμα του ἐξέφρασε τὴν ἀπεριόριστη πίστη κι ἐξάρτηση ἀπ' τὴν ἀπόλυτη ἐξουσία τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τῶν θεῶν του:

“Ὁ Πλάτων, εἰς μίαν ἀπ’ τὰς σπανίας περιπτώσεις ἀμφισβήτησεως τοῦ Λόγου, τοῦ ὀρθοῦ λόγου κατὰ τὴν νεωτέραν ὁρολογία, τῆς ἐξαρτήσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπ’ τὴν θρησκεία, τὴν ἰδεολογία ἢ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας, ἀναφέρει, εἰς τὸν διάλογον «Θεαίτητον», ἢ εἰς τὸν «περὶ ἐπιστήμης πειραστικόν», τὸ ἀτύχημα τοῦ Θαλοῦ τοῦ Μιλησίου, κατὰ τὴν διάρκεια ἀστρονομικῶν παρατηρήσεών του, κάποιο βράδυ εἰς τὴν Μίλητον· γράφει, λοιπόν, ὅτι, ἐνῶ ὁ Θαλῆς παρατηροῦσε εἰς τὸν οὐρανόν, μᾶλλον κάποιο ἀστρονομικὸ φαινόμενο, παραπάτησε κι ἔπεσε σὲ μία λακκοῦβα γεμάτη βρώμικα νερά, «πεσόντα εἰς φρέαρ», γράφει ὁ φιλόσοφος. Μία δούλη, ὅμως, Θραῦττα, ἐμμελὴς καὶ χαρίεσσα, τὸν εἰρωνεύθηκε ἔξυπνα: «Ὡς περ καὶ Θαλῆν ἀστρονομοῦντα, ὦ Θεόδωρε, καὶ ἄνω βλέποντα, πεσόντα εἰς φρέαρ, Θραῦττά τις ἐμμελὴς καὶ χαρίεσσα θεραπαινὶς ἀποσκῶψαι λέγεται ὡς τὰ μὲν ἐν οὐρανῷ προθυμοῖτο εἰδέναι, τὰ δ’ ἔμπροσθεν αὐτοῦ καὶ παρὰ πόδας λανθάνοι αὐτόν»⁶¹. Ἦταν ἔξυπνη ἢ εἰρωνεία τῆς θεραπαινίδος, ἢ ὁποία, ὅπωςδήποτε, δὲν γνώριζε τίποτε μᾶλλον γιὰ τὶς ἀστρονομικὲς παρατηρήσεις τοῦ πρώτου σοφοῦ στὴν ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μὲ ἐπιστημονικὲς ἀποδείξεις καὶ ἄμεσα πρακτικὰ ἀποτελέσματα, ἀφοῦ πρῶτος αὐτὸς προέβλεψε ἔκλειψη ἡλίου, τὸ 585 π.Χ. μᾶλλον, ἀνακάλυψε τὴν ἐγγραφὴν τριγώνου εἰς κύκλον καὶ ἄλλα, καθὼς ἐθεωρεῖτο ὁ σοφώτερος τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς του.

Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς μέρες μας εἶναι ἡ ἀναφορὰ τοῦ Πλάτωνος εἰς τὸν «Θεαίτητον», καὶ μάλιστα εἰς τὸ σημεῖο τῆς πραγματεύσεως τῶν σχέσεων τοῦ φιλοσόφου μὲ τὴν κοινωνία, μὲ τὴν γύρω του πραγματικότητα· ἀρχίζει μὲ τὴν φράση, ὅπως καὶ μὲ τὸν Θαλῆ, ἐνεργοῦντα ἀστρονομικὰ παρατηρήσεις, ὦ Θεόδωρε, καὶ βλέποντα ὑψηλά, ἔπεσε σὲ λακοῦβα, ὅποτε μία ἐμμελὴς καὶ χαρίεσσα θεραπαινὶς ἀπ’ τὴν Θράκη τὸν εἰρωνεύθηκε λέγεται, ὅτι ὅσα συμβαίνουν εἰς τὸν οὐρανὸν εἶναι πρόθυμος νὰ τὰ γνωρίσει, ἀλλὰ ὅσα εἶναι μπροστὰ εἰς τὰ πόδια του τὰ παραβλέπει. Πολλὰ τὰ συμπεράσματα ἀπ’ τὶς παρατηρήσεις τῆς θεραπαινίδος, ὅπως τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ σκωπτικοὶ τῆς σχολιασμοὶ κρίνονται ἄξιοι λόγου γιὰ ἀναφορὰ τοὺς ἀπ’ τὸν πιὸ συντηρητικὸ φιλόσοφο τῆς ἱστορίας, κατὰ τοὺς εἰδικοὺς τῆς ἐποχῆς μας, ὅπως καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ὡς «ἐμμελοῦς» καὶ «χαριέσσης»· δηλαδή, παραδέχεται ὁ Πλάτων ὅτι εἶναι δυνατόν μία ὑπηρέτρια, ὅχι μόνο νὰ εἶναι χαριτωμένη, ἀλλὰ καὶ ἐμμελὴς, ἔχειν τὸ μέρος, τὴν ἁρμονία μέσα της, ιδιότης ἐγγενοῦς τοῦ ἐλευθέρου πολίτου, διότι ἡ ἐμμέλεια χαρακτηρίζει τὸν πέμπτο αἰῶνα, τὴν ἐποχὴ τῆς ἐκφράσεως τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ τῆς τραγωδίας, τοῦ ἐναρμονίου γένους. Ὄταν ὁ Πλάτων ἀναγνωρίζει τὴν ἱκανότητα τῆς ἐμμελείας

⁶¹ Πλάτωνος, «Θεαίτητος», 174α, μετάφραση δική μου κι εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 1-3.

εἰς τὴν θεραπαινίδα, αὐτὸ σημαίνει ὅτι αἶρει ἐμπράκτως ὅλες τὶς θεωρίες του γιὰ τὴν κατωτέρα φύση τοῦ δούλου καὶ τῆς γυναικός, ὅτι ἀποδέχεται τὴν ἔνταξη εἰς τὴν δραματικὴ τελετουργία, τὴν ἀνωτέρα ἔκφραση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ τῶν δούλων καὶ τῶν γυναικῶν· κι ὁ Θαλῆς ἔζησε δύο αἰῶνες περίπου πρὶν ἀπ' τὸν Πλάτωνα, ὅταν ἦταν ἀκόμη εἰς τὰ πρῶτα τῆς βήματα ἢ ἄμεσος δημοκρατία εἰς τὸν Ἑλληνισμό, κι ἕναν αἰῶνα πρὶν ἀπ' τὴν ἐπίσημη καθιέρωση τῶν δραματικῶν ἀγώνων. Δηλαδή, ἡ χαρίεσσα θεραπαινὶς ἐπισφραγίζει τὴν κυρίαρχη θέση τοῦ Ἀπόλλωνος, ὡς τοῦ θεοῦ τῆς μουσικῆς μὲ τὴν ἀρμονία του, εἰς τὸν ἑλληνικὸ κόσμο, ἀλλὰ καὶ τοῦ θεοῦ τῶν χρησμῶν, κυρίως μέσῳ τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν, μὲ τὰς διφορούμενης τουλάχιστον ἐννοίας ῥήσεις του, καὶ τοῦ Ἑρωτος, ὡς ἐμμελοῦς –πολλοὺς Μιλησίους θὰ εἶχε τρελάνει ἢ θεραπαινίς-, καὶ φυσικὰ καὶ τοῦ θεοῦ, ὡς προστατίδος του.

Ἡ ἀναφορὰ ἀπ' τὸν Σωκράτη, ὅπως τὴν ἐμφανίζει ὁ μαθητὴς του, ἔγινε μετὰ τὸ 369 π.Χ., ἔτος συγγραφῆς μᾶλλον τοῦ βιβλίου, ἐνῶ ὁ ἱστορικὸς χρόνος του εἶναι τὸ 399, ἐπεὶδὴ ὁ Σωκράτης λέει, εἰς τὸ τέλος τοῦ διαλόγου, ὅτι «νῦν μὲν οὖν ἀπαντητέον μοι εἰς τὴν τοῦ βασιλέως στοὰν ἐπὶ τὴν Μελήτου γραφὴν ἣν μὲ γέγραπται»⁶², δηλαδή νὰ πάει στὴν Στοὰ τοῦ βασιλέως, στὸ Πρωτοδικεῖο τῆς ἐποχῆς μας, καὶ νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὰς κατηγορίας ἐναντίον του, ἀπ' τὴν μήνυση τοῦ Ἀνύτου, τοῦ Μελήτου καὶ τοῦ Λύκωνος· στὴν πράξη, ὅμως, γίνεται μὲ ἀφορμὴ τὴν συζήτηση τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Θεόδωρου γιὰ τὴν καθημερινὴ πρακτικὴ τοῦ φιλοσόφου, τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὰ κοινά, ἢ τουλάχιστον μὲ τὰ ἄμεσα καθημερινὰ προβλήματα· ὁ ἀφηρημένος καθηγητὴς ἢ ὁ ἀφοσιωμένος στὴν ἀποστολὴ του φιλόσοφος, ἐπιστήμων, ἰδεολόγος ἢ θεωρητικὸς τῆς ἐποχῆς μας, εἶναι κάτι τὸ ἀδιανόητο διὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, ὅταν τὸν ἀπορρίπτει ἀκόμη κι ὁ Πλάτων. Τὸ ὑπογραμμίζει, λίγο πιὸ κάτω, ὁ φιλόσοφος: «ταὐτὸν δὲ ἀρκεῖ σκῶμμα ἐπὶ πάντας ὅσοι ἐν φιλοσοφίᾳ διάγουσι. Τῷ γὰρ ὄντι τὸν τοιοῦτον ὁ μὲν πλησίον καὶ ὁ γείτων λέληθεν, οὐ μόνον ὅτι πράττει, ἀλλ' ὀλίγου εἰ ἄνθρωπός ἐστιν ἢ τί ἄλλο θρέμμα· τί δέ ποτ' ἐστὶν ἄνθρωπος καὶ τί τῇ τοιαύτῃ φύσει προσήκει διάφορον τῶν ἄλλων ποιεῖν ἢ πάσχειν, ζητεῖ τε καὶ πράγματ' ἔχει διερευνώμενος. Μανθάνεις γάρ που, ὦ Θεόδωρε· ἢ οὐ; Θεόδωρος, Ἐγωγε· καὶ ἀληθῆ λέγεις».⁶³

Συμφώνησε ἀπολύτως ὁ Θεόδωρος μὲ τὸν Σωκράτη, ὡς πρὸς τὴν ἀνάγκη τῆς ἐντάξεως τοῦ φιλοσόφου εἰς τὴν Ἀγοράν, τῆς παραμονῆς του «εἰς τὸ μέσον τῶν πραγμάτων», ὅπως ἔλεγαν τότε· ἴδρυσεν ὁ Πλάτων τὴν σχολή του εἰς τὴν Ἀκαδημίαν, τὴν φιλοσοφικὴ σχολὴ μὲ περιορισμὸ τῶν μαθητῶν εἰς αὐτὴν, μακρὰ πολὺ ἀπ' τὴν

⁶² Αὐτόθι, 210δ.

⁶³ Αὐτόθι, 174β, μετάφραση δική μου.

Ἀγορὰ καὶ τὴν ἀγορά, ἀπ' τὸ κέντρο τῆς πόλεως, σὲ ὑγρὸ καὶ βαλτώδη τόπο, ὅπως ὑποχρεώνει τοὺς σπουδαστές του ἐστιάζειν τὴν προσοχή τους εἰς τὰ μαθήματά τους, ἀλλὰ αἶρει τοὺς περιορισμοὺς αὐτοὺς εἰς τὸν «Θεαίτητον». Ἡ ἐπιλογή τῆς ἀναφορᾶς αὐτῆς ἔγινε ὅπως καταδείξει τὴν πρώτη ἀμφισβήτηση τῆς μορφῆς αὐτῆς τῶν φιλοσοφικῶν ἢ ἐρευνητικῶν σχολῶν, ὅπως αὐτὲς καθιερώθηκαν στὶς ἐπόμενες ἐποχὲς καὶ ἐπιβλήθηκαν ἀπολύτως στὴ νεώτερη περίοδο τῆς ἱστορίας, σὲ κάθε ἔκφραση τῆς ζωῆς μας, φιλοσοφία, ἐπιστήμη, πολιτική, ἰδεολογία, ἔρευνα· εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὸ ὅτι ὁ Πλάτων πρῶτος καθιέρωσε τὴν ἀποκλειστικότητα τῆς σχολῆς, ἔξω καὶ μακριὰ ἀπ' τὸν κόσμον, τὴν ἀποξένωση τοῦ σοφοῦ ἀπ' τὸν περίγυρό του, ἀπ' τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. «Ἡ ἴδια εἰρωνεία, μὲ ἐκείνη τῆς θεραπαινίδος πρὸς τὸν Θαλῆ, χρειάζεται καὶ πρὸς ὅσους ἀφιερώνουν τὴ ζωὴ τους εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Καὶ πράγματι λοιπὸν δι' αὐτὸν ὁ μὲν διπλανός του καὶ ὁ γείτονας του τοῦ διαφεύγει τὴν προσοχή, ὅχι μόνον ὅτι πράττει, ἐνεργεῖ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐάν εἶναι ἄνθρωπος ἢ ἄλλης μορφῆς ζωντανό· τί εἶναι ὅμως εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ ἄνθρωπος καὶ τί ἀρμόζει εἰς τὴν ἴδια του τὴν φύση, διάφορο ἀπ' τ' ἄλλα ὄντα ποιεῖν ἢ πάσχειν, αὐτὰ διερευνῶνται, παρὰ τὶς δυσκολίες τους, ἀπ' τὸν φιλόσοφο. Τὰ ἀντιλαμβάνεσαι ὅπωςδὴποτε Θεόδωρε· ἢ ὄχι; Θεόδωρος: Πράγματι τὰ ἀντιλαμβάνομαι. Σωστὰ τὰ λές»."

Τὸ «ζητεῖ τε καὶ πράγματ' ἔχει διερευνώμενος», ἀπαιτεῖ πρόσθετο σχολιασμό· ὁ πραγματικὸς φιλόσοφος ὀφείλει διερευνᾶν εἰς τὴν Ἀγορὰν καὶ τὴν ἀγορὰν τὸ τί χρειάζεται ὁ ἄνθρωπος, «προσέκει», ἀρμόζει, καλύπτει, τὸ ζητάει καὶ τὸ ἔχει στὴν συνέχεια· δηλαδή, εἶναι ἓνας ἀπ' τοὺς ἀνθρώπους τῆς καὶ δὲν διαφέρει σὲ τίποτε ἀπ' αὐτούς, κατὰ τὴν διάκριση τοῦ θεσμοῦ τῆς δημοκρατίας καὶ πρακτικῆς τοῦ πολίτου, κατὰ τὸν Περικλῆ στὴν ἀξιολόγησή του. Ὅπως ἡ Θραῦτα θεραπαινὶς ποὺ ἔκανε τὴν σωστὴ παρατήρηση, «Δὲν βλέπεις μπροστά σου;» στὸν ἐπώνυμο πολίτη τῆς Μιλήτου, ἀλλὰ ἦταν κι «ἐμμελὴς καὶ χαρίεσσα», ἔφερε μέσα τῆς τὸν λόγον μέλος ἀρμονίαν καὶ ῥυθμόν· εἶχε ἀναδειχθεῖ σὲ πολίτη, μᾶς λέει ὁ φιλόσοφος. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Πλάτωνος εἰς τὴν Θραῦτα θεραπαινίδα ἔγινε ἐν πλήρει ἐπιγνώσει, δὲν κάνει τυχαῖες ἀναφορὰς ὁ μέγας φιλόσοφος, ὡς ἀντιδιαστολὴ μᾶλλον στὴν κλειστὴ καὶ μονοδιάστατη φιλοσοφικὴ θεωρία του, ἀλλὰ σύμφωνη μὲ τὴν ἔμφασή του εἰς τὸν ρόλον τῆς μουσικῆς, διὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἥθους τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ Ὁμήρου, ὅτι ὁ γενάρχης ποιητὴς «τὴν Ἑλλάδα πεπαίδευκεν», εἰς τὴν προβολὴν τῆς Διοτίμας, ὡς τῆς διδασκάλου τῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ ἔρωτος, κι εἰς τὴν ἐμμονή του εἰς τὸν Πρωταγόραν τῆς ἀπαραιτήτου συμμετοχῆς τοῦ πολίτου εἰς τὴν διαδικασίαν, «αἰδοῦς καὶ δίκης» εἰς τὴν πολιτείαν, ὡς μνεῖα ὀλίγων μόνο, ἀγνοημένων ἀπ' τὴν δυτικὴν φιλοσοφία. Περισσότερα βρίσκει ὁ ἀναγνώστης εἰς τὰς «ἀναλύσεις» μας.

Τί μᾶς λέει ὁ Πλάτων; ὅτι ὁ περιορισμός εἰς τὰ ὅρια τῆς σχολῆς, μακρὰν τῆς Ἀγορᾶς καὶ τῆς ἀγορᾶς, τῆς σχολῆς δηλαδή, στερεῖ τοῦ φιλοσόφου τῆς δυνατότητος ἐπαφῆς καὶ συναναστροφῆς μὲ τὸν πραγματικὸ ἄνθρωπο, τοῦ ἀποκόπτει κάθε ἐπικοινωνία μὲ τὸν κόσμον του· ὁ πλεόν καλλιεπὴς φιλόσοφος τῆς ἱστορίας αἶρει στὴν πράξη τὶς ἀρχές τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἀκαδημίας του, μὲ τὴν περίφημον γραφὴν εἰς τὴν εἰσοδὸν της, «μηδεὶς ἀγεωμέτρητος εἰσίστω», κάπως ἀπαλύνουσα αὐτὰς πρὸς χάριν τῶν γεωμετρικῶν τόπων μᾶλλον, ὥς φύσει ἐκφραζόντων μουσικὴν καὶ ἀρμονίαν. Ὁ Πλάτων ὅμως, “ἀναγνωρίζει τὸν ρόλο τῆς μουσικῆς καὶ ἀποδέχεται ὅτι εἶναι ὑπεράνω τῶν ὅποιων πολιτικῶν θεωριῶν καὶ ἰδεῶν ἢ ἐπιστημονικῶν ἐπιβολῶν· οἱ παρατηρήσεις του εἰς τὴν «Πολιτείαν», τὴν πραγματεία περὶ ὁλοκληρωτισμοῦ εἰς τὴν ἱστορίαν, ἔχουν ἐνδιαφέρον: «εἶδος γὰρ καινὸν μουσικῆς μεταβάλλειν εὐλαβητέον ὥς ἐν ὄλῳ κινδυνεύοντα· οὐδαμοῦ γὰρ κινοῦνται μουσικῆς τρόποι ἄνευ πολιτικῶν νόμων τῶν μεγίστων, ὥς φησὶν τε Δάμων καὶ ἐγὼ πείθομαι. Καὶ ἐμὲ τοίνυν, ἔφη ὁ Ἀδείμαντος, θεὸς τῶν πεπεισμένων. Τὸ δὴ φυλακτήριον, ἦν δ’ ἐγὼ, ὥς ἔοικεν, ἐνταῦθα που οἰκοδομητέον τοῖς φύλαξιν, ἐν μουσικῇ. Ἡ γοῦν παρανομία, ἔφη, ῥαδίως αὕτη λανθάνει παραδυομένη»⁶⁴.

Ὁ Σωκράτης, δηλαδή ὁ Πλάτων, εἶναι σαφέστατος εἰς τὴν ἀξιολόγησίν του, ὅταν παρουσιάζει τὴν ἀποστολὴν τῶν ἐπιμελητῶν καὶ τῶν φυλάκων τῆς πόλεως καὶ τὴν ἀποφυγὴν ἐκθέσεώς τους εἰς ἄλλους μουσικοὺς ῥυθμούς, ἐκτὸς τῶν ὧν εἶναι καθιερωμένοι ἐπισημῶς: «καθὼς κάθε νέο εἶδος μουσικῆς πρέπει νὰ ἀποφεύγεται, διότι ἀπειλεῖται μὲ ἀνατροπὴ τὸ ὅλο πολιτικὸ σύστημα· ἐπειδὴ οὐδαμοῦ ἀλλάζουν οἱ τρόποι τῆς μουσικῆς, χωρὶς τὴν ἀλλαγὴν τῶν θεσμικῶν πολιτικῶν νόμων, ὅπως λέει ὁ Δάμων καὶ ἐγὼ πείθομαι. Ἄς συμπεριλάβεις κι ἐμένα, εἶπε ὁ Ἀδείμαντος, εἰς ὅσους τὸ πιστεύουν αὐτό. Τὴν ἀκρόπολιν δέ, εἶπα ἐγὼ, συνεχίζει ὁ Σωκράτης, διὰ τοὺς φύλακας, καθὼς φαίνεται ὀφείλουμε οἰκοδομῆσαι εἰς αὐτὰς τὰς βάσεις, πάνω εἰς τὴν μουσικὴν. Ἡ παρανομία λοιπόν, εἶπε, εὐκόλως διεισδύει ὑπογείως, παραδύεται, χωρὶς νὰ τὴν ὑποπτευθεῖ κανεὶς». Τὴν μουσικὴν φοβόταν περισσότερο ἀπ’ ὅλα εἰς τὴν πολιτεία του ὁ φιλόσοφος, ἀλλὰ ἀναγνωρίζει καὶ τὰς δυνατότητάς της, διὰ ὑπόγειαν διείσδυσίν της, «λανθάνει παραδυομένη», ἐνῶ ἀποδέχεται ὁ Σωκράτης τὴν ἀπόλυτη ταύτισήν του μὲ τὴν ἄποψιν τοῦ μουσικοῦ Δάμωνος, τοῦ πολιτικοῦ συμβούλου τοῦ Περικλέους, τὸν ὁποῖο ὅπωςδήποτε εἶχε γνωρίσει, ὥς νεαρός, εἰς τὴν εὐρύτερη συντροφίαν τοῦ πολιτικοῦ, ὅπως ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος εἰς τὴν βιογραφία τοῦ

⁶⁴ Πλάτωνος, «Πολιτεία», βιβλ. Δ’, 424γδ, μετάφραση δική μου, καὶ ὁ. ἀ. «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», σελ. 9, ὁ. ἀ. κι «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 11 κ.ἐπ.

ήγέτου· οί πολιτικοί θεσμοί, τὸ Σύνταγμα εἰς τὰς ἡμέρας μας, μεταβάλλονται ὅταν ἀλλάζουν καὶ οἱ μουσικοὶ τρόποι, τόσο ἀλληλένδετα εἶναι τὰ δύο, τόσο σημαντικὸς εἶναι ὁ ρόλος τοῦ θεοῦ τῆς μουσικῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. Ὡς συνταγματικὸς νομοθέτης ὁ Πλάτων ἐπιχειρεῖ θέσαι ὅρια εἰς τὰς παρεμβάσεις τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς σχέσεις τῶν πολιτῶν μὲ τὸν Λοξίαν· εἰς τὴν ἐποχὴ του δὲν ἔγινε αὐτό, κι εἶναι ζήτημα ἂν κατὰ βάθος τὸ πίστευε κι ὁ ἴδιος εἰς τὴν πραγματικότητα, διότι διαφορετικὰ δὲν θὰ ἔδιδε τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς ἐμμελοῦς εἰς τὴν Θοῤαττα θεραπαινίδα. Κάτι ἄλλο θὰ εὑρίσκε ὁ ὑπέροχος τεχνήτης τοῦ λόγου· παίζει κι ἐδῶ, ὅπως εἰς τόσα ἄλλα θέματα, ὁ φιλόσοφος, ἐπειδὴ ἄλλαζαν καὶ οἱ ἀπόψεις του, ὅπως ὅλων τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς του, τὸν τέταρτο αἰῶνα μὲ τὰς δραματικὰς ἐξελίξεις, μὲ τὴν παρακμὴν τῆς πόλεως.”

Ἀναγνωρίζει ὅμως κάτι, τὸν τέταρτο αἰῶνα καὶ παρὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν ἀπραγμόνων καὶ τὴν παρακμὴ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ὅτι οἱ ἐνεργοὶ πολῖτες ἀποτελοῦσαν ἀκόμη σημαντικὴ μερίδα τῶν Ἀθηναίων, ἔστω κι ἂν δὲν ἦταν ἡ συμπαγὴς καὶ δυναμικὴ πλειοψηφία τῶν παππούδων τους· ἄλλωστε εἶναι γνωστό, ὅτι ἡ δευτέρη ἀθηναϊκὴ συμμαχία ἦταν ἡ σκιά τῆς πρώτης, μὲ κύρια αἰτία τὴν ἀπροθυμία τῶν πολιτῶν τῆς ἀσκήσαι τὰ πολιτικά τους δικαιώματα, ὡς πολῖτες καὶ ὀπλίτες ἢ ναῦτες. Ἦταν πολὺ πρὶν πλούσια ἢ πόλη τους ἀπ’ τὴν παλαιὰ καὶ ἔνδοξη, χάρις καὶ στὴν κληρονομία της, ἀλλὰ οἱ πολῖτες της εἶχαν γίνει μαλθακοὶ καὶ προτιμοῦσαν τὴν χρῆση μισθοφόρων, ἀκόμη κι ὡς στρατηγῶν· μάλιστα κι οἱ περισσότεροὶ πολιτικοὶ ἡγέτες τους ἦταν ἐξαισιοὶ ῥήτορες, ὅπως ὁ Δημοσθένης, ἀλλὰ κακοὶ στρατηγοί, ὅποτε δὲν ἔπειθαν καὶ πολὺ τοὺς συμπολίτες τους. Δὲν ὑπῆρχε πλέον ἡ παλαιὰ γενιά, τῶν μεγάλων πολιτικῶν καὶ γενναίων στρατηγῶν ποὺ κατατρόπωσαν τοὺς βαρβάρους κι ἀπελευθέρωσαν ὅλους τοὺς Ἕλληνες ἀπ’ τοὺς κατακτητὲς τους, θέσπισαν τοὺς μοναδικοὺς στὴν ἱστορία θεσμοὺς τῆς ἀμέσου δημοκρατίας καὶ καλλιέργησαν τὸ γόνιμο ἔδαφος γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῶν Ἀθηνῶν τοῦ πέμπτου αἰῶνος, στὰ πλαίσια τῆς ἐποποιΐας τοῦ Ὀμήρου, «ὅς τὴν Ἑλλάδα πεπαίδευκεν», ὑπογραμμίζει ὁ φιλόσοφος γιὰ τὸν γενάρχη μας ποιητὴ.

Ἡ μελέτη τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς τῆς δυτικῆς κοινωνίας παρουσιάζει τὶς εὐαίσθητες πλευρὲς της καὶ μᾶς προετοιμάζει γιὰ τὶς ἀναγκαῖες προσαρμογὲς της στὴν ψηφιακὴ ἐποχὴ· αὐτὸ εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης μας, κι ἂς συμπληρώσουμε μὲ τὸν Πρωταγόρα: Ὁ Ζεὺς εἶναι σαφέστατος εἰς τὰς ἐντολάς του πρὸς τὸν Προμηθεά, γιὰ τὴν ὁργάνωση τῆς πολιτείας τῶν ἀνθρώπων: “Παραθέτει τὸν Πρωταγόρα νὰ παρουσιάζει τὴν ἐντολὴ τοῦ Διός, «ἐπὶ πάντα, ἔφη ὁ Ζεὺς, καὶ πάντες μετεχόντων· οὐ γὰρ ἂν γένοιτο πόλεις, εἰ ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν ὥσπερ

ἄλλων τεχνῶν· καὶ νόμον γε θεὸς παρ' ἐμοῦ τὸν μὴ δυνάμενον αἰδοῦς καὶ δίκης μετέχειν κτείνειν ὡς νόσον πόλεως»,⁶⁵ ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐλευθέραν πολιτικὴν πρακτικὴν τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, καὶ εἶναι πολὺ αὐστηρὸς εἰς τὴν ἀξιολόγησίν της. Εἶναι σαφέστατη ἡ ἐντολή, «σὲ ὅλους ἀπενθύνεται ἡ ἐντολή μου, εἶπε ὁ Ζεὺς, καὶ ὅλοι νὰ μετέχουν στὴν πόλιν· διότι δὲν γίνονται πόλεις, ἐὰν μετέχουν ὀλίγοι εἰς τὰς λειτουργίας της ὅπως γίνεται μὲ τὶς ἄλλες τέχνες· καὶ θέσε λοιπόν, λέει στὸν Προμηθεά, συντακτικὸ νόμο ἐκ μέρους μου, ὅποιος δὲν δύναται μετέχειν αἰδοῦς καὶ δίκης κτείνειν ὡς νόσον τῆς πόλεως». Ἐκτελοῦνται... ὅχι μόνο ὅσοι ὑπονομεύουν τοὺς θεσμοὺς τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ἀλλὰ καὶ ὅσοι δὲν μετέχουν στὴν ἐφαρμογὴ τους, ἀκόμη καὶ οἱ ἀπράγμονες, «οἱ μὴ δυνάμενοι αἰδοῦς καὶ δίκης μετέχειν», δὲν εἶχε ἐπιφυλάξεις ὁ πατὴρ θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων. Ἀπόλυτος εἶναι ὁ Ζεὺς, ἐπεὶ δὴ γνωρίζει, τὸ τί ἐπιδιώκουν ὅσοι ὑπονομεύουν τοὺς δημοκρατικοὺς θεσμούς, ὅσοι διέπονται ἀπ' τὴν βιομηχανικὴ λογικὴ, ἀλλὰ μαζὶ καὶ τὴν προστασία τῆς φύσεως, ἐπεὶ δὴ εἶναι αὐστηρότατη ἀπέναντί του κι ἡ Νύξ, ἡ προστάτις τῆς φύσεως...

Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι σαφέστερος στὴν περιγραφὴ αὐτῆς τῆς νοοτροπίας, «βάνανσον δ' ἔργον εἶναι δεῖ τοῦτο νομίζειν καὶ τέχνην ταύτην καὶ μάθησιν ὅσαι πρὸς τὰς χρήσεις καὶ τὰς πράξεις τὰς τῆς ἀρετῆς ἄχρηστον ἀπεργάζονται τὸ σῶμα τῶν ἐλευθέρων ἢ τὴν ψυχὴν ἢ τὴν διάνοιαν. διὸ τὰς τε τοιαύτας τέχνας ὅσαι τὸ σῶμα παρασκευάζουσι χειρόν διακεῖσθαι βαναύσους καλοῦμεν καὶ τὰς μισθαρνικὰς ἐργασίας· ἄσχολον γὰρ ποιοῦσι τὴν διάνοιαν καὶ ταπεινὴν»⁶⁶. Στὸ τελευταῖο βιβλίο τῶν «Πολιτικῶν» ἐπανερχόμεθα, στὸ ὁποῖο ὁ φιλόσοφος ὑπογραμμίζει ὅτι ἡ μουσικὴ καὶ ἡ γυμναστικὴ διαδραματίζουν τὸν κύριον ρόλον διὰ τὸ ἦθος, δηλαδὴ διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς ψυχῆς καὶ τῆς διανοίας τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων, τῶν πολιτῶν. «Βάνανσο λοιπὸν ἔργο καὶ τέχνη καὶ ἐκμάθησις πρέπει νὰ νομίζουμε ὅτι εἶναι αὐτές, ὅσες, κατὰ τὴν καθημερινὴν ζωὴν καὶ πρακτικὴν τὶς σύμφωνες μὲ τὴν ἀρετὴν, προετοιμάζουν νὰ εἶναι ἄχρηστο τὸ σῶμα τῶν ἐλευθέρων ἢ τὴν ψυχὴν τους ἢ τὴν σκέψιν τους, τὴν διάνοιά τους. γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ ὅλες αὐτὲς τὶς τέχνες, ὅσες καθιστοῦν τὸ σῶμα χειρότερον, τὶς ἀποκαλοῦμε βάνανσοις καὶ τὶς μισθωτικὰς ἐργασίας· διότι καθιστοῦν τὴν σκέψιν ἄσχολη, προσηλωμένη μόνον στὴ δουλειά της, καὶ ταπεινὴ, δουλικὴ». Στὴν πράξιν πρόκειται γιὰ

⁶⁵ Πλάτωνος, «Πρωταγόρας», 322δ, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 21 καὶ «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», σελ. 47, «Τὰ ἀποθύμια τῆς Νυκτός», σελ. 2 κ.έ. καὶ «Ὁρθολογισμὸς ἀσύμβατος τῆς μουσικῆς ἀρμονίας», σελ. 101 κ. έ.

⁶⁶ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἡ εὐαίσθησις τοῦ δημιουργοῦ», σελ. 46, κ.έ, «Ὁ ἀγκυλομήτης Κρονίδης», σελ. 6, «Τέλος ἐργασίας ἢ ἄλλες σχέσεις ἐργασίας», σελ. 5 καὶ «Ὁρθολογισμὸς ἀσύμβατος τῆς μουσικῆς ἀρμονίας», σελ. 102. καὶ Ἀριστοτέλους, «Πολιτικά», Βιβλ. Η', κεφ. β', παρ. 1, (1337β8-15).

τὴν βιομηχανικὴ ἐργασία, τὴν ὅποιας μορφῆς βιομηχανικὴ ἐργασία, ὅπως τὴν ἀντιλαμβανόμεσθε ἑμεῖς σήμερα, ἀλλὰ καὶ τὴ θεωρητικὴ προσέγγιση αὐτῆς τῆς ἐργασίας, μὲ τὴ θεοποίηση τῆς παραγωγῆς ἐν σειρᾷ καὶ τὴν ἀπόλυτη προσήλωσι τοῦ ἐργαζομένου στὸ ἀντικείμενο, στὸν σκοπὸ τῆς ἐργασίας του καὶ στὴν ἰδεολογικὴ του πίστι⁶⁷... «τὸ δὲ ζητεῖν πανταχοῦ τὸ χρήσιμον ἤκιστα ἀρμόττει τοῖς μεγαλοψύχοις καὶ τοῖς ἐλευθέροις»⁶⁸. «ἡ ἀναζήτησις τοῦ χρησίμου, τοῦ ἀναγκαίου εἰς κάθε ἐκδήλωσιν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἐλάχιστα ἀρμόζει εἰς τοὺς μεγαλοψύχους καὶ εἰς τοὺς ἐλευθέρους»· ἡ παρὰθεσις πρῶτα τοῦ μεγαλοψύχου καὶ στὴ συνέχεια τοῦ ἐλευθέρου ἔχει τὴν ἔννοια, ὅτι ἡ ἐλεύθερη προσωπικὴ ἐπιλογὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἔστω κι ἂν δὲν ἀσκεῖ τὰ δικαιώματα τοῦ πολίτου, ἰσχύει καὶ σὲ ἄλλα συστήματα, ἀκόμη καὶ στὴν τυραννίαν κι ὄχι μόνο στὴ δημοκρατία.” Λίγο πρὶν ἀναφέρει ὁ φιλόσοφος, ὅτι, “θεωρεῖ ὅτι εἶναι ἀπαραίτητοι τέσσερες κλάδοι εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν νέων: «ἔστι δὲ τέτταρα σχεδὸν ἃ παιδεύειν εἰώθασι, γράμματα καὶ γυμναστικὴν καὶ μουσικὴν καὶ τέταρτον ἔνιοι γραφικὴν, τὴν μὲν γραμματικὴν καὶ γραφικὴν ὡς χρησίμους πρὸς τὸν βίον οὕσας καὶ πολυχρήστους, τὴν δὲ γυμναστικὴν ὡς συντείνουσιν πρὸς ἀνδρίαν· τὴν δὲ μουσικὴν ἤδη διαπορήσειεν ἂν τις»... καὶ προσθέτει, «διὸ καὶ τὴν μουσικὴν οἱ πρότερον εἰς παιδείαν ἔταξαν οὐχ ὡς ἀναγκαῖον (οὐδὲν γὰρ ἔχει τοιοῦτον) οὐδ’ ὡς χρήσιμον (ὥσπερ τὰ γράμματα πρὸς χρηματισμὸν καὶ πρὸς οἰκονομίαν καὶ πρὸς μάθησιν καὶ πρὸς πολιτικὰς πράξεις πολλάς, δοκεῖ δὲ καὶ γραφικὴ χρήσιμος εἶναι πρὸς τὸ κρίνειν τὰ τῶν τεχνιτῶν ἔργα κάλλιον) οὐδ’ αὖ καθάπερ ἡ γυμναστικὴ πρὸς ὑγίειαν καὶ ἀλκὴν (οὐδέτερον γὰρ τούτων ὁρῶμεν γιγνόμενον ἐκ τῆς μουσικῆς)· λείπεται τοίνυν πρὸς τὴν ἐν τῇ σχολῇ διαγωγὴν, ἣν γὰρ οἴονται εἶναι τῶν ἐλευθέρων»⁶⁹. Ἡ ἔστω καὶ πρόχειρη παρουσίασις τοῦ ἀποσπάσματος εἶναι ἀπαραίτητη, διότι ἐμπλουτίζει σημαντικὰ τὴν προβληματικὴ μας. «Εἶναι τέσσερες οἱ κλάδοι εἰς τοὺς ὁποίους συνήθως χωρίζουν τὴν ἐκπαίδευσιν, ἡ γραμματικὴ, ἡ γυμναστικὴ καὶ ἡ μουσικὴ καὶ τέταρτον μερικοὶ θέτουν τὴν τεχνικὴ ἐκπαίδευσιν, τὴν γραφικὴν, καὶ τὴν μὲν γραμματικὴν καὶ τὴν γραφικὴν, ἐπειδὴ εἶναι χρήσιμες γιὰ τὴν ἐπιβίωσιν καὶ πολλαπλῶς ἀπαραίτητες, τὴν δὲ γυμναστικὴν, ἐπειδὴ συμβάλλει στὴν ἀνδρίαν· γιὰ δὲ τὴν μουσικὴν θὰ ἀπορήσει κανεὶς... διὰ τοῦτο καὶ ἐθέσπισαν καὶ τὴν μουσικὴν οἱ πρόγονοί μας ὅχι ὡς

⁶⁷ Αὐτόθι, σελ. 46, καὶ Χρήστου Ζ. Καρανίκας, «Τὰ ἰδεολογικὰ δεσμά», ἐκδόσεις, «Ὀδυσσεύς», Αθήναι, 1982, σελ. 120, κ. ἐ., καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἡ εὐαισθησία τῶν Ὀλυμπίων θεῶν», σελ. 13, κ. ἐ. καὶ «Ὁρθολογισμὸς ἀσύμβατος τῆς μουσικῆς ἀρμονίας», σελ. 102.

⁶⁸ Αὐτόθι καὶ Ἀριστοτέλους, ὁ. ἀ., Βιβλ. Η', κεφ. γ', παρ. 3, (1338β3-4), μετάφρασις δική μου, κ. ὁ. ἀ. σελ. 25, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἀπ' τῆς μουσικῆς στὴ γραμματικὴν», σελ. 36, κ. ἐ.

⁶⁹ Ἀριστοτέλους, ὁ. ἀ. Βιβλ. Η', κεφ. β', παρ. 3, 6, (1337β23-28, 1338α13-24), μετάφρασις δική μου, ὁ. ἀ. σελ. 29 καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Νόμους τὰς ψῆδας ἡμῖν γεγονέναι» κ. «Ἀπ' τῆς μουσικῆς στὴ γραμματικὴν», σελ. 1 κ. ἐ. καὶ «Ὁρθολογισμὸς ἀσύμβατος τῆς μουσικῆς ἀρμονίας», σ. 103.

ἀναγκαία (διότι δὲν ἔχει τίποτε τέτοιο), οὔτε ὡς χρήσιμη (ὅπως ἡ γραμματικὴ προσφέρει πολλὰ γιὰ τὶς ἐπιχειρησιακὲς καὶ οἰκονομικὲς ἐπιδόσεις καὶ γιὰ τὴν μάθηση καὶ γιὰ τὴν πολιτικὴ ζωὴ, πιστεύεται δὲ ὅτι καὶ ἡ τεχνικὴ ἐκπαίδευση εἶναι χρήσιμη ὡς πρὸς τὸ κρίνειν καλύτερα τὰ ἔργα τῶν τεχνικῶν), οὔτε ὅπως ἡ γυμναστικὴ γιὰ τὴν ὑγίεια καὶ τὴν ἀλκὴ (διότι κανένα ἀπ' αὐτὰ δὲν ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴ μουσικὴ)· ἀπομένει λοιπὸν γιὰ τὴν συμπεριφορὰ κατὰ τὴνσχόλη τῶν πολιτῶν, κατὰ τὴν ὁποία καὶ ἐπιδίδονται εἰς αὐτήν, τὴν ὁποία διαγωγὴ, συμπεριφορὰ, ἀσκοῦν οἱ ἐλεύθεροι, διότι μὲ αὐτὴν ἐκφράζονται»."

Ἡ διαφορὰ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους ἔγκειται στὸ ὅτι ὁ δάσκαλος ἐστίαζε τὴν προσοχὴ του στὴν θεωρητικὴ προσέγγιση πάντων, ἐνῶ ὁ μαθητὴς καὶ στὴν πρακτικὴ· οἱ ἀναφορὲς τοῦ Πλάτωνος εἰς πρακτικὰ προβλήματα εἶναι ἐλάχιστες, ὅπως ἡ Θραῦτα θεραπαινίς, οἱ σχέσεις φιλοσόφων καὶ μουσικῆς, μὲ εὐρύθμους ἢ ἀρύθμους τρόπους, ὅπως μὲ τὴν διδασκαλίαν τῆς Διοτίμας, ποὺ ἡ λατινικὴ κι ἡ δυτικὴ φιλοσοφία ἀδυνατοῦν καταγράψαι, ἐπειδὴ ἐπιβάλλουν ἐλεύθερη, δημιουργικὴ σκέψη, διάνοια, ἀλλὰ δὲν τὶς διαθέτουν αὐτὲς φύσει, μὲ τὶς ἀποπνυκτικὲς δεσμεύσεις τοῦ λόγου τους.

“Ἐδέχοντο οἱ θεοὶ τῶν Ἑλλήνων, κατὰ τὸν Ὅμηρον, μόνον ἰσοτίμους σχέσεις πρὸς τοὺς πιστοὺς τους, ἀλλὰ καὶ ἀντιστρόφως ἔπλασε ὁ θεῖος ποιητὴς εἰς τὰ ἔπη του τὰς ἰσοτίμους σχέσεις θεῶν καὶ ἀνθρώπων, ἢ οἱ ἄνθρωποι τὰς ἐπινόησαν οὕτως, καὶ παρέμεινε εἰς τοὺς Ἑλληνας ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τῆς παιδεύσεώς των, «ὅς τὴν Ἑλλάδα πεπαίδευκεν», κατὰ τὸν Πλάτωνα· στὴν καθημερινή τους συμπεριφορὰ δὲν ὑπῆρχε καμμία διαφορὰ, μόνον τοὺς οἱ βασιλεῖς φοροῦν τὶς πανοπλίαις τους, χωρὶς ὑπηρέτες, θεράποντες ἢ δούλους -ἢ λέξεις δούλος δὲν ὑπάρχει στὸν Ὅμηρο, παρὰ μόνον ἢ δουλοσύνη, εἰς τὴν Ὀδύσειαν, χ423, «μνηστηροφονία», ὅταν ἀπαντάει ἡ Εὐρύκλεια στὸν Ὀδυσσεά γιὰ τὶς δουλειὲς τῶν γυναικῶν στὰ ἀνάκτορα τῆς Ἰθάκης, «καὶ δουλοσύνην ἀνέχεσθαι»-, μόνον τοὺς ντύνονται κι οἱ θεοί, ζεύουν τοὺς ἵππους στὰ ἄρματα, ταξιδεύουν στὸν οὐρανό, ἀκόμη καὶ οἱ θεές. Ἡ αὐτενέργεια, ὡς αὐτόνομος δρᾶσις, χαρακτηρίζει θεοὺς καὶ ἀνθρώπους, ἐνῶ μέχρι τὸν Φίλιππο οἱ βασιλίσσες μόνες τοὺς ἔκαναν ὅλες τὶς δουλειὲς τοῦ οἴκου τους· καὶ στὴν περίοδο τοῦ Βυζαντίου μόνον τοὺς ντύνονταν οἱ βασιλεῖς... ἐνῶ τὰ ἐνδαιτήματα τῆς βασιλίσσης ἦταν ἀπαράβατα γιὰ ὅλους, καὶ γιὰ τὸν αὐτοκράτορα. Ἀπ' τὴν δυναστεία τῶν Κομνηνῶν, μετὰ τοὺς γάμους μὲ δυτικὲς πριγκίπισσες, μὲ ἀποκορύφωση στὶς Σταυροφορίες, ἄλλαξε ἡ ἐθιμοτυπία καὶ στὴν βασιλεύουσα.”⁷⁰

⁷⁰ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ὁ κεστὸς ἱμάς», σελ. 58-59.

Ἡ προσέγγιση τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας ἀπ' τοὺς ξένους παρουσιάζει πολλές δυσκολίες, ὅπως ἀπ' τοὺς Ρωμαίους ἀπ' τὸν τρίτο π.Χ. αἰῶνα καὶ μετὰ τοὺς πολέμους τοῦ Πύρρου· ὁ Ἀνδρόνικος, γραμματικὸς ἀπ' τὸν Τάραντα, συνελήφθη αἰχμάλωτος καὶ μετεφέρθη στὴν Ρώμη, σὲ κάποιον εὐγενῆ ποὺ τὸν ἀπελευθέρωσε, καὶ μετὰ ἔγραψε τὰ πρῶτα δράματα, ἢ κωμειδύλια στὰ λατινικά, μὲ ὄνομα Λίβιος Ἀνδρόνικος, κι ἔτσι ἄρχισε ἡ γνωστὴ ρωμαϊκὴ δραματικὴ παραγωγή, ἂν καὶ ὑπῆρχε ὅπωςδῆποτε κάποια λαϊκὴ παράδοση, ὅπως πιστεύεται γενικά... διαμορφώθηκε ἔτσι ἡ ἀντίληψη, ὅτι ἡ λατινικὴ γραμματεία ἀδυνατεῖ νὰ γίνεῖ ἰσάξια τῆς ἑλληνικῆς κι αὐτὸ τὸ ἀπεδέχθησαν ὅλοι σχεδὸν οἱ αὐτοκράτορές της, μὲ κορυφαίους τὴν δυναστεία τῶν Ἀντωνίνων καὶ τοὺς Ἀδριανὸ καὶ Μάρκο Αὐρήλιο, ἔστω κι ἂν ἡ τάξη τῆς Συγκλήτου τὸ ἀπέρριπτε. "«Πράγματι μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἡ ἄρχουσα τάξη κυρίως ζοῦσε μὲ τὴν ἀπαλὴ μορφὴ τῆς ἐκστάσεως ἀπ' τὴν πρώτη της ἐμφάνιση. Ἀπ' τὴν στιγμή τῆς καθιερώσεως τῆς πειθαρχίας μετὰ τῶν ὀπλιτῶν, ἡ Ἑλλὰς ἀπώλεσε τὴν ἄρχουσα ἐκείνη τάξη μὲ τὸ ἀντίστοιχο γόητρο τῶν εὐγενῶν τῆς Ρώμης. Οἱ κοινωνικὲς σχέσεις στὴν Ἑλλάδα ἦταν ἀπ' ὅλες τις πλευρὲς ἀπλούστερες καὶ ὀλιγώτερον φεουδαλικές. Στὴ Ρώμη οἱ εὐγενεῖς, οἱ ὅποιοι ἀποτελοῦσαν ἓνα ὀρθολογικὰ ὁργανωμένο στρώμα μὲ αὐξανόμενη ἰσχὺ, καὶ ποὺ κατεῖχαν ὀλόκληρες πόλεις καὶ ἐπαρχίες ὡς ἐξαρτώμενες ἰδιοκτησίες τῶν οἰκογενειῶν τους, ὀλοκληρωτικὰ ἀπέρριπταν τὴν ἐκσταση, ὅπως τὸ χορὸ, ὡς πλήρως ἀπαξιωτικὰ καὶ ἀπρεπῆ πρὸς τὴν αἴσθηση τῆς τιμῆς τῶν εὐγενῶν»⁷¹. Μακρὰ περιδιάβαση, ἀλλὰ ὁ φιλόσοφος ἀντανακλᾷ περίπου ὅσα εἶπε ὁ Ἀριστείδης Κοϊντυλιανός⁷², ὅτι ἀδυνατοῦσαν οἱ εὐγενεῖς Ρωμαῖοι, κατανοῆσαι, «διὰ τὴν αὐτῶν ἀσθένειαν, τὴν κατὰ δίεσιν μελωδίαν καὶ παντελῶς ἀμελῶδητον εἶναι τὸ διάστημα ὑπολαβόντες»· ἡ ἐκστασις, ὅπως τὴν ἀναφέρει ὁ φιλόσοφος -ἐπειδὴ εἶναι ἡ ἐπίδραση τοῦ φρυγίου μέλους, κατὰ τὸν Πυθαγόρα καὶ τὸν Μεγάλου Βασίλειο- δὲν ἀπέχει καὶ πολὺ." Ἀπέρριπταν ἐκσταση καὶ χορὸ, λέει ὁ φιλόσοφος, τὴν μουσικὴν, ὥστε νὰ μὴν ἀλλάζει τὸ ἦθος τῶν ἀνθρώπων, ὅπως τὸ ὑπογραμμίζει κι ὁ Πλάτων, «εἶδος γὰρ καινὸν μουσικῆς μεταβάλλειν εὐλαβητέον ὡς ἐν ὅλῳ κινδυνεύοντα· οὐδαμοῦ γὰρ κινοῦνται μουσικῆς τρόποι ἄνευ πολιτικῶν νόμων τῶν μεγίστων, ὡς φησὶν τε Δάμων καὶ ἐγὼ πείθομαι», λέει ὁ Σωκράτης κι ἀναπαράγει ὁ Πλάτων».

⁷¹ Max Weber, «The sociology of religion, σελ. 180, Methuen, London, 1971, μετάφραση δική μου καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 13.

⁷² Αὐτόθι, σελ. 15 καὶ ἀν. σελ. 65, 67.

Ἡ συμπλήρωση τῆς σημασίας τοῦ ρόλου τῆς μουσικῆς ἐπιχειρεῖται ἀπ’ τὸν φιλόσοφο, μὲ τὴν ἀναφορά τους εἰς τὸ «Συμπόσιον», εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ποιήσεως εἰς τὴν πόλιν: «Στὰ ἑλληνικὰ ὅμως ἔχουμε δύο λέξεις, τὴν *ποίησιν* καὶ τὴν *δημιουργίαν*· τί εἶναι *ποίησις*; «οἷσθ’ ὅτι *ποίησις* ἐστὶ τι πολὺ. ἢ γὰρ τῷ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ ὄν ἰόντι ὁτῶν αἰτία πᾶσα ἐστὶ *ποίησις*, ὥστε καὶ αἱ ὑπὸ πάσαις ταῖς τέχναις ἐργασίαι *ποιήσεις* εἰσὶ καὶ οἱ τούτων δημιουργοὶ πάντες *ποιηταί*»⁷³. Ὅτι δὴποτε περνάει ἀπ’ τὴν ἀνυπαρξία στὴν ὑπαρξιν δι’ οἵανδὴποτε αἰτία εἶναι *ποίησις*, ὡς πρὸς τὴν γενικὴ τῆς ἔννοια, διότι ὅλοι γνωρίζουν ὅτι εἶναι κάτι πολὺ γενικὸ ὁ ὅρισμός της· ὁπότε καὶ οἱ ἐργασίες ὅλων τῶν τεχνιτῶν, τῶν δημιουργῶν, εἶναι *ποιήσεις* καὶ ὅσοι τις ἐκτελοῦν εἶναι *ποιητές*· τὴν λέξη *δημιουργός* χρησιμοποιεῖ γιὰ ἐπεξηγήσῃ ἢ *Διοτίμα*. Δὲν ἔχει καμμία σημασία ἡ αἰτία, τὸ ἀποτέλεσμα κρίνεται, ἡ παρουσίαση κάποιου νέου πράγματος ἢ ἀγαθοῦ ἢ ὑπηρεσίας, καλοῦ ἢ κακοῦ, τὸ ὁποῖο δὲν ὑπῆρχε προηγουμένως. Αὐτὴ εἶναι ἡ γενικὴ ἔννοια τῆς ποιήσεως στὸν Πλάτωνα, χωρὶς νὰ ξεχνᾶμε ὅτι στὴν ἐποχὴ του δὲν ὑπῆρχε παραγωγή ἐν σειρᾷ, πού σημαίνει ὅτι στὰ προϊόντα τῆς χειροτεχνίας ἢ τῆς βιοτεχνίας, ὁ τεχνίτης, ἐλεύθερος πολίτης, μέτοικος ἢ δοῦλος, εἶχε πλήρη ἐπίγνωση τοῦ τελικοῦ προϊόντος καὶ ἀπολάμβανε τὴν χαρὰ τῆς δημιουργίας του· ἄλλωστε στοὺς ἀπολογιστικούς μαρμαρίνους πίνακες γιὰ τὰ ἔξοδα τῶν ἔργων τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῆς Ἀγορᾶς, πού βρέθηκαν ἀπ’ τὴν Ἀμερικανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ καὶ ἐκτίθενται στὴν Στοὰ τοῦ Ἀττάλου, καταγράφεται ὅτι ὅλοι οἱ ἐργαζόμενοι ἔπαιρναν ἀπὸ μία ἀττική δραχμὴ τὴν ἡμέρα, εἴτε ἦσαν ἐλεύθεροι πολῖτες εἴτε μέτοικοι εἴτε δοῦλοι· μποροῦσε δὲ νὰ εἶναι ἀρχιτεχνίτης δοῦλος, τεχνίτης μέτοικος καὶ βοηθός τους Ἀθηναῖος πολίτης. Ἀποκτοῦσε τὴν θέση του ὁ δημιουργὸς τεχνίτης ἀναλόγως πρὸς τὴν τέχνη του, πρὸς τὴν εὐρηματικότητα τῆς ἐργασίας του, καὶ γιὰ κανέναν ἄλλο λόγο....

Ἡ γενικὴ ἔννοια τῆς ποιήσεως ἀφορᾷ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἀνεξαρτήτως τῆς πολιτιστικῆς τους καὶ τῆς πολιτικῆς τους καταστάσεως· αὐτὸ καταγράφεται στὸν ὅρισμό: «Γνωρίζεις ὅτι *ποίησις* εἶναι κάτι γενικόν· πᾶσα αἰτία μεταβάσεως οἴουδὴποτε πράγματος ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξίαν εἰς τὴν ὑπαρξιν εἶναι *ποίησις*, ἐπομένως καὶ αἱ ἐργασίαι αἱ ὑπαγόμεναι εἰς ὅλας τὰς τέχνας εἶναι εἶδη *ποιήσεως*, καὶ οἱ ἐνεργοῦντες αὐτὰς εἶναι ὅλοι *ποιηταί*». Ἡ σεπτὴ φιλόσοφος τὰ λέει αὐτὰ πρὸς τὸν Σωκράτη, ὅπως

⁷³ Πλάτωνος, «Συμπόσιον», 205β, μετάφραση Ἰωάννου Συκουτρῆ, καὶ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Ὁ πολίτης καὶ ὁ παραγωγός», σελ. 84, κ. ἐ. καὶ 189, ἐκδόσεις Φιλόμυθος, Αθήναι, 1993 καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἡ εὐαισθησία τοῦ δημιουργοῦ», σελ. 9-12 κ. ἀν. σελ. 27.

τὰ διηγείται ὁ ἴδιος εἰς τὸ «Συμπόσιον»· τὴν εἶχε διδάσκαλο εἰς τὰ ἐρωτικά καὶ εἰς τὰ πολιτικά, ὁ πρῶτος πολίτης τῶν Ἀθηναίων στὴν ἐποχὴ του· ἐπιχειρεῖ σαφέστατη τὴν διάκριση ἢ διάσημη ἑταῖρα ἀπ’ τὴν Μαντινεία, ἄλλο εἶναι ἢ ποιήσεις στὴν γενικότητά της καὶ σὲ ὅλες τὶς τέχνες, ἢ μετάβαση ἀπ’ τὴν ἀνυπραξία στὴν ὑπαρξη, καὶ ἄλλο ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι εἶναι ἢ δημιουργία, «οἱ τούτων δημιουργοί». Ποιοί εἶναι αὐτοί; ὅσοι ἐγκυμονοῦν τὸ νέο μέσα στὴν ψυχὴ τους, αὐτοὶ εἶναι γεννήτορες καὶ ποιητές, διότι ἐπιτρέπουν τὴ γέννηση αὐτοῦ τοῦ νέου, «ἐν ταῖς ψυχαῖς κυοῦσιν»: «ὧν δὴ εἰσι καὶ οἱ ποιηταὶ πάντες γεννήτορες καὶ τῶν δημιουργῶν ὅσοι λέγονται εὐρετικοὶ εἶναι· πολὺ δὲ μεγίστη, ἔφη, καὶ καλλίστη τῆς φρονήσεως ἢ περὶ τὰς τῶν πόλεων τε καὶ οἰκίσεων διακοσμήσεις, ἥ δὲ ὄνομά ἐστι σωφροσύνη τε καὶ δικαιοσύνη»⁷⁴. Τὸ πολιτικὸ ἄλμα τῆς ἐποχῆς της περιγράφει ἢ φιλόσοφος καὶ ἐπαναλαμβάνει τὴν διδασκαλία της ὁ μαθητὴς της· ποιητὲς εἶναι, ὅλοι ὅσοι εἶναι γεννήτορες τοῦ νέου καὶ ἀπ’ τοὺς δημιουργοὺς ὅσοι λέγονται ὅτι εἶναι εὐρετικοί· ἀλλὰ πολὺ μεγίστη καὶ καλλίστη, εἶπε, ἀπ’ τὴν φρόνηση εἶναι ἢ δημιουργία γιὰ τὴν διαρρύθμιση τῶν ἀναγκῶν τῶν πόλεων καὶ τῶν οἰκισμῶν, καὶ τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα εἶναι σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη. Τὸ «ἔφη», ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, διότι δείχνει ὅτι πίστευε στὰ ὅσα ἔλεγε ἢ ἑταῖρα καὶ ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων τὸ περιέλαβε στὸν διάλογό του· ἄλλωστε αὐτὲς οἱ λεπτομέρειες προσδίδουν τὴν ἰδιαίτερη καλλιέπεια στοὺς διαλόγους του.

Ὁ Σωκράτης περιγράφει τὴν ἀποστολὴ τοῦ δημιουργοῦ εἰς τὴν πόλιν, αὐτονόητη στὴν ἐποχὴ του, ἀλλὰ ἀπαραίτητη συνεισφορὰ εἰς τὸν διάλογο τοῦ «Συμποσίου»: «Αὐτῶν ἀκριβῶς γεννήτορες εἶναι καὶ οἱ ποιηταὶ ἀνεξαιρέτως καὶ ἀπὸ τοὺς τεχνίτας ὅσοι θεωροῦνται δημιουργικοί. Ἀσυγκρίτως δὲ ἀνωτέρα», εἶπε, «καὶ ὠραιότερα μορφή φρονήσεως εἶναι ἢ ἀσχολουμένη μὲ τὴν διαρρύθμισιν τῶν πόλεων καὶ τῶν σπιτικῶν, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα ὡς γνωστόν, εἶναι σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη». Εἶχαν πλήρη συναίσθηση οἱ Ἕλληνες τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τῆς ποιήσεως καὶ τῆς δημιουργίας· ἢ πρώτη εἶναι ἢ γενικὴ πράξη μεταβάσεως ἀπ’ τὴν ἀνυπραξία στὴν ὑπαρξη· ἢ δεύτερη ὅμως ἀφορᾷ τὸ ἔργο ποὺ παρουσιάζεται εἰς τὴν Ἀγορὰν, εἰς τὸν δῆμον, καὶ κρίνεται ἀπ’ τοὺς πολῖτες -ἄλλωστε ἢ λέξη εἶναι σύνθετη ἀπ’ τὶς δῆμος καὶ ἔργον-, καὶ αὐτὸ μετράει περισσότερο, διότι καθορίζεται ἀπ’ τὴν ἄσκηση τῆς σωφροσύνης καὶ τῆς δικαιοσύνης.

Ἡ ἀναφορὰ στὶς ἔννοιες σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη εἶναι καθοριστικὴ στὴν ἀνάλυση, διότι ἀποτελοῦν οἱ ἔννοιες αὐτὲς τὴν βάση τῆς θεωρητικῆς προσεγγίσεως τῆς ἀμέσου δημοκρατίας· «Ἔστιν μὲν ἡ ψυχὴ, ὡς φαμέν, εἰς δύο μέρη διηρημένη, εἰς τε τὸ λόγον ἔχον καὶ τὸ ἄλογον. ἐν μὲν δὴ τῷ λόγον ἔχοντι ἐγγίνεται φρόνησις ἀγχίνοια

⁷⁴ Αὐτόθι, 209α, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 43, κ. ἐ.

σοφία εὐμάθεια μνήμη καὶ τὰ τοιαῦτα, ἐν δὲ τῷ ἀλόγῳ αὐταὶ αἱ ἀρεταὶ λεγόμεναι, σωφροσύνη δικαιοσύνη ἀνδρεία ὅσαι ἄλλαι τοῦ ἥθους δοκοῦσιν ἐπαινεταὶ εἶναι»⁷⁵. Εἶναι σαφέστατος ὁ Ἀριστοτέλης στὴν ἐπεξήγηση τοῦ ρόλου τῆς σωφροσύνης καὶ τῆς δικαιοσύνης στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ τοῦ ἀνθρώπου· «ἡ ψυχὴ διαιρεῖται εἰς δύο μέρη, ὅπως λέμε, εἰς τὸ λόγον ἔχον, τὸ ἔλλογον, καὶ εἰς τὸ ἄλογον. Εἰς μὲν τὸ λόγον ἔχον ἐγγίνεται, φυτρώνει, εἶναι μέσα της, ἡ φρόνησις, ἡ ἀγχίνοια, ἡ ἐξυπνάδα, ἡ σοφία, ἡ εὐμάθεια, ἡ μνήμη καὶ τὰ ἀντίστοιχα χαρακτηριστικά, εἰς δὲ τὸ ἄλογον αἱ λεγόμεναι ἀρεταί, ἡ σωφροσύνη, ἡ δικαιοσύνη, ὡς ἔννοια τῆς δικαιοσύνης καὶ καθοριστικὸς παράγων τῆς δημοκρατίας, ἡ ἀνδρεία καὶ ὅσαι ἄλλαι θεωροῦνται ὡς καθοριστικαὶ τοῦ ἥθους». Τὸ λόγον ἔχον ἀφορᾷ τοὺς πάντες, ἐλεύθερους καὶ δούλους, διότι φρόνησις, ἀγχίνοια, σοφία, εὐμάθεια, μνήμη θεωροῦνται ἄριστα προσόντα καὶ γιὰ τὸν δούλο, ὅποτε καὶ γίνεται πιὸ ἐμπιστος καὶ πιὸ ἀπαραίτητος στὸν δεσπότη του κι ἴσως καὶ αὐταρχικὸς ἀπέναντί του... Εἰς δὲ τὸ ἄλογον μέρος τῆς ψυχῆς ἐγγίνονται αἱ κατ' ἐξοχὴν πολιτικαὶ ἀρεταί, σωφροσύνη, δικαιοσύνη, ἀνδρεία καὶ ὅσαι ἄλλαι ἀποτελοῦν συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ ἥθους τοῦ πολίτου· ἡ σωφροσύνη εἶναι ἡ μετριότης, ἡ σύνεσις καὶ ἀντισταθμίζει τὴν ἀνδρείαν, τὴν τόλμην εἰς τὰς πολιτικὰς ἀποφάσεις, ἐνῶ συμπληρώνει τὴν δικαιοσύνην ὡς ἀπαίτηση τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς. Τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς δικαιοσύνης εἶναι, ὅτι ὡς ἀρχὴ ἐγγίνεται εἰς τὸ ἄλογον μέρος τῆς ψυχῆς, ὡς ὁ κύριος παράγων διαμορφώσεως τοῦ ἥθους τῶν πολιτῶν, μαζί μὲ τίς ἄλλες πολιτικὲς ἀρετές, ἐντιμότης, εἰλικρίνεια, ἐμέλεια, καὶ ὡς ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχῶν της, ὡς νομικὸ σύστημα ἀξιῶν, ὑπάγεται εἰς τὸ ἔλλογον μέρος τῆς ψυχῆς, εἰς τὸ λογικόν."

Οἱ ἀναφορὲς αὐτές, διδασκάλου καὶ μαθητοῦ, ὡς ἐπίνοια τῆς Διοτίμας, ἔχουν ἄμεση χρῆση στὶς μέρες τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας κι ἰδιαίτερος στὴν ἐφαρμογὴ τῆς τεχνητῆς νοημοσύνης, ὡς τὸ ἀνώτερο πρὸς τὸ παρὸν στάδιό της· ὁ ἄνθρωπος γίνεται δημιουργὸς κι ἔχει τὴν δυνατότητα πλήρους ἀξιοποιήσεως τῶν ἀρετῶν του, σωφροσύνης, δικαιοσύνης, ἀνδρείας καὶ ἀρίστης χρήσεως τῶν προσωπικῶν χαρισμάτων του, φρονήσεως, ἀγχινοίας, σοφίας, εὐμαθείας, μνήμης. Ἡ τεχνητὴ νοημοσύνη ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει τὴν προσωπικὴ τόλμη, μαζί μὲ τὴν διανοητικὴ δημιουργικότητά του στὴν καθημερινὴ καὶ πολιτικὴ του ζωὴ, δηλαδή ἐπιβάλλεται ἡ ἄσκηση τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς του, ὡς ὑποκειμένου τῆς ἱστορίας κι ἡ ἀξιοποίησις τῆς δημιουργικῆς συνθέσεως τοῦ λόγου του. Ἄν παραμείνει ἀντικείμενό της, τότε ἐκπίπτει ἡ τεχνητὴ νοημοσύνη σὲ ἀπλὸ βιομηχανικὸ ἐργαλεῖο...

⁷⁵ Ἀριστοτέλους, «Ἠθικὰ Μεγála», Β. Α', κεφ. ε', παρ. 1, (1185β4-8) μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ὁ κεστὸς ἰμάς», σελ. 49, κ. ἐ..

Ἐπανερχόμεθα εἰς τὸ κύριο ἀντικείμενο τῆς προσεγγίσεως ἢ καὶ ἐρμηνείας μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς ἀπ’ τοὺς μεταγενέστερους, ὅπως τὸ ἔχουμε ἀναφέρει πολλές φορές· συνήθως οἱ ἱστορικοὶ ἐπιλέγουν ὡς κριτήριό τους τὰς ἰσχυούσας στὴν ἐποχή τους ἀρχάς, συναδούσας μὲ τὸ θρησκευτικὸ καὶ πολιτικὸ τοὺς σύστημα, ὡς κοσμοθεωρία τους. Ἡ μεγάλη τομὴ στὴν παγκόσμια ἱστορία ἔγινε μὲ τὸν Θαλῆν τὸν Μιλήσιον, ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει πολλές φορές, ὁ ὁποῖος μετέφερε τὶς θεωρητικὲς ἀρχὲς καὶ τὴν ὀργάνωσιν τῶν ἱερατικῶν καὶ ἱεραρχικῶν κρατῶν τῆς Μεσοποταμίας καὶ τῆς Αἰγύπτου εἰς τὴν Μίλητον καὶ τὶς ἄλλες ἐλληνικὰς πόλεις, ἀλλὰ ὅχι ὡς ἴδιο πολιτικὸν σύστημα· παρὰ προτίμησε τὴν Ἀγορὰν τῆς, ὅπου ἕκαστος πρόβαλε τὴν ἀποψήν του, τὸ μακρὺν τοῦ καὶ τὸ κοντὸν τοῦ, καὶ εἶχε ἔτσι ἀποκτήσει τὸ δικαίωμα καὶ ἡ ἐμμελὴς καὶ χαρίεσσα Θράττα θεραπαινὶς ἀποσκῶψαι τὸν ἀναγνωρισμένον πολίτην τῆς καὶ μεγάλο σοφὸν τῆς.⁷⁶ τὸ κριτήριον γιὰ τὴν μετάβασιν εἰς τὴν ἄμεσον δημοκρατίαν, τὴν ὁποία πρέσβευε καὶ ὁ Ὅμηρος, ἦταν ὁ ρόλος τῆς Ἀγορᾶς καὶ τῆς ἀγορᾶς εἰς τὴν συνέχειαν. Οἱ Ῥωμαῖοι καὶ οἱ μετέχοντες τῆς λατινικῆς γλώσσης φύσει, διὰ «τὴν αὐτῶν ἀσθένειαν», ἀδυνατοῦσαν κατανοῆσαι τὸν ἐλληνικὸν καὶ ἐμμελῆν λόγον, ὅπως ἔχουμε προαναφέρει καὶ τονίζει ὁ Ἀριστείδης ὁ Κοϊντυλιανός· αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν λατινικὴν λογοτεχνίαν, παλαιὰ ῥωμαϊκὴ καὶ χριστιανικὴ, ὅπως καὶ γιὰ τὸν Ἅγιον Αὐγουστῖνον, ἀλλὰ καὶ τοὺς μετέπειτα σοφοὺς τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας, οἱ ὁποῖοι ἐξέτασαν, τραγικοὺς, ἱστορικοὺς καὶ φιλοσόφους, μέσα ἀπ’ τὶς παρωπίδες τῆς λατινικῆς γλώσσης. Ἀλλὰ ἦρθε ἡ ψηφιακὴ ἐπανάστασις, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει τὴν ἔκφρασιν τοῦ ἐλευθέρου καὶ ἐμμελοῦς λόγου, ὡς τοῦ μόνου δημιουργικοῦ καὶ αὐτονόμου, μετατρέποντας τὸν βιομηχανικὸν ἄνθρωπον εἰς πολίτην.

“Ἡ πρώτη χειραφέτησις τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου ἔρχεται μὲ τὴν ἀμφισβήτησιν τῆς ἱεραρχικῆς καὶ ἱερατικῆς δομῆς τῆς κοινωνίας μὲ τὶς διαφορὰς παραλλαγὰς τῆς ἐκ τῆς μακρᾶς πορείας τῆς· ἡ ἀπαίτησις γιὰ ἔκφρασιν τῆς δημιουργικότητός του στὴν παραγωγικὴν διαδικασίαν συνοδεύεται ἀπ’ τὴν ἀνάγκην ἐπεκτάσεώς της εἰς ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς του, διότι διαφορετικὰ ἐκπίπτει στὴν ἀποσπασματικὴν καὶ περιστασιακὴν ἐμφάνισίν της, ὅπως γινόνταν εἰς προηγούμενες ἐποχές. Ὁ ἄνθρωπος γίνεται στὴν καθημερινότητά του ἐμμελὴς καὶ χαρίεις, ὅπως ἡ Θράττα θεραπαινὶς, καὶ παραμένει ἐμμελὴς καὶ χαρίεις εἰς ὅλα του· ἐπομένως ὡς πρῶτον τοῦ μέλημας τὸν ἄνθρωπον ἔρχεται ἡ ἀνάγκη ἀποδεσμεύσεώς του ἀπ’ τὶς ἰδεολογικὰς ἐξαρτήσεις τοῦ βιομηχανικοῦ συστήματος· ὅσο βαθιὰ ριζωμέναι καὶ ἂν εἴναι αὐτές, εἶναι ὅμως πολὺ

⁷⁶ Ὅρα, ἀν. σελ. 70.

πιὸ ρηχὲς ἀπ’ τὶς θρησκευτικὲς τῶν μεγάλων μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν. Παρουσιάσθηκε μάλιστα τὸ *ὀξύμωρο ἐπιφανειακὰ σχῆμα* μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ σοβιετικοῦ συστήματος· στὶς χῶρες τοῦ καπιταλισμοῦ νὰ ἐπιβιώνει ἀκόμη ἡ ἀριστερὴ ἰδεολογία, μὲ τὶς διάφορες πολύμορφες παραλλαγές της, καὶ στὶς πρώην κομμουνιστικὲς ἢ καπιταλιστικὴ ἀνθεὶ σχεδὸν παντοῦ. Ἡ ἐρμηνεία εἶναι εὐκόλη· οἱ ἐμπειρίες τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου μεταφέρονται στὴν πολιτικὴ ζωὴ, ἀναλόγως πρὸς τὶς ἐπιπτώσεις τους, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἐμφανέστατα ἐπιφανειακόν, μὲ ἀφετηρία τὴν προβληματικὴ τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς καὶ χωρὶς τὴν ἐμβάθυνση στὶς προερχόμενες ἐκ τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας ἀλλαγές.”⁷⁷

Ἴσως πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τὴν ἐμπειρία τῆς Κίνας, μὲ τὴν ἐπίσημη τήρηση τῆς κομμουνιστικῆς ἰδεολογίας, μὲ τοὺς ἡγέτες της ἐκπέμπειν βαρυστημένους παννυγηρικούς, ἀλλὰ μὲ ἀκροατήριον ἀποκλειστικὰ σχεδὸν τὰ βαρυνεσθέντα καὶ χασμουρίζοντα κομματικὰ στελέχη, ἐνῶ ὁ ἀπλὸς κόσμος της ἀπολαμβάνει τὸν λόγον τοῦ Λάο Τσὲ καὶ τοῦ Κομφουκίου, μὲ πάνδημη μάλιστα συμμετοχή. Ἀποδεικνύουν καὶ ἐπιβεβαιώνουν αὐτὰ καὶ τὴν εὐκολίαν προσαρμογῆς της στὴν ψηφιακὴ τεχνολογία καὶ τεχνητὴ νοημοσύνη, μὲ τὴν ἀνάδειξή της στὴν κορυφὴ τοῦ κόσμου καὶ ἀφήνοντας παρασέγγας πίσω τους τοὺς Ἀμερικανούς, παρ’ ὅλο ὅτι αὐτοὶ ἀπετέλεσαν τὴν κοιτίδα τῆς ψηφιακῆς ἐποχῆς· ἡ ἀντιμετώπιση τῆς προσφάτου πανδημίας τοῦ κορονοϊοῦ ἔδειξε τὸ βάθος καὶ τὴν ἔκταση τῶν ψηφιακῶν μεταρρυθμίσεων, τόσο στὴν καθημερινὴν ζωὴ τῆς μεγάλης χώρας, ὅσο καὶ στὸν διεθνῆ ἀνταγωνισμό της.

Οἱ δυσκολίες προσεγγίσεως καὶ ἐρμηνείας τῶν ἐξελίξεων στὶς *Ρωσία, Κίνα, Ἰνδίες*, ὅπως καὶ στὸ σύνολον σχεδὸν τῶν ἀναδυομένων χωρῶν, ἐκ μέρους τῆς Δύσεως ὀφείλεται καθαρὰ σὲ λόγους ἰδεολογικοὺς καὶ ὄχι πραγματικούς· ἡ θεώρηση τῶν παγκοσμίων ἐξελίξεων γίνεται, ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς δυτικῆς ἐσχατολογίας ὡς τῆς ἀνωτέρας βαθμίδος τῆς κοινωνίας της, σὲ σύγκριση μὲ τὶς ὅποιες ἄλλες, τὶς ὁποῖες διερευνοῦν ἀκόμη ὑπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τῆς μονοσημάντου λογικῆς της καὶ τῆς ἀπλοϊκῆς ἀποικιακῆς της θεωρήσεως. Ἐπομένως θεωροῦνται καθυστερημένες καὶ «ἀδύναμες» κατανοῆσαι τὸν δυτικὸν πολιτισμὸν καὶ τὸν βιομηχανικὸ ἄνθρωπον· αὐτὸς εἶναι ὁ δεῦτερος λόγος, ὅποτε καὶ ὅλες οἱ διαφορὲς τῶν δυτικῶν ἀξίες τους εἶναι φύσει ἀποριπτέες. Τρίτος εἶναι ἡ ἀδυναμία τους κατανοήσεως τῶν ἐπιτυχιῶν τους στὴν ψηφιακὴ τεχνολογία, καθὼς δὲν δικαιολογοῦνται ἀπ’ τὰ αὐταρχικὰ καθεστῶτα τους, κατὰ τὴν δυτικὴ ἄποψη, μακρὰν τῆς ἐλευθερίας! τῆς σκέψεως τῶν φιλελευθέρων δημοκρατιῶν τους· ἀποτέλεσμα εἶναι οἱ ἰσχυρισμοὶ τους γραμμικῆς θεωρήσεως τῆς ἱστορίας, ἐπισφραγίζοντες τὴν ὀλοκληρωτικὴν νοοτροπία τῶν ἀνθρώπων της, ὡς

⁷⁷ Ὅρα εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 54.

πεφωτισμένων κι έκφραστῶν τῆς ἐσχατολογίας τῆς καὶ τῶν ἱερῶν ἀξιῶν τῆς. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἀδυναμία τους καταγράψαι καὶ ἐρμηνεῦσαι τὶς δεσμεύσεις τῆς πραγματικῆς φύσεως τῶν «δημοκρατιῶν» τους, ἀφοῦ εἶναι πλήρως ἐξαρτημένες ἐκ τῆς ἱερατικῆς κι ἱεραρχικῆς δομῆς κοινωνίας τους στὴν πράξη καὶ μελετοῦν μόνο τὶς ὁλοκληρωτικῆς μορφῆς θεωρητικὲς ἀρχές τῆς, στὰ ἀπολύτως αὐστηρὰ πλαίσια τους.

Οἱ δεσμεύσεις αὐτὲς πηγάζουν ἀπ’ τὴν ἀδυναμία ἢ καὶ ἄρνηση τῆς φιλελευθέρας πολιτείας ἐντάξεως στὴν πολιτικὴ τῆς θεώρηση τῆς μουσικῆς ἁρμονίας καὶ τοῦ ρόλου τῆς στὴν διαμόρφωση τοῦ ἥθους τῶν ἀνθρώπων τους· χωρὶς τοὺς δύο καθοριστικούς αὐτοὺς παράγοντες εἶναι ἀδύνατη ἡ ἀνάδειξη κι ἡ πρακτικὴ τοῦ πολίτου, τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου, «τοῦ αὐτοῦ ἔνεκα καὶ μὴ ἄλλου ὄντος», καὶ μὴ ἐξηρημένον, ἀπ’ τὴν ὅποια ἄνωθεν ἰδέα καὶ ὁλοκληρωτικὴ ἰδεολογία· τὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος στὴν φιλελευθέρη παράδοση εἶναι ἡ προσαρμογὴ ὅλων πρὸς τὶς ἰδεολογικὲς τῆς ἀρχές, δηλαδὴ ἡ ὑπακοὴ ἢ ὑποταγὴ τοῦ πολίτου, ἂν εἶναι πράγματι πολίτης πλέον, στὶς ἀρχές αὐτὲς κι ἡ ἀπόριψη τῆς αὐτονόμου δράσεώς του. Γνωστὰ αὐτά, πρὸς ἐπανάληψιν γράφονται πάλιν...

Τὸ ἀδιέξοδο ὅμως τῆς φιλελευθέρας σκέψεως στὴν ἀντιμετώπιση τῶν σημερινῶν προβλημάτων, μετὰ τὸν ἀσφυκτικὸ ἐγκλωβισμό τοῦ ἑλληνικοῦ στὰ στενὰ πλαίσια τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι ὁρατὸ καὶ διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ στὴν ἀξιολόγηση τῆς τεχνητῆς νοημοσύνης· ἡ Διοτίμα μᾶς διδάσκει, «οἷσθ’ ὅτι ποιήσεις ἐστὶ τι πολὺ. ἡ γὰρ τῷ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ ὄν ἰόντι ὁτῶν αἰτία πᾶσά ἐστι ποιήσεις, ὥστε καὶ αἱ ὑπὸ πάσαις ταῖς τέχναις ἐργασίαι ποιήσεις εἰσὶ καὶ οἱ τούτων δημιουργοὶ πάντες ποιηταί... ἀπὸ δὲ πάσης τῆς ποιήσεως ἔν μύριον ἀφορισθέν, τὸ περὶ τὴν μουσικὴν καὶ τὰ μέτρα, τῷ τοῦ ὅλου ὀνόματι προσαγορεύεται... πολὺ δὲ μεγίστη, ἔφη, καὶ καλλίστη... ἡ περὶ τὰς τῶν πόλεων τε καὶ οἰκήσεων διασκοσμήσεις, ἣ δὴ ὄνομά ἐστι σωφροσύνη τε καὶ δικαιοσύνη»⁷⁸. «Γνωρίζεις ὅτι π ο ί η σ ι ς εἶναι κάτι γενικόν· πᾶσα αἰτία μεταβάσεως οἴουδῆποτε πράγματος ἀπ’ τὴν ἀννπαρξίαν εἰς τὴν ὕπαρξιν εἶναι ποιήσεις, ἐπομένως καὶ αἱ ἐργασίαι αἱ ὑπαγόμεναι εἰς ὅλας τὰς τέχνας εἶναι εἶδη ποιήσεως, καὶ οἱ ἐνεργοῦντες αὐτὰς εἶναι ὅλοι ποιηταί... ἐχώρισαν δὲ ἀπὸ τὴν γενικὴν ἔννοιαν ποιήσεις ἓνα μέρος, τὸ ἀσχολούμενον μὲ τὴν μουσικὴν καὶ τοὺς στίχους, καὶ τοῦτο ἀποκαλοῦν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ συνόλου... ἀσυγκρίτως δὲ ἀνωτέρα καὶ ὠραιότερα... εἶναι ἡ ἀσχολουμένη μὲ τὴν διαρρύθμισιν τῶν πόλεων καὶ τῶν σπιτικῶν, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα, ὡς γνωστόν, εἶναι σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη».

⁷⁸ Πλάτωνος, «Συμπόσιον», 203βγ, 208, 209α, ἀπόδοση Ἰωάννου Συκουτρῆ, κι ὁ. ἀν. σελ. 59-62, 73, 74.

Ἡ ψηφιακὴ τεχνολογία κι ἡ τεχνητὴ νοημοσύνη ἀποτελοῦν τὸ μεγάλο ἄλμα τῆς ἀνθρωπότητος ἀπ' τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἐξάρτησή της ἀπ' τὴν βιομηχανικὴ παραγωγή καὶ τὴν λογικὴ τῆς τελειότερας δυνατῆς ἐξειδικεύσεως τῆς χειρὸς στὴν ἀξιοποίηση τῆς σκέψεώς του, τῆς διανοίας του, ὅπως ἐκφράζεται διὰ τοῦ λόγου του, τῆς γλώσσης του· εἶναι ἱστορικῶς γνωστό, ὅτι δὲν ἔχουν ὅλες οἱ γλώσσες τὶς ἴδιες δυνατότητες δημιουργικῆς συνθέσεως τῆς διανοίας τους, μὲ ἔκφραση διὰ τοῦ λόγου τους, ἐξ αἰτίας ἱστορικῶν καὶ πολιτιστικῶν παραγόντων, ὁ πρῶτος τῶν ὁποίων εἶναι ἡ ἔνταξη ἢ μὴ τῆς μουσικῆς στὴν πολιτικὴ καὶ καθημερινὴ ζωὴ τους, ἀποφαίνεται ἡ Διοτίμα, ὡς καθοριστικοῦ παράγοντος τῆς ἀμέσου δημοκρατίας καὶ τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς. Ἡ δυτικὴ σκέψη ἀδυνατεῖ κατανοῆσαι τὸν ρόλο τῆς μουσικῆς, καθὼς κι ἡ φιλοσοφία της διέπεται ἀπ' τὴν λατινικὴ παράδοση τῆς ἀδυναμίας ἐκφράσεως τοῦ ἑναρμονίου γένους τῆς μουσικῆς, ὅπως τὸ περιγράφει ἄριστα ὁ Ἀριστείδης ὁ Κοῖντυλιανός, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐπαναλαμβάνουν οἱ μεγάλοι μας φιλόσοφοι.

Τὸ κύριο πρόβλημα εἶναι ἡ χειραφέτηση τῆς δυτικῆς κοινωνίας ἀπ' τὴν ἱερατικὴ κι ἱεραρχικὴ δομὴ της, ἡ ὁποία ἐνισχύεται στὴν ὀλιγαρχικὴ μορφή της, μὲ τὴν δυσκαμψία καὶ μονολιθικὴ λειτουργία τῶν γλωσσῶν της· ἡ δομὴ αὐτὴ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐξαρτήσεώς της ἀπ' τὴν λατινικὴ γλώσσα καὶ τὴν δογματικὴ μίμισή της ἀπ' τὴν καθολικὴ ἐκκλησία, μὲ γενάρχη της τὸν Ἅγιο Αὐγουστῖνο καὶ πολιτικὸ ὄργανο τὴν Ἀγία Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία τοῦ Γερμανικοῦ Ἔθνους ἀπ' τὸν Κάρολο τὸν μέγα καὶ προέκτασή της τὴν καλβινιστικὴ ἠθικὴ καὶ τὸ προτεσταντικὸ πνεῦμα. Οἱ ἐξαρτήσεις αὐτὲς ἐπέβαλαν τὴν ἔκπτωση τοῦ ἀτόμου σὲ ἀντικείμενο τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἱστορίας ἀπὸ ὑποκείμενό τους στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, μὲ τὴν ἀναγνώριση τοῦ ὅποιος μορφῆς δόγματος ὡς καθοριστικοῦ παράγοντος· αὐτὸς εἶναι ὁ βιομηχανικὸς ἄνθρωπος κι ἀπόδειξη τῆς μονολιθικῆς νοοτροπίας του εἶναι ἡ ἀδυναμία του κατανοήσεως τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας, μὲ τὴν συνέχειά της στοὺς ἀλγορίθμους καὶ στὴν τεχνητὴ νοημοσύνη. Αἰσθάνεται ὡς προσωπικὸ του θάνατο τὴν ἀναγνώριση τῆς διανοίας ὡς κινητηρίου δυνάμεως στὴν ψηφιακὴ τεχνολογία καὶ τῆς ἀναγνωρίσεως κι ἀποδοχῆς τοῦ ἰδίου ὡς ὑποκειμένου πλέον τῆς ζωῆς του κι εἶναι στὴν πραγματικότητά· ἡ ἱκανότης εὐελιξίας ἔλειπε πάντα ἀπ' τὴν φύση του, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι καὶ προῖον τοῦ λόγου του, τῆς γλώσσης του. Γνωστὰ εἶναι αὐτὰ στοὺς ἀναγνώστες μας, ἀπλῆ ἐπανάληψη γίνεται...

Τὸν τελευταῖο καιρὸ ἔχει ἀρχίσει ἡ συνεργασία γλωσσολόγων στὶς ψηφιακὲς ἔρευνες κι ἰδιαίτερώς σὲ ἐκεῖνες τῆς τεχνητῆς νοημοσύνης, ὡς ἄκρως ἀναγκαῖες γιὰ τὴν καλύτερη ἀπόδοσή τους· οἱ πληροφορίες εἶναι γενικὲς καὶ προέρχονται κι ἀπ' τὸν ἑλληνικοκυπριακῆς καταγωγῆς ἐρευνητὴ τῆς Ντέμη, δηλαδὴ Δημοσθένη, Χασάμπη, τὸν τιμηθέντα καὶ μὲ τὸ βραβεῖο Νόμπελ, καὶ πολλὲς ἄλλες πηγές. Ἡ οὐσία ὅμως εἶναι δεδομένη, ἐπὶ τέλους ἀναγνωρίζεται ὁ ρόλος τῆς γλώσσης, δηλαδὴ τῆς σκέψεως, τῆς διανοίας, στὴν ἔκφραση τοῦ δημιουργικοῦ λόγου τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς οἰκονομικῆς του δράσεως, ἀλλὰ ἡ ἐφαρμογὴ του στὴν πράξη εἶναι τὸ ζητούμενο, κυρίως στὴν Δύση· τὸ κύριο ἐρώτημα εἶναι, τὸ πῶς θὰ ἀλλάξει ἡ συμπεριφορὰ κι ἡ νοοτροπία τῶν ἐρευνητῶν κατὰ τὴν ἐργασία τους, ὅταν ἡ ἴδια ἡ δομὴ τῆς γλώσσης τους καὶ τῆς σκέψεώς τους δὲν τοὺς διευκολύνει, ὅταν ὁ λόγος τοῦ ψηφιακοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀσύμβατος μὲ ἐκεῖνον τοῦ προκατόχου του βιομηχανικοῦ, μὲ πρότυπό του τὴν ἐξειδίκευση τῆς ἐργασίας, τῆς χειρός. Ἡ χρῆση τῆς μουσικῆς εἶναι τὸ κριτήριον, καθὼς αὕτη συμβάλλει στὴν ἔκφραση τοῦ δημιουργικοῦ κι ἐλευθέρου λόγου του, κι αὕτη εἶναι ἐπίσης προῖον τῆς ἱστορικῆς καὶ πολιτιστικῆς πορείας του χιλιάδων ἐτῶν σὲ ὅσους λαοὺς τὴν ἔχουν ἐνσωματώσει στὴν πολιτιστικὴ καὶ πολιτικὴ ὄντοτήτά τους, ὅπως στοὺς κινεζικὸ, Ἰνδικὸ κι ἑλληνικὸ, ὡς γνωστὲς γλώσσες, ὅπως ἔχουμε προαναφέρει, ἀλλὰ ἔχει ἀποκλεισθεῖ σχεδὸν πλήρως στὴν δυτικὴ παράδοση. “Στὴν ἄμεσο δημοκρατία μετράει ἡ προσωπικὴ παρουσία ἐκάστου καὶ ἡ ζωντανὴ ἐκφορὰ τοῦ λόγου του, τοῦ ἐμμελοῦς λόγου, ὅταν αὐτὸς ὁ ἐμμελὴς λόγος ἐκλείψει, τότε χάνεται κι ἡ πολιτικὴ εὐαισθησία: «ἴστε γὰρ ὅτι τῶν Πλάτωνος διαλόγων διηγηματικοὶ τινὲς εἰσιν οἱ δὲ δραματικοί· τούτων οὖν τῶν δραματικῶν τοὺς ἐλαφροτάτους ἐκδιδάσκονται παῖδες ὥστ' ἀπὸ στόματος λέγειν· πρόσεστι δ' ὑπόκρισις πρέπουσα τῷ ἥθει τῶν ὑποκειμένων προσώπων καὶ φωνῆς πλᾶσμα καὶ σχῆμα καὶ διαθέσεις ἐπόμεναι τοῖς λεγομένοις. ταῦθ' οἱ μὲν ἀνστηροὶ καὶ χαρίεντες ἡγάπησαν ὑπερφυῶς, οἱ δ' ἄνδρες καὶ διατεθρυμμένοι τὰ ὦτα δ' ἀμουσίαν καὶ ἀπειροκαλίαν, οὓς φησιν Ἀριστόξενος χολὴν ἐμεῖν ὅταν ἐναρμόνιον ἀκούσωσιν, ἐξέβαλλον· καὶ οὐ θαυμάσαιμ' ἂν, εἰ τὸ πάμπαν ἐκβαλοῦσιν· ἐπικρατεῖ γὰρ ἡ θηλότης».”⁷⁹

Εἰς τὰ «Συμποσιακά» του, καὶ στὸ ἑβδομο βιβλίον καὶ ὄγδο πρόβλημα, «Τίσι μάλιστα χρηστέον ἀκροάμασι παρά δεῖπνον;» ἐξετάζει τὶς σχέσεις τῆς μουσικῆς μὲ τὸ ἥθος ὁ Πλούταρχος. «Διότι γνωρίζετε ὅτι ἀπ' τοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος μερικοὶ εἶναι

⁷⁹Πλούταρχος, «Συμποσιακά», ἡ', παρ. 1, (711βγ), μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ κεστός ἰμάς», σελ. 41, κ. ἐ., «Ἀπ' τὴ μουσικὴ στὴ γραμματικὴ», σ. 7, κ. ἐ.

διηγηματικοί και οί ἄλλοι δραματικοί· ἀπὸ αὐτοὺς λοιπὸν τοὺς δραματικοὺς τοὺς πιὸ εὐκόλους τοὺς διδάσκονται τὰ παιδιὰ, ὥστε νὰ τοὺς ἀποστηθίζουν. προστίθεται δὲ στοὺς δραματικοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος καὶ ὑπόκρισις, ῥητόρευσις, ἀπαγγελία, ἑρμηνεία, ἀνάλογη πρὸς τὸ ἦθος τῶν παρουσιαζομένων προσώπων, ἀπόχρωσις τῆς μουσικῆς, πλᾶσμα, ἀρμονικὴ φωνή, καὶ ἐκφορὰ τῶν νοημάτων, σχῆμα, καὶ διαθέσεις, ἀνάλογες πρὸς τὰ λεγόμενα. αὐτὰ οἱ ἔχοντες αὐστηρὸ ἦθος καὶ οἱ διαθέτοντες παιδεία, χρηστοθήεια, ἠθικὴ ἀγωγή, ἀγχίνοια καὶ κομψότητα ἐκφράσεως, οἱ χαρίεντες δηλαδὴ, ἀγάπησαν ὑπερβολικά, ἀλλὰ οἱ ἄνδρες καὶ μὲ τρύπια τὰ ὦτα, λόγῳ τῆς ἀμουσίας τους καὶ τῆς ἐλλείψεως τῆς αἰσθήσεως τοῦ καλοῦ, ἐπομένως οἱ ἀπρεπεῖς, ἀγενεῖς καὶ μὲ χαμερπῇ νοοτροπία, δι’ ἀπειροκαλίαν, διὰ παντελῇ ἀδυναμία κατανοήσεως τοῦ κάλλους, τοὺς ὁποίους λέει ὁ Ἀριστόξενος ὅτι ἐκβάλλουν χολὴν κατὰ τὸν ἐμετόν, ὅταν θὰ ἀκούσουν τὸ ἐναρμόνιο γένος, τὰ ἀποβάλλουν. καὶ δὲν θὰ ἀπορήσω καθόλου, ἐὰν ἀποβληθοῦν οἱ ἴδιοι διὰ παντός· διότι ἐπικρατεῖ ἡ θηλύτης», καταλήγει ὁ Διογενιανός.”

Ὅταν ἐπιδίδεται στὴν ὀξύτατη κριτικὴ τοῦ ὁ Πλούταρχος, γιὰ τὴν μελέτη τῶν διαλόγων τοῦ Πλάτωνος στὴν ῥωμαϊκὴ ἐποχὴ κι ἀναφέρεται στὸν Ἀριστόξενον, μαθητὴ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ πρῶτον γράψαντα βιβλίον «περὶ μουσικῆς», ὅτι «ἐπικρατεῖ γὰρ ἡ θηλύτης», ἐννοεῖ τὴν χαμερπῇ καὶ δουλικὴ συμπεριφορὰ κι ὄχι τὴν ἀπαξιωτικὴν πρὸς τὴν γυναῖκα, καθὼς ἔχει ἀναγνωρίσει σὲ ἄλλες ἀναφορές του ὅτι αὐτὸ δὲν ἴσχυε στὴν περίοδο τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, πῶς ἄλλωστε θὰ ἐξηγοῦσε τὴν προβολὴ τοῦ ρόλου τῆς Διοτίμας; ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ἡ διάκριση αὐτὴ, καθὼς γιὰ τοὺς ἀναγνώστες τῆς ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς εἶναι ἀπαραίτητη, ἐπεὶδὴ ἴσχυαν ἄλλες συνθήκες. Ἀλλὰ, γιὰ τὴν τωρινὴ ψηφιακὴ ἔρευνα τῆς τεχνητῆς νοημοσύνης μετράει ἡ κατάκτηση τῆς ἀναποσπάστου νοοτροπίας τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ τῆς ἐμμελείας τοῦ λόγου τῶν ἐρευνητῶν του, δηλαδὴ τῆς ἰσηγορίας, ὡς ὑποκείμενα τῆς ἱστορίας, ὅπως προαναφέραμε· ὅσοι ὅμως ἐξ αὐτῶν ἔχουν καὶ φιλοσοφικὲς γνώσεις κι ἐπομένως, ἂν τὶς ἀσπάζονται, ὅπως τὶς ἔχουν διδαχθεῖ ἀπ’ τοὺς φιλοσόφους τους, τότε αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἔχουν ἀποβάλλει ἤδη τὴν μουσικὴ ἀπ’ τὴν φιλοσοφικὴ καὶ ἄλλῃ πνευματικὴ ἔρευνά τους, ὅποτε ἀποδέχονται τὴν ἐξαίρεσή της, ὡς ἀντικείμενα τῆς ἱστορίας. Τότε ὀρίζεται καὶ τὸ δυσκολώτερο καὶ ἀνυπερβλητὸ ἐμπόδιο στὴν ἐργασία τους καὶ στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ τους· δηλαδὴ, ἂν δὲν χειραφετηθοῦν ἀπ’ τὴν ἀπόλυτη αὐτὴ ἐξάρτησή τους, τότε παραμένουν ἐντὸς τοῦ φαύλου κύκλου τοῦ βιομηχανικοῦ ἀδιεξόδου καὶ δὲν εἶναι καθόλου εὐκόλη ἡ κατάκτηση ἄλλης ἀντιλήψεως ζωῆς κι ἄλλης νοοτροπίας, ὅπως τῆς ἐμμελείας καὶ τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς, ὡς γενεσιουργῶν κινήτρων τῆς ἐποχῆς μας.

Ἀλλὰ, διὰ τὴν συνέχειαν, ἴδομεν!

Ἐπιμύθιον

Ἡ ἐμμονή μας στὴν μελέτη τῆς μεταβατικῆς μας ἐποχῆς καὶ στὶς νέες συνθήκες ποὺ διαμορφώνονται παγκοσμίως, μὲ κύρια αἰτία τὴν ψηφιακὴ ἐπανάσταση καὶ τὴν συνακόλουθὴ τῆς τεχνητῆ νοημοσύνης, μὲ τὶς ἀναπότρεπτες προεκτάσεις τῆς στὶς ἀναταράξεις τῆς παλαιᾶς δυσκάμπτου διεθνοῦς συγκυρίας, ἔχει πειστικότερα καὶ σαφεῖ ἀποτελέσματα· ἡ ζωὴ εἰς τὸν κλεινὸν μας πλανήτην ἀλλάζει ἄρδην κι οἱ ἀπόψεις τῶν μέχρι πρό τιнос εἰδικῶν δυτικῶν διανοουμένων ἀντιμετωπίζονται μὲ ἄκρα περιφρόνηση, ἀκόμη κι ἀπ' τοὺς παλαιοὺς θερμοὺς ὁπαδοὺς τους, ἀλλὰ κι ἀπὸ μεγαλύτερη ἀπαισιοδοξία, ἐπεὶ διὰπιστώνουν καὶ τὸ ὁμολογοῦν, ὅτι ἀδυνατοῦν καταγράψαι τὴν πορεία τῆς ὑφηλίου, γιὰ πρώτη φορὰ στοὺς τελευταίους τρεῖς αἰῶνες, τῆς ἀπολύτου βεβαιότητός τους γιὰ τὴν ἀδιατάκτῃ κυριαρχία τους στὸν ἐπίγειο κόσμος. Τὸ καθοριστικὸ ἐρώτημα εἶναι τὸ ποιοὶ ἀντιλαμβάνονται τὴν κρισιμότητα τῶν ἐξελίξεων καὶ τῶν ἄρδην ἀλλαγῶν τῆς ζωῆς τῆς ἀνθρωπότητος, γιὰ πρώτη φορὰ ὡς συνόλου κι ὄχι στὰ ἐπὶ μέρους τμήματά της, καὶ ποιοὶ ὄχι; ἡ ψηφιακὴ τεχνολογία τὰ ἀλλάζει ὅλα, τὴν προσωπικὴ ὑπόσταση, τὴν νοοτροπία τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ κι ἰδιαίτερος τὴν πολιτικὴν του πρακτικὴν· ἔστω κι ἂν δὲν τὸ ἀντιλαμβάνεται ἕκαστος αὐτὸ ἐξ ἀρχῆς, ὁ καθένας μας γίνεται ἄλλος ἄνθρωπος, ἄγνωστος πρὶν σὲ πολλοὺς, χωρὶς οὐδεμίαν μάλιστα ἐπαφὴν ἢ γνῶσιν τῆς προηγούμενης ἐποχῆς, βιομηχανικῆς, καπιταλιστικῆς ἢ κομμουνιστικῆς, κρίνοντας ἀπ' τὰ γνωστά μας δεδομένα.

Ἡ ἀνακεφαλαίωση τοῦ ἀντικειμένου τοῦ πονήματός μας, ὅπως καὶ πολλῶν ἄλλων, ἐπιβάλλεται γιὰ τὴν ἐποπτικὴ θεώρησή τους, πέραν τῆς προσωπικῆς ἀξιολογήσεως τῶν καθιερωμένων θρησκευτικῶν ἢ ιδεολογικῶν ἐκτιμήσεων· ὁ ἄνθρωπος, ὡς ἀνεξάρτητη φυσικὴ καὶ πολιτικὴ ὄντοτης, πάντα ὅμως ἐντὸς τῆς συγκεκριμένης κοινωνίας του, ἢ ἀγέλης του στὶς πρῶτες του μορφές συλλογικῆς ὁργανώσεως, ἐπιδιώκει τὴν αὐτόνομη προσωπικὴ του παρουσία σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς του καὶ τὴν ὁποία συναρμόζει, αὐτὸ εἶναι τὸ κατάλληλο ρῆμα, μὲ τὴν παρουσία τῶν ἄλλων στὴν κοινωνικὴν του ζωὴν. Στὴν ἱστορικὴν του πορεία ἢ παρουσία του διαιρεῖται συνοπτικὰ σὲ δύο μεγάλες κατευθύνσεις, ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς κοινωνικῆς του ὁργανώσεως· ἡ πρώτη εἶναι ἡ ἑνταξὴ του στὸ θρησκευτικὸ ἢ ιδεολογικὸ δόγμα, ὡς θεωρία κι ὡς ἄνωθεν ἐπιταγὴ τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ὁργανώσεώς του, μὲ ἀδιαμφισβήτητὴ ἀξία τῶν ἀρχῶν τους κι ἀπόλυτὴ ἀποδοχὴ ἢ ὑποταγὴ εἰς αὐτάς· ἡ δευτέρη εἶναι ἡ ἀπουσία δόγματος στὴν θρησκευτικὴν του πίστη, χαρακτηριστικὸ τῶν πολυθεϊστικῶν θρησκείων κυρίως, μὲ ἀποχρώσεις τους σὲ κάποιες μονοθεϊστικές, κι ἡ παροχὴ εὐρέων ἢ στενότερων δυνατοτήτων ἀμφισβήτησεως καὶ διαμορφώσεως τῶν σχέσεων τῶν θεῶν μὲ τοὺς πιστοὺς τους, ὡς σχέσεων ἰσοτιμίας ἢ ἀνεξαρτησίας.

Ἡ ἐπιλογή μεταξὺ τῶν δύο εἶναι ἱστορική κι ἐξαρτᾶται κι ἀπὸ ἀδιερευνήτους ἀρκετὰ πολλοὺς καὶ πολλαπλῶς παρεμβαίνοντας παράγοντας· ἡ πλήρης ταυτότης τῆς θρησκευτικῆς πίστεως μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ὁμοίας ὑποταγῆς τοῦ ἀτόμου στὶς ὁλοκληρωτικὲς ἰδεολογίες ἔγινε δεκτὴ στὴν *δυτικὴ διανόηση*, καθὼς τὶς θεωρεῖ ὡς ἀφετηρία τῆς *φιλελεύθερης δημοκρατίας*, τὴν ἀπαλλαγὴ τῆς ἀπ’ τὴν αὐταρχικὴ βασιλεία καὶ τὴν ἐγκαθίδρυση τῶν δημοκρατικῶν συστημάτων, ὡς τὸ μεγάλο βῆμα πρὸς τὸν διαφωτισμὸ καὶ τὴν βιομηχανικὴ ἐποχὴ· ἡ δυνατότης ἀμφιβητήσεως τῶν ἀρχῶν τῆς κι ἡ διατύπωση διαφορετικῶν ἀξιῶν ἦταν περιορισμένη ἕως ἀδύνατη, ὅπως τὸ ἀπέδειξε ὁ *Μάξ Βέμπερ*, μὲ τὴν γνωστὴ θεωρία τοῦ τῆς μεταπλάσεως τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, ἐνῶ ἦταν ὀξύτατη ἡ διαμάχη λεκτικὴ καὶ ἐμπόλεμη τῶν δύο θεωριῶν τῆς, καπιταλιστικῆς ἢ κομμουνιστικῆς, ἐντὸς τοῦ δόγματός τῆς.

Ἡ δευτέρη ἐμπεριέχει καὶ θεωρεῖ αὐτονόητη τὴν ἀμφισβήτηση τῶν δογμάτων, θρησκευτικῶν ἢ ἰδεολογικῶν, ὡς τὸν ἀκρογωνιαίον λίθον τῆς πολιτικῆς ὀντότητός τῆς, ὅπως ἐμφανίσθηκε πληρέστερα στὴν ἑλληνικὴ πόλιν, ἀπ’ τὸν *Ὅμηρον* μέχρι τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, μὲ ἀκμὴ τῆς τὴν ἄμεσο δημοκρατία καὶ τὰ ἐπιτεύγματά τῆς· ἡ κρίσιμη διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο μορφῶν ὁργανώσεως ἀφορᾷ τὴν προσωπικὴ συμμετοχὴ ἐκάστου στὴν πολιτεία του. Στὴν πρώτη ὁ μετέχων εἶχε δικαίωμα προσωπικῆς γνώμης, μόνον ἐντὸς τῶν πλαίσιων τοῦ θρησκευτικοῦ ἢ ἰδεολογικοῦ δόγματός τους, ἀλλὰ ὅχι καὶ πέραν αὐτῶν, γιὰ τὶς ἀρχές τῶν δογμάτων τους· στὴν δευτέρη, τὸ κύριο μέλημα τοῦ μετέχοντος ἦταν ἡ διαμόρφωση τῆς προσωπικῆς του σχέσεως μὲ τοὺς θεοὺς του, συμπληρωματικὰ πρὸς τὶς πολιτικὲς σχέσεις τῆς πολιτείας του, καθὼς ἡ πολιτικὴ του αὐτονομία ἦταν δεδομένη.

Ἡ ἀναφορὰ τοῦ *Ἀριστοτέλους*, ὅτι, «ἡ πόλις φύσει πρότερον ἢ ἕκαστος», σημαίνει ὅτι ἀποδέχεται ὡς πόλιν τὴν κοινωνίαν, μὲ αὐτόνομη δράση τῶν μελῶν τῆς, μὲ τοὺς κύκλιους χοροὺς τῆς καὶ τὴν ἀρμονικὴ μουσικὴ, ἐμμελὴς θὰ λεγόταν ἀργότερα, καὶ μὲ ἀναδρομὴ τῆς στὴν εἰρηνικὴ κοινωνία τῆς ἀσπίδος τοῦ *Ἀχιλλέως* κι ὅχι στὴν πολεμικὴ· εἶχαν πλήρη συναισθήση, ὅτι ἡ μουσικὴ διαμορφώνει τὸ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἔχουμε προαναφέρει ἐκτενέστατα, ἐνῶ ἔθεταν τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν τεχνολογία στὴν ὑπηρεσία του, ἐπειδὴ διαφορετικὰ ὁ ἄνθρωπος γίνεται δοῦλος τῆς καὶ χάνει τὴν αἴσθηση καὶ τὴν πρακτικὴ τοῦ πολίτου. Τὸ ὑπογραμμίζει αὐτὸ ὁ *Σοφοκλῆς* εἰς τὴν δευτέραν πάροδον τῆς «*Ἀντιγόνης*»:

σοφόν τι τὸ μηχανόεν τέχνας ὑπὲρ ἐλπίδ’ ἔχων
ποτὲ μὲν κακόν, ἄλλοτ’ ἐπ’ ἐσθλὸν ἔρπει,
νόμους παραιρῶν χθονὸς

Ἡ χρήση τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς τεχνολογίας ὡς πολιτικῆς προτεραιότητος εἰς τὴν πολιτείαν ὁδηγεῖ στὴν ἀπαξίωση καὶ ἀπώλεια τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ ἐκπτώσεως τοῦ ἐνεργοῦ πολίτου σὲ ἀχρεῖο, γνωστὰ αὐτά· τὰ ἔχουμε σκιαγραφήσει ἀρκετά, ἄλλωστε, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» μας. Τὸ σημερινὸ πρόβλημα εἶναι, ὅτι ὁ κλεινὸς πλανήτης μας βρίσκεται ἤδη στὰ πρόθυρα τῆς οἰκολογικῆς του ἀπωλείας καὶ χωρὶς ἐμφανεῖς ἐστίες ἀντιστάσεως, γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς προηγουμένης καὶ ὄχι φυσικᾶς τῆς παλαιᾶς οἰκολογικῆς ἰσορροπίας του, τόσο ἀφελεῖς δὲν εἴμαστε· ἡ ἀρχικὴ αἰτία τοῦ προβλήματος εἶναι ἡ παντελὴς ἀπουσία πνευματικῆς ἡγεσίας, μὲ τὸν βιομηχανικὸ ἄνθρωπο, στὸ ἐργοτάξιο τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀκαδημαϊκὴ του ἔδρα, παντελῶς χαμένο στὶς ἀπαρχαιωμένες ὀλοκληρωτικὲς ἰδεολογίες του, καὶ σὲ κατάσταση πλήρους ἀλαλίας, ἐνώπιον τῆς καλπαζούσης ψηφιακῆς τεχνολογίας. Φυσικά, ἡ κύρια εὐθύνη τὴν βαρύνει ἀποκλειστικά, ἐπεὶδὴ ὁ ἀπλὸς κόσμος, ἀναλόγως πρὸς τὶς ἱστορικὲς, πολιτιστικὲς καὶ γλωσσικὲς παραδόσεις του, ἀντιδρᾷ ἀρκετὰ ἀποτελεσματικὰ καὶ ἀποδέχεται εὐμενέστατα τὴν χρήση τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας, ἀποβάλλων τὴν ἀπόλυτη ἐξάρτησή του ἐξ αὐτῆς.

Οἱ ἰδεολογικὲς ἐξαρτήσεις ὅμως ἀποδεικνύονται ἰσχυρότατες στὸν δυτικὸ ἄνθρωπο καὶ ἔχουν ἀναδείξει τὸ πρότυπό του, ὡς καθ' ὅλα ὁμοίου πρὸς τὶς ἀρχές του· ὅλοι οἱ τύραννοι στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος εἶχαν ταυτίσει τὴν ἐξουσία τους, μὲ τὴν θεϊκὴ ἀποστολὴ ἢ καταγωγὴ τους, μὲ ἀρχὴ τοὺς φαραῶ τῆς Αἰγύπτου καὶ τὸ ἱερατικῆς καὶ ἱεραρχικῆς δομῆς κράτος τους, μὲ τὴν θεϊκὴ προσωπολατρεία τους. Κάτι ἀντίστοιχο συνεχίσθηκε μὲ τὴν ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία καὶ τὰ χριστιανικὰ βασίλεια τοῦ μεσαίωνα, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς τυράννους τῆς νεωτέρας ἐποχῆς· ἡ ἀπόλυτη ἐπιβολὴ τῆς ἐξουσίας τους ἐξηρτᾶτο πρωτίστως ἀπ' τὸν κατηγορηματικὸ καὶ ἐπιτακτικὸ λόγον τους, τὸν ὁποῖο ἐπέβαλαν θεϊκῇ ἐντολῇ εἰς τοὺς ὑπηκόους τους καὶ πιστοὺς τους, καὶ ὀλιγώτερον ἀπ' τὰ κατασταλτικὰ μέτρα τους· ἦταν ἀκράδαντη ἡ πίστη τῶν ὀπαδῶν τους στὴν θεόπνευστη ἀποστολὴ τους, ὅπως τὸ εἶδαμε καὶ στὴν πολιορκία τοῦ Βερολίνου, ὅπου ἔφηβοι ἔτρεξαν γιὰ ὑπεράσπιση τοῦ Χίτλερ κατὰ τοῦ ἐπελαύνοντος ρωσικοῦ στρατοῦ ἢ στὸν κλαυθμὸ καὶ ὀδυρμὸ τῶν Σοβιετικῶν ἡλικιωμένων καὶ νέων, γιὰ τὸν θάνατο τοῦ πατερούλη Στάλιν, ὅπως καὶ τῶν Κινέζων γιὰ τὸν Μάο. Κάτι ἀντίστοιχο συμβαίνει καὶ μὲ πολλοὺς ἡγέτες τῶν φιλελευθέρων δημοκρατιῶν, ἰδιαίτερος ὅταν βρίσκονται σὲ περίοδο παρακμῆς, ὅπως ὁ Ντόναλντ Τράμπ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, καταπατῶν ἀνενδοιάστως τὸ ὁμοπονδιακὸ Σύνταγμα, ἢ καὶ ἄλλους, κατ' ἐπίφαση δημοκρατικούς ἡγέτες.

⁸⁰ Ὅρα, ἀν. σελ. 49.

Ὁ κοινὸς παρανομαστὴς ὅλων τῶν δυτικῶν συστημάτων εἶναι ὁ κατηγορηματικὸς κι ἀπόλυτος λόγος τους, ὁ ἀνεπίδεικτος ἀμφισβητήσεως, κι ἡ ἐπιβολὴ τῆς πλήρους ὑποταγῆς κι ὁμοφωνίας τῶν πιστῶν ἢ ὁπαδῶν τους· αὐτὸ ὅμως ἐπιφέρει καὶ τὴν αὐτόματη προσαρμογὴ τοῦ λόγου τῶν πιστῶν ἢ ὁπαδῶν σὲ παρόμοια ἀλαλία, ἀλλὰ κι ἡ ἀποβολὴ ἀπ’ τὴν κοινωνία τους ἢ τὴν πολιτεία τους ὅσων εἶχαν ὄχι μόνο διαφορετικὴ ἄποψη, ἀλλὰ κι ἀπόκλιση ἀπ’ τὴν ἐρμηνεία τῶν γραφῶν ἢ τῆς ιδεολογίας τους. Ἐτσι ἀνεδείχθησαν οἱ αἰρέσεις κάθε μορφῆς, ἀπ’ τὶς θρησκευτικές, ἰουδαϊκὲς ἢ χριστιανικὲς καὶ τὶς κομματικὲς τῶν νεωτέρων ὁλοκληρωτικῶν ιδεολογιῶν, οἱ ρεβιζιονιστικὲς, ἀλλὰ κι οἱ δεσμεύσεις τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας· ὅσοι εἶχαν διαφορετικὴ ἄποψη εἶχαν κι ἄλλη ἔκφραση τοῦ λόγου τους, πέραν τῆς διαφόρου ἐρμηνείας τοῦ λόγου τοῦ θεοῦ ἢ τῆς ιδεολογίας. Ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ ἀλήθεια δείχνει, ὅτι ἀπ’ τὴν φύση του ἀναζητᾷ πάντοτε κάτι καινούργιο ὁ ἄνθρωπος· μὲ τὴν φράση, «πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει, σημεῖον δ’ ἡ τῶν αἰσθήσεων ἀγάπησις», ἀρχίζει τὰ «Μετὰ τὰ φυσικά» ὁ Ἀριστοτέλης, δηλαδὴ τὴν θεώρηση τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν τῶν ἡμερῶν του: “«πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει. σημεῖον δ’ ἡ τῶν αἰσθήσεων ἀγάπησις· καὶ γὰρ χωρὶς τῆς χρείας ἀγαπῶνται δι’ αὐτάς, καὶ μάλιστα τῶν ἄλλων ἢ διὰ τῶν ὁμμάτων. οὐ γὰρ μόνον ἵνα πράττωμεν ἀλλὰ καὶ μηθὲν μέλλοντες πράττειν τὸ ὁρᾶν αἰρούμεθα ἀντὶ πάντων ὡς εἰπεῖν τῶν ἄλλων»⁸¹. ἔτσι ἀρχίζουν, ἡ περίφημη πλέον ἔναρξις τῶν μαθημάτων τοῦ περιπατητικοῦ φιλοσόφου εἰς τὸ Λύκειον εἰς τὴν ἱστορία τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν ὡς τὴν ἐποχὴ του· «ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἀπ’ τὴν φύση τους ἀναζητοῦν τὴν γνώση, τὸ εἰδέναι. καθοριστικὸ σημεῖον εἶναι δὲ ἡ ἐγρήγορση τῶν αἰσθήσεων καὶ ἡ κατανόηση τῶν παρατηρήσεων, ἡ ἐπιδίωξη τῆς διερευνήσεως τῶν γύρω μας μὲ τὶς αἰσθήσεις, διότι καὶ χωρὶς καμμία ἀνάγκη ἀναζητοῦμε τὴν διερευνήσῃ τους, καὶ μάλιστα περισσότερο ἀπ’ ὅλες τὶς ἄλλες αἰσθήσεις μὲ τὴν ὄραση· διότι καὶ ὅταν δὲν εἴμαστε διατεθειμένοντες νὰ κάνουμε κάτι ἀρεσκόμεθα στὸ νὰ κοιτάζουμε, ἀντὶ ὅποιος ἄλλος νὰ ποῦμε ἐνεργείας». Ἀπ’ τὴν φύση του ὁ ἄνθρωπος ψάχνει παντοῦ, ἀπὸ νήπιο δεκατέσσερα ἔχει τὰ μάτια του, καὶ τὸ χαίρονται οἱ γονεῖς του· τὴν ἴδια ἀναζήτηση ἐπιβάλλει ἡ ψηφιακὴ ἐπανάσταση στὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν ἐπαναφέρει στὴν ἀρχικὴ του ἐγρήγορση, αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ μεγάλη διαφορὰ μὲ τὴν βιομηχανικὴ ἐποχὴ, μὲ τὴν λογικὴ τῆς παραγωγῆς ἐν σειρᾷ, ὄχι μόνο στὸ ἐργοστάσιο, ἀλλὰ καὶ στὴν κοινωνία καὶ στὴν πολιτικὴ μας ζωὴ ὡς προέκταση, μὲ τὴν ὑποταγὴ φύσει.

Ἡ πρόκληση τῆς ἐποχῆς μας καταγράφεται πληρέστερα στὴν ἀρχὴ τῶν «Μετὰ τὰ φυσικά», ἀνάκτηση τουλάχιστον τῆς ἐγρηγόρσεως ἀπ’ τὸν ἐργαζόμενο, ὥστε νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας, αὐτὸς εἶναι ὁ νέος

⁸¹ Ἀριστοτέλους, «Τὰ μετὰ τὰ φυσικά», βιβλ. Α', κεφ. α', παρ. 1, (980α22-26).

ἄνθρωπος· τὰ τεχνικὰ μέσα τοῦ παρέχουν ὅλες τὶς δυνατότητες, τὸν ἐγκαθιστοῦν καὶ πάλιν «ἐς τὸ μέσον τῶν πραγμάτων», τοῦ προσφέρουν στὰ πόδια τοῦ ὁλόκληρη τὴν ἀνθρώπινη γνῶση καὶ πληροφόρηση στὸν ἐλάχιστο χρόνο, τοῦ διαθέτουν τὰ μέσα γιὰ ἄμεση παρέμβασή του σὲ αὐτήν, ἀφοῦ ἀποκτήσει τὸν ἀπαραίτητο κύκλο τῆς ψηφιακῆς ὑποδομῆς του, τοῦ ἀνοίγουν ὅλους τοὺς δρόμους γιὰ τὸν διάλογο μὲ τοὺς συμπολίτες του, ὅχι μόνο στὴν χώρα του, ἀλλὰ καὶ σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμο, τοῦ ἐπιτρέπουν καὶ τοῦ ἐπιβάλλουν τὴν στενὴ παρακολούθηση τῆς μητέρας φύσεως, τῆς τόσο ἀδικημένης στὴν ἐποχή μας, τοῦ παρέχουν τὴν δυνατότητα τῆς ἐκφράσεως τῆς χαρᾶς τῆς ζωῆς, ἀπαιτοῦν ἀπ’ τὸν ἄνθρωπο τὴν αἰσιοδοξία του καὶ τὸ χαμόγελό του. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ στὴν νεώτερη ἱστορία, ὅπου ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται ὅλους τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ὅχι μόνο ὅτι ἔχουν τὴν ἴδια φύση, ἀλλὰ καὶ ὅτι εἶναι συμπολίτες του, ἀνεξαρτήτως τῶν μεταξύ των συγκρούσεων, ἐξ αἰτίας κυρίως τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἰδεολογικῶν διαφορῶν, μὲ τὶς ρίζες τους στὶς προηγούμενες ἐποχές· ταυτοχρόνως ἔχει ἔντονη τὴν αἴσθηση ὅτι ὁ ἀναδυόμενος εἶναι ἓνας ἄλλος κόσμος, σὲ σύγκριση μὲ τὸν σημερινό. Τὰ κοινὰ στοιχεῖα μετροῦν κι ὅχι οἱ διαφορὲς μεταξύ τῶν διαφόρων φυλῶν καὶ πολιτισμῶν»⁸²."

Στὴν προηγούμενη ἱστορία τοῦ ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος εἶχε σὲ γενικὲς γραμμὲς καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ προσαρμόσει τὴν συμπεριφορὰ του καὶ τὴν νοοτροπία του στὶς ἐπιταγὲς καὶ στὶς ἀπαιτήσεις τῶν γνωστῶν μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν καὶ ὁλοκληρωτικῶν ἰδεολογιῶν, ἀπωθώντας τὶς ὅποιες ἱστορικὲς καὶ πολιτιστικὲς παραδόσεις τοῦ εἶχε στὴν φυλὴ του, ὡς κατώτερες πρὸς τὶς νέες συνθήκες· ἐξαίρεση ἀπετέλεσαν μόνο ὅσοι λαοὶ εἶχαν προσφέρει γιὰ τοὺς ἴδιους καὶ τοὺς γείτονές τους ἢ καὶ εὐρύτερα ἄλλον πολιτισμό, μὲ ἔμφαση στὸν ἄνθρωπο καὶ στὶς ἰσότητες σχέσεις μὲ τοὺς θεοὺς του καὶ διασφάλισαν τὴν ἐπιβίωση τοῦ πολιτισμοῦ τους ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες, ὡς μίμησις διὰ τοὺς ἄλλους. Αὐτοὶ εἶναι, ὡς γνωστόν, τρεῖς λαοί, ἑλληνικός, κινεζικὸς καὶ Ἰνδικός, μὲ τὶς περιπέτειές τους στὴν πορεία τους, ἀλλὰ μὲ δεδομένη τὴν ἀνυπαρξία ἐπικοινωνίας τοῦ πρώτου μὲ τοὺς ἄλλους δύο στὴν ἐκκίνηση καὶ ἀκμὴ τους. Ἡ ἱστορικὴ τους πορεία εἶναι γνωστὴ καὶ δὲν χρειάζεται ἡ ἐπανάληψή της, ἀφοῦ σύντομη ἐπισκόπηση αὐτῆς ἐπιχειροῦμε κι ὅχι συστηματικὴ διερεῦνήσή της.

Ὁ κατηγορηματικὸς κι ἀπόλυτος λόγος τῶν μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν καὶ τῶν ὁλοκληρωτικῶν ἰδεολογιῶν ἔχει χαράξει τὶς παραδόσεις καὶ τὶς συνήθειες τῶν λαῶν τους κι ἔχει μετατραπῇ σὲ τρόπο ζωῆς τους, μὲ ἀπόθηξη τῶν παλαιότερων συνήθειῶν τους, ὡς ἀναχρονιστικῶν ἢ κι ἀντιδραστικῶν στὴν πρόοδο τῶν νεωτέρων θεωριῶν· ἡ προπαγάνδα τους ἦταν κυρίαρχη στοὺς λαοὺς τους, καπιταλιστικῆς ἢ

⁸² Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἡ εὐαίσθησία τοῦ δημιουργοῦ», σελ. 25-26.

κομμουνιστικῆς προελεύσεως, καὶ συμπληρωματικὴ τῆς πίστεως τῶν μεγάλων μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν, μὲ τὶς μεταξύ τους ἀντιπαλότητες. Τὴν ἴδια στιγμή ἐξεπλήρωναν τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἱερατικῆς κι ἱεραρχικῆς ἐξουσίας τους, παρόμοιες σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ συστήματά τους· διαμόρφωναν ἴδιο χαρακτῆρα ὅλων, ὑποτακτικὸ καὶ πρόθυμο στὶς ἄνωθεν ἐντολὲς τοῦ συστήματος· ἡ κατάληξή του ἦταν γνωστή, ὁ βιομηχανικὸς ἄνθρωπος, μὲ τὶς παραλλαγές του καὶ τὶς διαφορές του μεταξὺ τοῦ καπιταλιστοῦ καὶ τοῦ κομμουνιστοῦ, ἀλλὰ μὲ κοινὸ παρανομαστή. Στὴν καθημερινή του ζωὴ ἦταν ἴδιος στὴν συμπεριφορὰ του καὶ στὴν νοοτροπίά του, ὅπως καὶ στὴν οἰκονομική του καὶ παραγωγική του ἀπασχόληση, μὲ πρότυπό τους τὴν ἀμερικανικὴ παραγωγή ἐν σειρᾷ καὶ τὸν σοβιετικὸ σταχανοβισμό, μεταπλάσεις ἀμφοτέρων τῆς καλβινιστικῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ προτεσταντικοῦ πνεύματος· στὴν πράξη ἔθετε τὴν ὑποτακτικότητά του στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἄνωθεν συστήματος ἀρχῶν του ὡς ἀδιαμφισβητήτου ἀξίας, τὴν ὁποία συμπλήρωνε μὲ κατάλληλη μουσική, ὅπως στὴν *Ιαπωνία* καὶ σὲ κομμουνιστικὲς χῶρες. Ὅλα ἦταν τέλεια ὁργανωμένα, μὲ τὸ Σάββατο ἀφιερωμένο εἰς τὸν Κύριον τὸν Θεόν σου, στὸ κόμμα σου ἢ στὴν ἰδεολογία σου.

Σὲ κοινωνικὸ ἐπίπεδο οἱ ἀντιδράσεις ἐμφανίζονται σὲ ὅλους τοὺς λαούς, μὲ ἀναφορὰ στὶς παλιές τους παραδόσεις, ὅπως τὶς θυμόμαστε ἀπ' τὶς ἐπικρίσεις τῶν ἀποικιοκρατῶν, γιὰ τὶς δυσκολίες προσαρμογῆς τῶν ἰθαγενῶν, Ἀσίας, Ἀφρικῆς κι Ἀμερικῆς, στὶς προτάσεις τους γιὰ τὴν τέλεια ὁργάνωση τῆς ζωῆς τους καὶ τῆς παραγωγῆς τους. Τὸ πρότυπο τῶν Κυρίων τους ὑπόσχονταν ἢ μᾶλλον ἐπέβαλαν, τῶν καπιταλιστῶν, μὲ τὴν ὑποχρεωτικὴ ἀποδοχὴ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τους ἢ τῶν κομμουνιστῶν, μὲ τὴν ἀταξικὴ κοινωνία τους γιὰ τὸν ὑποσχόμενο παράδεισο, κατὰ τὴν ἰδεολογία τους στὴν ἐπόμενη γενιὰ κι ὄχι μετὰ θάνατον, ὅπως οἱ χριστιανοὶ ἢ στὰ γεράματα, ὅπως οἱ καπιταλιστές· στὰ συστήματά τους, ὅπως τουλάχιστον τὰ ἐμφάνιζαν μὲ τὴν προπαγάνδα τους, ἦταν ὅλα τέλεια ὁργανωμένα στὴν καθημερινή ζωὴ καὶ στὴν οἰκονομικὴ καὶ παραγωγικὴ ἀπασχόληση. Κι ἂν κάτι δὲν πήγαινε καλά, τότε ἔφταιγαν οἱ ὑπεύθυνοι τῆς ὁργανώσεώς τους καὶ τοὺς ἀντάμειβαν καταλλήλως, μὲ τὴν ἀποστολὴ τους στὰ γκουλάγκ τῆς Σιβηρίας ἢ στὸ περιθώριο τῆς καπιταλιστικῆς ζωῆς. Ἄλλωστε, ὅλα ἦταν προσαρμοσμένα καταλλήλως, ὑπάκουος στὴν καθημερινή του ζωὴ καὶ στὴν παραγωγικὴ του ἀπασχόληση ἦταν τὸ κριτήριο, ἐνῶ ἡ ὅποια προσωπικὴ του ἀποψη δὲν ἦταν ἀνεκτὴ κι οὔτε ἦταν εὐκόλη ἢ συζήτησὴ της κι ἐντὸς τῆς οἰκογενείας του κι ἀκόμη ὀλιγώτερον ἢ ἀποδοχὴ της, ἂν κάποιοι τολμοῦσαν νὰ τὴν παρουσιάσουν. Ὅλα ἦταν προκαθορισμένα!

Ἡ ὅποια ἀντίρρηση ἢ ἀμφισβήτηση τῶν ἀρχῶν ἀπ' τοὺς ἀπλοὺς «πολίτες» τοὺς γινόταν δεκτὴ μὲ ἄμεση ἀποστολὴ τοὺς στὸ γκουλάγκ στὸν κομμουνισμό ἢ στὴν περιθωριοποίησιν τοὺν καπιταλισμό, μὲ τὴν σφραγίδα τῆς γραφικότητος συνήθως, ἀλλὰ καὶ τῆς παρανοϊκότητος, καὶ στὶς ἀποικίες, μὲ τὴν πλήρη ἀπομόνωσίν του καὶ τὴν ἀπαξίωσίν του ὡς βαρβάρου καὶ ἀποβλητέου ἀπ' τὴν κοινωνία· δὲν εἶναι σχῆμα λόγου αὐτά, ἀλλὰ τμῆμα τῆς μεταπολεμικῆς καθημερινότητος, ὅπως καὶ παλαιότερα, μὲ πληθώρα δημοσιευμάτων τῆς ἐποχῆς τοὺς. Ἔτσι κύλησε ἡ περίοδος τῆς εὐημερίας τοῦ δυτικοῦ κόσμου καὶ τῆς ἀκμῆς τοῦ σοβιετικοῦ συστήματος. Πέραν ὅμως τῆς ἐπιφανειακῆς εἰκόνας οἱ ὑπόγειες διεργασίες συνεχίζονταν.

Ἡ κατάρρευση τοῦ σοβιετικοῦ συστήματος, μετὰ τὴν κατεδάφιση τοῦ τείχους τοῦ Βερολίνου καὶ τὴν ἐξέγερση τῶν κατοίκων τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματός του, μὲ τὴν ἀπεξάρτηση τῶν ἀνατολικῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν ἀπ' τὴν Μόσχα καὶ τὴν διάλυση τοῦ Συμφώνου τῆς Βαρσοβίας, ἀπέδειξε ὅτι αὐτὸ στηριζόταν σὲ πῆλινὰ πόδια· ὁ Μιχαήλ Γκορμπατσώφ εἶχε χάσει τὸν ἔλεγχον τῆς καταστάσεως, ἀπ' τὶς πανίσχυρες δομὲς τοῦ κομμουνιστικοῦ ἱερατίου καὶ οἱ ἱεραρχικῶς ὑποτακτικοὶ τοῦ τῶν ὁμοσπόνδων κρατῶν ἀναζήτησαν τὴν προστασία τῆς Ἀμερικῆς, μὲ τὴν ἐγκατάσταση ἀστικῶν πολιτευμάτων καὶ τὴν προσωπικὴν τοὺς κάρπωση τοῦ ἐθνικοῦ τοὺς πλούτου, ἀποδεικνύοντας ὅτι ἡ μεταπήδηση ἀπὸ στιβαρὸ κομματικὸ στέλεχος σὲ ζηλευτὸ ἀστὸ ἐπιχειρηματία ἦταν ἡ πιὸ εὐκόλη ὑπόθεση. Ὁ κόσμος ἄλλαξε ριζικὰ καὶ ἀπ' τὰ δύο κυρίαρχα μεταπολεμικὰ συστήματα ἔγινε μονοπολικός, μὲ τὴν παγκοσμιοποίησιν ὡς ἰδεολογία του καὶ ἀποκλειστικὴ κυρίαρχη δύναμις τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες· ὁδηγήθηκε ἡ ἀνθρωπότης στὴν *postamerica*, μὲ τὴν εἰσαγωγὴν στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας, τῆς πληροφορικῆς ὅπως λεγόταν τότε, καὶ τῆς μαζικῆς χρήσεώς της. Ἀρχὴ ἦταν ἡ ἀπόδοση σὲ ἐμπορικὴ χρῆσιν τοῦ ἠλεκτρονικοῦ συστήματος ἐπικοινωνιῶν τοῦ τεραστίου δικτύου τῶν ἀμερικανικῶν βάσεων τοῦ ψυχροῦ πολέμου καὶ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἀναπτύξεώς του, μὲ ἔδρα τὴν κοιλάδα Σίλικον τῆς Καλιφόρνιας· χωρὶς καὶ νὰ τὸ ἀντιληφθοῦν, οὔτε οἱ πολιτικοὶ καὶ οἰκονομικοὶ ἡγέτες, ἔτρεχαν ὅλοι τοὺς πίσω ἀπ' τὰ ἄλματα τῆς τεχνολογίας, ὅπως δείχνει ἡ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀξιολόγησίν της. Ὁ ἄλλος τρόπος ζωῆς καὶ ὁ ἄλλος κόσμος δὲν ἔγινε ἀντιληπτὸς ἀπ' τὴν πολιτικὴν καὶ πνευματικὴν ἡγεσίαν τῆς Δύσεως κυρίως, παρὰ πολὺ ἀργότερα, ἂν ἔγινε τελικὰ!

Ἡ ἐμφανέστατη αἰσθησις ἀνωτερότητος τῆς ἀμερικανικῆς ἐξουσίας, ὡς ἐκφράσεως τῆς ἱστορικῆς ἰδεολογίας της, συνοδεύθηκε καὶ ἀπ' τὴν ὑπεροψία καὶ μέθην της, ὅτι ὁλόκληρὴ ἡ ἀνθρωπότης προώριστα γιὰ τὴν ὑπακοήν της εἰς αὐτὴν καὶ μόνον, μὲ

πρῶτες τὴν Εὐρώπη καὶ τὶς ἄλλες δυτικὲς χώρες, *Ἰαπωνία, Καναδά, Αὐστραλία*, καὶ τὴν *Ρωσία* μετὰ, ὅπως καὶ τὶς παλιᾶς ἀποικίες. Ἡ *Κίνα* εἶχε ἀφεθεῖ στὴν ἄκρη τῆς κι ὅλοι περιέμεναν τὴν σταδιακὴ ἔκπτωσή της σὲ καπιταλιστικὴ χώρα καὶ τὴν παράδοσή της στὸ σύστημα τῆς παγκοσμιοποιήσεως, ἐπομένως καὶ τῆς πλήρους ὑπαγωγῆς της στὴν ἀμερικανικὴ κυριαρχία· γιὰ τὴν δυτικὴ σκέψη δὲν ὑπῆρχε ἄλλος δρόμος. Ἡ ἀποστολὴ τῆς κυβερνητικῆς προηγουμένως καὶ τῆς πληροφορικῆς τότε ἐθεωρήθη ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ὡς τεχνικὸ ἐργαλεῖο στὰ πλαίσια τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας καὶ τὴν βάφτισαν μάλιστα, ὡς τέταρτη βιομηχανικὴ ἐπανάσταση· ἐθεωρεῖτο δὲ ὡς τελειοποίησις τῆς ἐξειδικεύσεως τῆς χειρὸς στὸν ἀνώτερο βαθμὸ τῆς κι ἐπομένως μὲ πληρέστερο ἔλεγχον τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κοινωνίας ἀπ’ τὸν ἄνθρωπο καὶ στὰ πλαίσια τῆς παγκοσμιοποιήσεως κι ἀπ’ τὸν κορυφαῖο ἔκφραστή του τὸν Ἀμερικανό, ὡς ὄργανό του τῆς δυτικῆς ἐσχατολογίας.

Οἱ ἐλάχιστοι στὴν ἀρχὴ ποὺ ἀμφισβητοῦσαν τὴν θεοποίησις τῆς πληροφορικῆς καὶ τῆς ψηφιακῆς στὴν συνέχεια τεχνολογίας, ὡς ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο τεχνικοῦ ἐργαλείου στὰ πλαίσια τοῦ βιομηχανικοῦ συστήματος, δὲν εὗρισκαν εὐήκοον οὐς πουθενὰ σχεδόν· ἀκόμη κι ὅταν θεμελίωναν τὶς ἀπόψεις τους στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ στὴν ἀνάδειξη τῆς παρουσίας τοῦ πολίτου ὡς αὐτονόμου ὄντος, τόσο στὴν καθημερινότητά του, ὅσο καὶ στὴν πολιτικὴ καὶ στὴν οἰκονομικὴ δράση του, ἐθεωροῦντο περίεργοι καὶ γραφικοὶ τουλάχιστον· ἦταν τὰ λόγια τους «φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ». Αὕτῃ εἶναι κι ἡ κρίσιμος καμπὴ τῆς συγχρόνου ἱστορίας.

Ὁ πολίτης ἀναδύεται, μὲ τὴν πολύπλευρη δράση του σὲ ὅλες τὶς ἐκφράσεις τῆς ζωῆς του, ὡς ἐνεργῶν ἀδέσμευτος ἀπὸ οἰαδήποτε ἐξάρτησις, θρησκευτικὴ, ἰδεολογικὴ καὶ οἰκονομικὴ· ἀλλάζει ὁ τρόπος τῆς ζωῆς του συνολικά, κι ἐκεῖ ποὺ προκαθορίζε καὶ προγραμματίζει τὴν καθημερινότητά του καὶ τὴν πολιτικὴ κι οἰκονομικὴ δράση του κατὰ τὰς ἄνωθεν ἐντολὰς τῆς θρησκείας ἢ τῆς ἰδεολογίας του, εἶναι ὑποχρεωμένος, μὲ τὴν χρῆσις τῆς ψηφιοποιήσεως τῆς κοινωνίας του, νὰ ἐπιλέξει αὐτὸς μόνος του τὸ καθημερινὸ πρόγραμμά του, εἴτε σταδιακὰ εἴτε συνολικά. Πρῶτο παράδειγμα, ἡ ψηφιοποίησις τῶν συναλλαγῶν του, μὲ τὶς δημόσιες καὶ ἄλλες ὑπηρεσίες κι ἡ ἄμεση ἀναζήτησις στὰ κρατικὰ ἀρχεῖα, τοῦ προσφέρει πολὺτιμο ἐλεύθερο χρόνον γιὰ τὴν ἐνασχόλησίν του μὲ τὶς ἄλλες ὑποχρεώσεις του, οἰκονομικὰς καὶ κοινωνικὰς ἢ πολιτικὰς· στίς ἐπαγγελματικὰς του ὑποχρεώσεις ἔχει ὅλον τὸν χρόνον γιὰ τὴν βελτίωσιν τῆς ἀποδόσεώς του, ἐνῶ διαθέτει καὶ τὴν ἄνεσιν τῆς συγκρίσεως τῆς ἐπιχειρήσεώς του μὲ τοὺς ἀνταγωνιστὰς του, στὸ ἐσωτερικὸν καὶ διεθνῶς καὶ στὴν ἐπιλογὴ τῆς ἀρίστης λύσεως. Τὸ σημαντικότερον ὅμως εἶναι ἡ καλὴ ψυχολογικὴ του κατάστασις καὶ τὸ καθαρὸ μυαλό του, γιὰ τὶς ἐπιλογάς του, ἐνῶ ἡ οὐρὰ στίς χρονοβόρες συναλλαγὰς μὲ τὸ δημόσιον προσέθετε καὶ τὴν ψυχοφθόρον τῆς ἐπίδρασιν, καθὼς μετὰ

τὴν πολὺωρη ταλαιπωρία τοῦ ἄλλαζε ριζικὰ κι ἡ διάθεσή του· συνοπτικὰ μιλώντας ἔχει τὴν ἀνεση τῶν ἐπιλογῶν του, πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν, καὶ τῆς ἀμφισβήτησεως τῶν ἐπιταγῶν, θρησκευτικῶν καὶ ἰδεολογικῶν. Οἱ ἀλλαγές αὐτές τὸν καθιστοῦν ἐλεύθερο ἄνθρωπο, δηλαδή πολίτη, ἱκανὸ «μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς».

Ἀπ' τὴν ἄλλη, ὁ ἐγκλωβισμὸς τῶν ἀνθρώπων στὶς θρησκευτικὲς καὶ ἰδεολογικὲς ἐπιταγές τοὺς ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπ' τὶς ἱστορικὲς, πολιτιστικὲς καὶ γλωσσικὲς παραδόσεις τοὺς· ὁ ἐπιτακτικὸς, κατηγορηματικὸς κι ἀπόλυτος λόγος τοῦ Θεοῦ ἢ τῆς ἰδεολογίας ἐπιτάσσει τὴν πλήρη ὑποταγὴ τοῦ πιστοῦ στὶς ἐντολές του. Ἐπομένως κι ἡ σκέψη του φύσει πλέον περιορίζεται στὰ ἀσφυνκτικὰ πλαίσια τῆς καλυτέρας δυνατῆς ἐκπληρώσεως τῶν ἄνωθεν ἐντολῶν, χωρὶς οὐδεμίαν διερεῦνηση τῶν δυνατοτήτων του καὶ πολὺ περισσότερο τῆς ἀμφισβήτησεώς τοὺς· ἡ σκέψη του γίνεται πλέον μονοσήμαντη κι ἀπλοϊκὴ, καλύπτοντας σταδιακὰ ὁλόκληρη τὴν ζωὴ του. Ἐτσι ἐξηγεῖ, σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχές αὐτές, τὴν ἱστορικὴ του πορεία, μὲ μοναδικὸ ἀντικείμενο τὴν προσαρμογὴ ἢ μᾶλλον τὴν ὑποταγὴ ὅλων τῶν ἄλλων ἐπιλογῶν του στὶς ἐντολές τοῦ Θεοῦ του ἢ τῆς ἰδεολογίας του· ἡ βιομηχανικὴ κοινωνία ἔχει προσαρμόσει τὴν παραγωγικὴ τῆς διαδικασίαν μὲ τὴν καθημερινὴν ζωὴ, ὅπως μὲ τὸν ἄνθρωπο τοῦ Σαρλώ. Οἱ σχέσεις τοῦ βιομηχανικοῦ ἀνθρώπου ὅμως ἀπέναντι στὸν ψηφιακὸ εἶναι ἀσύμβατες, δὲν ἔχουν κανένα κοινὸ σημεῖο ἐπαφῆς, ἀκόμη καὶ στὴν καθημερινότητά τοὺς, οἱ διαφορές τοὺς εἶναι ἀγεφύρωτες· κι ἡ χρῆση τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας εἶναι γιὰ τὸν βιομηχανικὸ ἀδιανόητη, πέραν τοῦ ὅτι τοῦ ἀνατρέπει ὅλες τὶς σχέσεις του καὶ περισσότερο τὴν καθημερινότητά του, τὴν ζωὴ του στὴν κοινωνία του καὶ στὴν οἰκογένειά του. Εἶναι ὀλοφάνερο αὐτὸ στὴν καθημερινότητα τῶν Ἀμερικανῶν ἰδιαιτέρως, ὅταν ἀπὸ κοιτίδα τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας, μὲ δεσπόζουσα θέση ἐπὶ τρεῖς δεκαετίες, ὑστερεῖ πλέον στὴν ἐφαρμογὴ τῆς, ὅχι μόνο στὶς ὀλιγώτερες ὑπηρεσίες μὲ ψηφιακὲς συναλλαγές καὶ στὴν ἀδυναμία χρήσεως τοῦ 112, ὅπως φάνηκε μὲ τὶς πλημμύρες τοῦ Τέξας, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν χρεωκοπία σχεδὸν τῆς Σίλικον Βάλλεϋ· κατάληξη τῆς πορείας αὐτῆς θεωρεῖται ἀπὸ πολλοὺς κι ἡ λατρεία τῆς αὐταρχικῆς ἐξουσίας τοῦ νέου προέδρου τοὺς... Συμβαίνει πολὺ συχνὰ στὴν ἱστορία στὶς δύουσαι αὐτοκρατορίες, ἰδιαιτέρως στὸ τέλος τοὺς.

Ἀντιθέτως, ὅσοι λαοὶ δὲν ἀπεδέχθησαν, μὲ τὴν λατρευτικὴ τῆς μορφῆς, τὴν βιομηχανικὴ κοινωνία καὶ ἐτήρησαν ἐπιφυλακτικὴ ἢ ἀπορριπτικὴ στάση ἀπέναντί τῆς ἐδέχθησαν εὐκολώτερα τὴν ψηφιακὴ τεχνολογία· οἱ ἀποικίες εἶναι πρόσφορο παράδειγμα, ἐπειδὴ οἱ Δυτικοὶ σοφοὶ θεωροῦσαν, ὡς αὐτονόητη τὴν ἀποδοχὴ τῆς πολιτιστικῆς κυριαρχίας τοὺς ἐπ' αὐτῶν, μαζὶ μὲ τὴν ἐπιβολὴ τῆς πολιτικῆς. Καὶ συμβαίνει τὸ παραάξενο! οἱ λαοὶ αὐτοί, μόλις ἐξασφάλισαν ἠλεκτρικὴ ἐνέργεια γιὰ τὰ

κινητά τους, τὰ ἀπεδέχθησαν ἀμέσως, γιὰ τὴν καθημερινὴ καὶ πολιτικὴ χρῆση τους στὴν γλῶσσα τους, ἐνῶ παρουσιάζονται καὶ οἱ πρῶτες ἐνδείξεις τῆς ριζικῆς ἀλλαγῆς τῆς οἰκονομίας τους μὲ τὴν διαμεσολάβησή τους. Στους λαοὺς μὲ μακρόχρονη ἱστορικὴ παράδοση καὶ πολιτιστικὴ παρουσία, ἑλληνικὸς, κινεζικὸς, Ἰνδικός, ἢ ἀποδοχὴ τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας εἶναι εὐρύτατη καὶ βαθύτερη ἀπ’ τὶς γνωστὲς δυτικὲς καὶ πρωτοπόρες τοῦ εἴδους· μάλιστα στὰ πρῶτα βήματά της τὰ εἰρωνικὰ σχόλια τοῦ δυτικοῦ τύπου καὶ πολλῶν ἐπωνύμων τους ἔτυχαν εὐρείας δημοσιότητος, ὅπως ὅτι ἡ Κίνα, ὡς κομμουνιστικὸ καθεστῶς, εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν νέα τεχνολογία, οἱ Ἰνδίες, ὡς καθυστερημένη, μόνο τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν λογιστικῶν τῶν μεγάλων δυτικῶν χωρῶν δύναται προσφέρειν, ἀλλὰ λίγο καιρὸ μετὰ αἰσθάνονται τὸν ὀξύτατο ἀνταγωνισμό τους καὶ τὴν σύγχρονη χρεωκοπία τῆς Σίλικον Βάλλεϋ, ἐνῶ γιὰ τὶς πλημμύρες τοῦ Τέξας, μὲ τὰ τριακόσια σχεδὸν θύματα, δὲν ἔδωσαν στὴν δημοσιότητα τὶς αἰτίες τῆς κρατικῆς ἀνεπαρκείας καὶ ἐγκαίρου ἀνταποκρίσεως στὶς ἐπείγουσες συνθήκες! Ὅσο γιὰ τὴν Ἑλλάδα, στὴν περίοδο τῆς χρεωκοπίας της, ὄχι τόσο ἐξ αἰτίας μας, τὴν εἶχαν λούσει μὲ ἀδιανόητα κοσμιτικὰ ἐπίθετα ἀκόμη καὶ γιὰ τὸν λαό μας, τὰ ὁποῖα δὲν χρησιμοποιοῦν τώρα γιὰ τοὺς δικούς τους λαοὺς, ἂν καὶ εἶναι σὲ χειρότερη κατάσταση ἢ οἰκονομία τους ἀπ’ τὴν δική μας τότε, καὶ μὲ τὸν κόσμο τους ἐκτὸς τόπου καὶ χρόνου, ἀλλὰ εἶναι δημοκράτες!

Ἀποκαλύπτουν ὅλα αὐτὰ τὴν ἐγγενῆ ἀδυναμία τῶν λαῶν τους ὅπως καταγράφουν καὶ κατανοήσουν τὴν πραγματικὴ φύση τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας· τὴν θεωροῦν ὡς τέταρτη βιομηχανικὴ ἐπανάσταση καὶ ἐπομένως ὑποκείμενη τῆς λογικῆς της καὶ τοῦ δεσμευτικοῦ λόγου της· θεωροῦν τὸν ἄνθρωπό τους, ὅπως τὸ ἔχουμε ἀναφέρει πολλές φορές, πλήρως ἐξαρθρώμενο ἐξ αὐτῆς καὶ ἐντεταγμένο στὴν λογικὴ της, μὲ τὴν ἀποσπασματικὴ καὶ περιστασιακὴ ἔκφραση τῆς δημιουργικότητός τους καὶ ὄχι τὴν πηγαία, αὐθόρμητη καὶ αὐτόνομη τῆς νέας ἐποχῆς. Οἱ διαφορὲς τους εἶναι τὸ ἀδιάβατο χάσμα τῶν δύο ἀνθρώπων τους, τοῦ βιομηχανικοῦ, τὸ χαρακτηρίζον τὶς δύσκαμπτες καὶ μονολιθικὲς κοινωνίες καὶ τὰ ὀλοκληρωτικῆς νοοτροπίας ἄτομά τους, τὰ ὁποῖα δὲν διαθέτουν τὴν εὐκαμψία καὶ τὴν προσαρμοστικότητα τοῦ ἄλλου, τοῦ ψηφιακοῦ, μὲ τὸν ἐμμελῆ καὶ δημιουργικὸ λόγο του· ὑποχρεωτικὰ ὁδηγοῦνται οἱ βιομηχανικῆς νοοτροπίας ἄνθρωποι στὴν πλήρη ἀποδοχὴ τοῦ κατηγορηματικοῦ καὶ ἐπιτακτικοῦ λόγου, ὡς κύρια ἄμυνά τους, ὅπως συμβαίνει στὴν ἱστορία. Τὸ ζοῦμε αὐτὸ μὲ τὸν νέο Ἀμερικανὸ πρόεδρο ὁ ὁποῖος αἰσθάνεται τὴν ἐκρηκτικὴν κατάσταση στὴν ὁποία ὁδηγεῖ τὴν ἄλλης ἐποχῆς κοσμοκράτειρα χώρα του, ἀλλὰ πιστεύει, ὅτι μόνο μὲ τὴν βία καὶ τὸν αὐταρχισμό του θὰ ἐπαναφέρει τὸν ὑπόλοιπο κόσμον στὴν προηγούμενη ὑποταγή του, ὅπως φαίνεται ὀλοκάθαρα τὸ Θέρος τοῦ 2025, ὡς πρῶτες ἐκτιμήσεις...

Οἱ ἄλλοι λαοί, ἀκόμη καὶ οἱ Εὐρωπαῖοι, ἀλλὰ περισσότερο οἱ Ἀναδυόμενοι οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀποδεχθεῖ τὴν βιομηχανικὴ κοινωνία ὡς ἐπιβολὴ τῆς ἀποικιακῆς ἐξαρτήσεώς

τους, αντιδρούν με την ζωογόνο στροφή προς τις παραδοσιακές τους αξίες και τις δυνατότητες του λόγου τους, της γλώσσας τους, πέραν των ιστορικών λαών, ελληνικού, κινεζικού και ινδικού, οι όποιοι εντρυφούν στην αναζήτηση των αξιών των πολιτισμών τους και των υπαρκτών ζωντανών εκφράσεων της γλώσσας των, του λόγου των· οι δρόμοι μεταξύ τους χωρίζουν ή μάλλον καλύτερα ακολουθούν τις διαδρομές των ασυμβάτων εὐθειών τους, όποτε επηρεάζεται εὐθέως κι ό επίσημος πολιτικός λόγος τους, ανεξαρτήτως του βαθμού καταγραφής των διαδικασιών αὐτῶν ἀπ' τοὺς πολιτικούς τους ήγέτες. Οί Εὐρωπαῖοι κυρίως παραμένουν δέσμιοι της βιομηχανικής τους λογικής και τῶν ἀτλαντικῶν ἐξαρτήσεών τους...

Όταν ή μελέτη του επικαίρου θέματος γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν θεωρητικῶν ἀρχῶν, θρησκευτικῶν ή ιδεολογικῶν, δηλαδή ἐντὸς τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν, ὅπως ῥητὰ ἀναφέρει ό Πλάτων, τότε οί διαφορές του ψηφιακού και του βιομηχανικού ἀνθρώπου ἀναγνωρίζονται πολὺ δυσκολώτερα ή και καθόλου· οί διερευνήσεις ἐστιάζονται στίς ἀφηρημένες ἔννοιες κι ὄχι στήν καθημερινότητα τῶν ἀνθρώπων, στήν ἀντιμετώπιση τῶν πρακτικῶν τους προβλημάτων. Ό ἀνθρωπος θεωρεῖται ἀντικείμενο τῶν θεωριῶν τους κι ὄχι ὑποκείμενο, ὅπως ὑπογραμμίζεται εἰς τὸν «Θεαίτητον», «τί δὲ πότ' ἐστὶ ἀνθρωπος;» και προαναφέραμε· ό κύριος λόγος εἶναι, ὅτι στήν ἀφηρημένη της ἔννοια εἶναι δύσκολη ή μελέτη του ἥθους, καθὼς εἶναι ἀδύνατη ή παρατήρησή του ἐντὸς τῆς σχολῆς. Τὸ ἄλλο ἥθος του καθίσταται αἰσθητὸ στήν καθημερινή πρακτική του ἀνθρώπου, ὅπου και διαπιστώνεται ή ἀλλαγὴ του ἀπ' τὴν ἐπίδραση τῆς μουσικῆς και τῆς ἀρμονίας του λόγου του· ή ἀδυναμία του βιομηχανικού ἐργάτου, του διαπιστώσαι τὴν φύση του στήθους τῆς γυναίκας και τῆς ρόγας της, κατὰ τὸν Σαρλώ, στοὺς «Μοντέρνους Καιρούς», εἶναι δεδομένη ὡς πρακτική και ἥθος του. Αὐτὸς εἶναι ό λόγος τῆς ἀπορρίψεως τῆς διαπιστώσεως του μεγάλου ὑποκριτοῦ ἀπ' τίς δυτικές θεωρίες, καπιταλιστικές και κομμουνιστικές· ό Τσάρλυ Τσάπλιν εἶχε τὴν ἔμπνευσή του, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει, ὅτι αὐτὴ εἶχε και ἰδιαίτερη πολιτικὴ βαρύτητα, ἀπαντοῦν κορυφαῖοι φιλόσοφοι κι ιδεολόγοι θεωρητικοὶ στήν προσέγγιση του θέματος, ἐξυπακούοντας μάλιστα, ὅτι αὐτοὶ διαθέτουν καλύτερη εὐαισθησία τῆς θεωρητικῆς ἐρμηνείας τῶν δραματικῶν ἔργων κι ὄχι οί δημιουργοὶ τους, τὸ όποιο ἰσχύει, ἀλλὰ ὄχι ὡς δόγμα. Η ἱερατικὴ κι ἱεραρχικὴ κοινωνία τους, με ὄργανό της κι ἐπίσημη ἐγγύηση τοὺς φιλοσόφους της, τίς ἀποβάλλει ὡς παντελῶς «ἀνιστόρητες» και χωρὶς θεωρητικὴ θεμελίωση τῶν ἐρμηνειῶν τους, μετὰ βδελυγμίας μάλιστα!

Ἡ μεγάλη ἀγωνία τῆς ἐποχῆς μας -γιὰ ὅσους τὸ ἀντιλαμβάνονται, ἐπεὶδὴ ὑπάρχουν κι ἐκεῖνοι, πολιτικοὶ ἡγέτες αὐταρχικῆς νοοτροπίας, στὴν Δύση κι ἀλλαχοῦ, ἀλλὰ κι οἱ πιστοὶ τῶν μονοθεϊστικῶν ἡγεσιῶν καὶ τῶν ὁλοκληρωτικῶν ἰδεολογιῶν-, εἶναι ἡ ἐξακρίβωση κι ἡ πειστικὴ διατύπωση τοῦ σημερινοῦ κυρίου προβλήματός της, τῆς κλιματικῆς ἀλλαγῆς, ἀπ' τὴν πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ ἡγεσία της, ὁπότε, ἂν γίνεῖ τὸ ἀποφασιστικὸ αὐτὸ βῆμα, τότε καθίσταται εὐκολώτερη ἡ ἀντιμετώπισή του· ἀλλὰ στὸ δυσεπίλυτο αὐτὸ πρόβλημα ἐμπεριέχεται εὐλόγως ἡ ἀναγνώριση τῆς κοινῆς μοίρας τῶν κατοίκων τοῦ κλεινοῦ μας πλανήτου κι ἔτσι καθίσταται εὐκολώτερη ἡ διαχείρισή του, ὅταν ἀποκτήσουν ἐνιαῖο λόγο ὅλοι οἱ λαοὶ του, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὰ προβλήματα τῆς φυσικῆς ἐπιβιώσεως τῆς ὑφ'ἡλίου ὡς ἔχει, ὁπότε κι ἀνοίγει ὁ δρόμος καὶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα. Δηλαδή, προέχει ἡ ἀναγνώριση τοῦ γεγονότος, ὅτι τὰ ὑπαρξιακὰ προβλήματα τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τοῦ πλανήτου μας, ἀπαιτοῦν καὶ προϋποθέτουν τὴν κοινὴ λογικὴ ἐπιλύσεώς τους, ἥτοι τὸν ἐνιαῖο λόγο, προσβάσιμο ἀπὸ ὅλες τὶς γλῶσσες τῶν λαῶν του· οἱ Ἀναδυόμενοι κι οἱ Θεωρούμενοι ἀπ' τοὺς Δυτικοὺς καθυστερημένοι λαοὶ ἐπιδεικνύουν, ὅπως δείχνουν οἱ ἀντιδράσεις τους, εὐκολώτερη πρόσβαση στὴν λογικὴ τῆς ἐνιαίας κατανοήσεως τῶν κυρίων παγκοσμίων προβλημάτων, ὅπως ἀποδέχονται ταχύτερα καὶ τὴν χρῆση τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας, ἀλληλένδετα ἄλλωστε τοὺς φαίνονται αὐτά. Οἱ Δυτικοὶ ὁμῶς παρουσιάζουν ἀνυπέρβλητες δυσκολίες, προερχόμενες ἀπ' τὴν δογματικὴ πίστη τους, ὅτι αὐτοὶ φέρουν τὴν ἀποκαλυπτικὴ ἀλήθεια, τὴν ἀξία τῆς ὁποίας δὲν συζητοῦν κἄν, κι ἐπιχειροῦν ἐπιβάλεῖν αὐτὴν καὶ στοὺς ἄλλους, κατωτέρους τοὺς λαοὺς! τουλάχιστον ἰδεολογικά. Πρόκειται γιὰ ἐπανάληψη τοῦ ἀποκαλυπτικοῦ λόγου, τῶν μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν καὶ τῶν ὁλοκληρωτικῶν ἰδεολογιῶν τους, καὶ τῆς μοναδικῆς κι ἀδιαμφισβητήτου ἀληθείας τους, ὅπως τὶς φέρουν μέσα τους ἀπ' τὶς ἱστορικὲς τοὺς παραδόσεις, συνθέτουσαι αὐταὶ τὸ πραγματικὸ τους εἶναι.

Ἡ ἱστορικὴ διαδρομὴ τῶν τελευταίων αἰώνων δείχνει τὴν δυσκαμψία τοῦ δυτικοῦ ἢ βιομηχανικοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἀναδύθηκε ἀπ' τὸν διαφωτισμό, τὴν ἀμερικανικὴ καὶ γαλλικὴ ἐπανάσταση, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀγγλικὴ βιομηχανικὴ, καὶ θεμελιώθηκε μὲ τὴν ἐσχατολογία του καὶ τὴν ἀπόλυτη πεποίθησή του, ὅτι φέρει τὴν μοναδικὴν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἀλήθειαν· τὴν ἀλήθειάν του τὴν καθώρισε, ὡς συνέχεια τοῦ λόγου τοῦ Μωνσέως, τοῦ προτεσταντικοῦ πνεύματος καὶ τῆς καλβινιστικῆς ἠθικῆς, μὲ παρερμηνεία τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ λόγου, ἀλλὰ πάντα ἐντὸς τῶν ἀσφυκτικῶν πλαισίων τοῦ ἐλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, καὶ τοῦ καθολικισμοῦ, μὲ σαφέστατη παράκαμψη ἕως καὶ περιφρόνηση τῆς Ὁρξοδοξίας, τῶν ἄλλων θρησκειῶν καὶ τῆς

πραγματικῆς μας ἱστορίας. Ἡ ἱστορική θεώρησή τους εἶναι γενική καὶ μὲ περισσὴ ἀπλοϊκότητα, ἐρμηνεύοντας τὸν λόγο τοῦ Ἰησοῦ, μέσα ἀπ’ τὴν διδαχὴ τοῦ Ἀγίου Αὐγουστίνου κι ἀγνοώντας προκλητικὰ τοὺς Ἑλληνες πατέρες τῆς ἐκκλησίας κι ἰδιαίτερος τὸν πατριάρχη Φώτιον, μὲ κύριο μέλημά τους τὴν ἀπίσχυση τοῦ λόγου τῆς καὶ τῆς μουσικῆς ἀρμονίας τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας τῆς, ἐνῶ τὸν ἀρχαιοελληνικὸν λόγο τὸν εἶχαν ἤδη καθυποτάξει ὑπὸ τὸν λατινικόν· μὲ νέο ὄργανό τους τὸν Θωμᾶ τὸν Ἀκινάτη, κι αὐτὸν χωρὶς οὐδεμία γνώση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, ἀλλὰ μὲ μετάφραση τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπ’ τὰ ἀραβικά ἢ καὶ τὰ ἐλληνικά στὰ λατινικά, σὲ σχῆμα πρωθύστερον τῆς θεωρίας τους καὶ πρακτικῆς τους τοῦ ἐλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἐχει γίνῃ βαθεῖα παρουσίαση τῆς συστηματικῆς ἐκστρατείας διαστρεβλώσεως τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως καὶ διχασμοῦ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, μὲ τὴν ἀνυπόστατη θεωρία τῆς ἐρασμιακῆς προφορας, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», καὶ τῆς ἀπαξίωσεως τοῦ ρόλου τῆς μουσικῆς ἀρμονίας εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἥθους τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος καὶ προσφέρει σημαντικὴ βοήθεια στὴν συλλογιστικὴ μας.⁸³ οἱ ἐκφραστὲς τῆς φραγκολαγνείας στὴν χώρα μας διέπρεψαν τὴν τελευταία τεσσαρακονταετία -μὲ κάποιους κορυφαίους τῆς, θερμούς ὁπαδούς τῆς γαλλικῆς ἀκροδεξιᾶς, καὶ δουλικούς στὸν Χίτλερ-, μετὰ τὴν καθιέρωση τοῦ μονοτονικοῦ μὲ τὴν χρῆση τῆς κοινοβαρβαρικῆς, ὡς ὄργανου τους γιὰ τὴν ἐπιβολὴ δουλικῆς νοοτροπίας στοὺς Ἑλληνες καὶ προκλητικῆς ἀπαρνήσεως τῶν παραδόσεων τοῦ γένους, ἕως καὶ τοῦ κρυφοῦ σχολείου ὡς τουρκολαγνεία τους, καὶ τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς μας, ὅπως καὶ τῆς γνησίας ὀρθοδόξου χριστιανικῆς διδασκαλίας. Ὁ ἐλληνικὸς λαὸς ὅμως τοὺς ἀπέβαλε περιφρονητικότατα ἀπ’ τὸ σῶμα του, διατηρώντας τὴν γνήσια ἐλληνικὴ, μετὰ τῆς προσωδίας τῆς, ἔστω κι ἂν ἀγνοεῖ τὸν ὄρο, ὅπως ἔχουμε ὑπογραμμίσει πολλάκις...

Ἡ μονολιθικότης κι ἡ δυσκαμψία τοῦ δυτικοῦ ἀνθρώπου, τοῦ βιομηχανικοῦ, διαπιστώνεται καλύτερα στὴν ἀδυναμία του κατανοήσεως τῆς διεθνoῦς συγκυρίας τῆς ἐποχῆς μας, μὲ τὸν νέο Ἀμερικανὸ πρόεδρο παρακάμπτοντα ἢ καὶ ποδοπατοῦντα προκλητικότατα τὸ σύνολο τῆς διεθνoῦς νομιμότητος κι ἐπιχειροῦντα ἐπιβάλειν τὴν πολιτικὴ του μὲ τὴν ἀπειλὴ τῆς βίας· τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ ἀποκλεισμός τοῦ πυρηνικοῦ πολέμου κι ἡ ἐξαφάνιση τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ἀπ’ τὴν Γῆ διασφαλίσθηκε, τύποις τουλάχιστον, ἀλλὰ ὄχι καὶ οὐσία, χάρις στὴν συγκράτηση τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Κίνας. Ἀπ’ τὴν ἄλλη, μὲ ἐκδηλῇ τὴν ὑποτακτικότητά τῆς προέδρου τῆς Ἐπιτροπῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνοχὴ πολλῶν Εὐρωπαίων ἡγετῶν, συνεχίζεται ὁ ἐμπορικὸς πόλεμος κατὰ τῆς

⁸³ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ὁρθολογισμός, ἀσύμβατος τῆς μουσικῆς ἀρμονίας», σελ. 21, κ.έ, 53, κ. έ. καὶ «Ταύτις ἀδομένου καὶ μὴ ἀδομένου λόγου».

Εὐρώπης καὶ τῶν δυτικῶν ἐταίρων του, μὲ κύριο στόχο τὴν διάλυση τῆς Εὐρωζώνης καὶ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ εὐρώ, ὥστε ἀπομείνουν μόνο τὸ δολλάριο, ὡς διεθνὲς νόμισμα τῆς Δύσεως καὶ διασφαλίσαι κάποιες ἐλπίδες ἐπιβιώσεώς του ἀπέναντι στὴν ἀποδολλαριοποίηση τῶν διεθνῶν συναλλαγῶν. Ἀλλὰ μᾶλλον πρόκειται, γιὰ «παρηγοριὰ στὸν ἄρρωστο μέχρι νὰ βγεῖ ἡ ψυχὴ του!»

Τὶς τελευταῖες μέρες τῶν μεγάλων αὐτοκρατοριῶν, ρωμαϊκῆς, βυζαντινῆς, ὀθωμανικῆς, γερμανικῆς, ρωσικῆς, γαλλικῆς, ἀγγλικῆς, θυμίζουν οἱ κινήσεις τοῦ Ἀμερικανοῦ προέδρου καὶ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐπιτροπῆς· στὴν Εὐρώπη, οἱ ἀντιδράσεις πολλῶν ἐθνικῶν ἡγετῶν κι ἡ ἀπαίτηση τῶν λαῶν της, γιὰ ἐνιαία σθεναρὴ στάση ἀπέναντι στὴν ἀμερικανικὴ ὀλοκληρωτικὴ νοοτροπία, ἡ ὁποία θυμίζει τὴν προπολεμικὴ ἐποχὴ καὶ τοὺς χαρακτηρισθέντες γραφικοὺς μεταπολεμικὰ ὅμως ἡγέτες της, ἀποτελεῖ τὴν μοναδικὴ ἐλπίδα ἐπιβιώσεως τῆς γηραιᾶς ἡπείρου καὶ τοῦ κόσμου. Ἡ ἀπουσία πνευματικῆς ἡγεσίας της εἶναι τὸ κύριο πρόβλημά της, κάτι ποὺ δὲν ἔχει συμβεῖ σχεδὸν ποτὲ στὴν προηγούμενη ἱστορία της, ὅταν στὶς ἐθνικὲς συγκρούσεις της, ἐκάστη πλευρὰ διέθετε πάντοτε καὶ τὴν ἀντίστοιχη πνευματικὴ θωράκισή της. Ἡ ἐσχατολογικὴ της πίστη, ὅτι ἀποτελεῖ ἡ Ἀμερικὴ τὴν ἀνώτερη περίοδο τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας, ὡς τελικοῦ σκοποῦ τοῦ ὀρθολογισμοῦ στὴν σκέψη της καὶ τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας στὴν καθημερινὴ ζωὴ της, ἐπικρατεῖ καὶ στὶς εὐρωαμερικανικὲς σχέσεις· ὁ Ἀμερικανὸς πρόεδρος, ὑπερόπτης κι ὑπερφίαλος, ἀντιμετωπίζει μὲ ἄκρα σκαιοφροσύνη σχεδὸν τοὺς Εὐρωπαίους ἡγέτες, συνεσταλμένους κι ὑποτακτικούς, μὲ ἐκδηλῶν τὴν περισσὴ προθυμία ὅλων τους ἐκτελέσαι τὰς ἐντολάς του, ὅπως κατεγράφη στὶς τηλεοπτικὲς σκηνές. Οἱ ἄπλοοι Εὐρωπαῖοι θεώρησαν προσβλητικὴ τὴν εἰκόνα, γιὰ τὴν ἱστορία τους καὶ τὴν διεθνὴ ὑπόστασή τους, πέραν τοῦ γεγονότος, ὅτι οἱ συμφωνίες τους ἀποδεικνύονται ἀνεφάρμοστες, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἄλλο θέμα. Ἀντελήφθησαν ὅμως σαφέστατα ἓνα πρᾶγμα, τὴν πλήρη ταπείνωσή τους, ὡς Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση κι ἰδιαίτερος ὡς Εὐρωζώνη, τὴν ὁποία ἐπιδίωξε ὁ Ἀμερικανὸς πρόεδρος κι οἱ ἡγέτες μας τοῦ τὴν προσέφερε ἀφειδῶς!

Στὴν πνευματικὴ της ἡγεσία ὑπάρχουν καὶ φωτεινὰ παραδείγματα, ὡς μῆνυμα αἰσιοδοξίας γιὰ τὴν γηραιὰ ἡπειρο, ἀλλὰ ἀπαραίτητη κρίνεται ἡ ἀναφορὰς μας σὲ παλαιότερες παραινέσεις, “ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ Στῆβεν Ράνσιμαν, ὁ διάσημος Βρεταννὸς βυζαντινολόγος, ὁ ὁποῖος ἔχει γράψει στὸ βιβλίο του, «*The Eastern Schism*», «Τὸ Ἀνατολικὸ Σχίσμα», Ὁξφόρδη, 1955, ἀπὸ ἀπόδοση τοῦ Γιώργου Σεφέρη: «Καὶ ἡ γλῶσσα ἔπαιξε τὸ μέρος της στὴ διαφορά. Ἡ ἐλληνικὴ εἶναι προικισμένη μὲ λεπτὴν ὀξύτητα καὶ εὐλιγισία καὶ εἶναι ἀξιοθαύμαστα κατάλληλη νὰ ἐκφράσει κάθε ἀπόχρωση τῆς ἀφηρημένης σκέψης, ἐνῶ ἡ λατινικὴ εἶναι κατὰ πολὺ πιὸ σκληρὴ καὶ

ἀλύγιστη...»⁸⁴ Ὑπῆρξαν λαμπρὲς ἐξαιρέσεις ποὺ ἐκόντες ἄκοντες ἔστω δικαιολόγησαν τὸν πατριάρχη Φώτιον, ἀλλὰ καὶ τὸν Ἀριστείδην Κοϊντυλιανόν...”

Ὁ Στῆβεν Ράνσιμαν, γόνος μεγάλης ἀριστοκρατικῆς οἰκογενείας, ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του, τὸ 2000, σὲ ἡλικία 97 ἐτῶν, ἐπέλεξε νὰ βαπτισθεῖ ὁρθόδοξος εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος, ἐνῶ εἶχε διατελέσει διάσημος καθηγητὴς στὸ Καίμπριτζ καὶ ἄλλα Πανεπιστήμια. Ἐπέλεξε τὴν διαφορὰ εὐλιγισίας καὶ ἰκανότητος ἐκφράσεως τῆς ἑλληνικῆς ἀπέναντι στὴν λατινικὴ γλῶσσα, χωρὶς ὅμως οὐδεμία ἀναφορὰ στὶς σύγχρονες νεολατινικὲς καὶ γερμανικὲς γλῶσσες, οὔτε φυσικὰ στὴν ἀποψη τοῦ πατριάρχου Φωτίου, ὅτι πρόκειται διὰ ἐνδεῆ καὶ βάρβαρον γλῶσσαν, τῆς ὁποίας εἶναι δεδομένη, «τῶν ὀνομάτων ἢ στενοχωρία μὴ ἐξαρκοῦσα διερμηνεύειν τῆς διανοίας τὴν ἀκρίβειαν», «ἢ δυσκαμψία τῆς γλῶσσης εἶναι ἀνεπαρκὴς εἰς τὸ διερμηνεῦσαι τὴν ἀκρίβεια τῆς σκέψεως», δηλαδὴ εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ λόγου τοῦ Ἰησοῦ· ὁ σοφὸς καθηγητὴς τὸ γνῶριζε ἄριστα, ὅπως τὸ ἴδιο γνῶριζε καλὰ μᾶλλον καὶ τὴν διαπίστωση τοῦ Ἀριστείδου τοῦ Κοϊντυλιανοῦ, «διὰ τὴν αὐτῆς ἀσθένειαν» τῆς λατινικῆς εἰς τὴν ἀδυναμίαν κατανόησεως τοῦ ἐναρμονίου γένους τῆς μουσικῆς, ἀλλὰ τὰ ἀποσιώπησε. Ὁ ὀρθολογισμὸς τῆς δυτικῆς κοινωνίας ἐπιβάλλει τὸ ἐρμητικὰ κλειστὸ σύστημά του καὶ δὲν ἐπιτρέπει κατ’ οὐδένα τρόπον τὴν ἀμφισβήτησή του καὶ τὴν ἀπαξίωσιν τῆς ἐσχατολογίας του· ἡ πνευματικὴ τῆς ἡγεσίας, ὡς πιστὴ συνέχεια τῆς λογικῆς τοῦ Ἁγίου Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη, δὲν ἐπιτρέπει οὐδεμία ἄλλη ἀποψη, ὅπως συνέβη στὴν ἱστορία σὲ ὅλες τὶς μεγάλες ἀλλαγές της...

Πάντως, ἀλληλέγγυος τοῦ Στῆβεν Ράνσιμαν ἐστάθη κι ὁ συμπατριώτης του Γκίλμπερτ Μάρρεϋ, γνωστὸς ἑλληνιστὴς, μεταφραστὴς καὶ σχολιαστὴς πολλῶν τραγωδιῶν καὶ κωμωδιῶν· ἔγραψε γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, «μία σκέψη μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ μὲ ἀνεση καὶ χάρι στὴν Ἑλληνικὴ, ἐνῶ γίνεται δύσκολη καὶ βαρεὶά στὴν Λατινικὴ, Ἀγγλική, Γαλλικὴ, Γερμανικὴ. Ἡ Ἑλληνικὴ εἶναι ἡ τελειότερη γλῶσσα, ἐπειδὴ ἐκφράζει τὶς σκέψεις τελειότερων ἀνθρώπων».⁸⁵

Τὰ ἑλληνιστικὰ βασίλεια, ὡς συνέχεια τῶν κατακτήσεων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, εἶχαν ὡς συνεκτικούς τοὺς δεσμοὺς τὸν Ὅμηρο, τὴν ἑλληνικὴ πόλιν καὶ τὴν περιπατητικὴ φιλοσοφία, παρὰ τὶς μεταξὺ τοὺς διαμάχες, μὲ ἀνάλαφρους πολέμους κι ὄχι ἐξοντωτικούς· ἦταν ὅμως ἀρκετοὶ γιὰ τὴν πλήρη ἀποδυνάμωσή τους καὶ τὴν μετατροπὴ τους σὲ εὐκόλη λεία τῶν πειθαρχημένων Ρωμαίων, ἐξ αἰτίας κυρίως τῆς

⁸⁴ Γιώργου Σεφέρη, «Δοκιμές», Β', τόμος, «Στὰ 700 χρόνια τοῦ Δάντη», σελ. 279, ἐκδόσεις, Ἰκαρος, 1974 καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἡ παρέμβασιν τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς». σελ. 35 καὶ «Ὁρθολογισμὸς, ἀσύμβατος τῆς μουσικῆς ἀρμονίας», σελ. 45.

⁸⁵ Ἀπὸ τὴν ὁμιλία τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Ἀντώνη Κουνάδη καὶ καθηγητοῦ τοῦ ΕΜΠ εἰς τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, τὴν 14ῃ Ἰανουαρίου 2019.

ἀπωλείας τῆς αἰσθήσεως τῆς ἐνότητος τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς περιφρονήσεως τῆς προειδοποιήσεως τοῦ Αἰτωλοῦ Ἀγελάου, διὰ «τὰ ἐκ τῆς Ἑσπέρας νέφη». Ἄλλωστε, καὶ ἡ περίφημη Βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξανδρείας ἦταν ἀνεξάρτητο ἀνώτατο πανεπιστημιακὸ ἴδρυμα, κατὰ τὴν ὁρολογία μας, καὶ ὄχι κέντρο στρατευμένης κουλτούρας, ὅπως ἡ αὐλὴ τοῦ Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου· καὶ δὲν ἦταν τὸ μόνο, καθὼς ἡ Ἀντιόχεια τῶν Σελευκιδῶν, ἀνταγωνιζόταν τὴν πρωτεύουσα τῶν Πτολεμαίων, ἡ Γάζα, ἡ Ταρσός, ἡ Πέργαμος, ἡ Ρόδος, ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ Κόρινθος, οἱ Συρακοῦσες, ὁ Τάρας ἀκολουθοῦσαν καὶ αἱ Ἀθῆναι διατηροῦσαν τὰ σκήπτρα τῆς φιλοσοφίας.

Ἔτσι, ἡ παράδοσή τους στοὺς κατακτητὲς συνοδεύθηκε καὶ ἀπ' τὴν διατήρηση καὶ συντήρηση τῆς πνευματικῆς τους ὑπεροχῆς, παρ' ὅλο ὅτι ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ πυρπόλησε τὴν Βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξανδρείας, ἀλλὰ ὑπετάγη στὰ θέλητρά τῆς Κλεοπάτρας· ὅλοι οἱ αὐτοκράτορες τῆς Ρώμης, ὅπως καὶ ἡ Ἰταλία καὶ οἱ δυτικὲς ἐπαρχίαι τῆς ἐπὶ τέσσερες σχεδὸν αἰῶνες, διέθεταν τὴν πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἐξουσία, ἀλλὰ ἐκόντες ἄκοντες ἀποδέχονταν τὴν πνευματικὴ ὑπεροχὴ τῶν Ἑλλήνων, μὲ μερικοὺς μάλιστα ἐξ αὐτῶν, ὅπως ὁ Ἀδριανὸς καὶ ὁ Μάρκος Αὐρήλιος τῶν Ἀντωνίνων, νὰ τὴν ἐπικυρώνουν ἀναγνωρίζοντες τὴν ἄλλη ποιότητά της, ἐνῶ καὶ ὁ Ἰουλιανὸς καθιέρωσε τὴν ἑλληνικὴ ὡς ἐπίσημη γλῶσσα κατὰ τὴν διάρκειά τῆς ἐξουσίας του καὶ οὐδεὶς διεφώνησε· οἱ ριζικὲς διοικητικὲς καὶ στρατιωτικὲς μεταρρυθμίσεις του ἐπίσης, κατὰ τὴν δεκαοκτάμηνο διακυβέρνησή του, ἐξασφάλισαν τὴν χιλιόχρονη ἐπιβίωσή τῆς ἀνατολικῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, στὴν ὁποία διετηρήθησαν, μᾶλλον χάρις στὴν ἀφομοίωσή ὑπὸ τῆς γραφειοκρατείας της τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ...

Χρῆστος Ζ. Καρανίκας,
Ἀθήνα, Ἀγιόκαμπος,
Μαῖος, Ἰούλιος, 2025